

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

PİYASA KURAMI ÜZERİNDEN
TÜRKİYE'DE KONUT ÜRETİMİNİN ELE ALINMASI

Berkay OSKAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Mimarlık Anabilim Dalı
Konut Üretimi ve Yapım Yönetimi Programı

Danışman
Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK

Temmuz, 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

PİYASA KURAMI ÜZERİNDEN
TÜRKİYE'DE KONUT ÜRETİMİNİN ELE ALINMASI

Berkay OSKAY tarafından hazırlanan tez çalışması 26.07.2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK

Yıldız Teknik Üniversitesi

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK, Danışman

Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Füsun ÇİZMECİ YÖREŞ, Jüri Üyesi

Yıldız Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür BİNGÖL, Jüri Üyesi

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Danışmanım Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK sorumluluğunda tarafımda hazırlanan Piyasa Kuramı Üzerinden Türkiye’de Konut Üretiminin Ele Alınması başlıklı çalışmada veri toplama ve veri kullanımında gerekli yasal izinleri aldığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri ana metin ve referanslarda eksiksiz gösterdiğimi, araştırma verilerine ve sonuçlarına ilişkin çarpıtma ve/veya sahtecilik yapmadığımı, çalışmam süresince bilimsel araştırma ve etik ilkelerine uygun davrandığımı beyan ederim. Beyanımın aksinin ispatı halinde her türlü yasal sonucu kabul ederim

Berkay OSKAY

İmza

Taylan'ın anısına...

TEŞEKKÜR

İktisadi aklın yaşamın merkezine yerleştiği günümüz dünyasında, konutun yalnızca barınma nesnesi olmanın ötesinde bir mal ve hizmet olarak dolaşıma girerek toplumsal yaşamı belirlemesi, piyasa ekonomisinin kurumsal gelişiminin bir yansımasıdır. Barınma kültüründeki dönüşümün kavranabilmesi için, kapitalizmin yarattığı piyasa mekanizmalarının gelişme sürecinin incelenmesi, Türkiye’de yaşanan benzer süreçleri açıklamada zengin bir perspektif sunmaktadır. İktisadi gelişmenin yaygın olarak kurumlar üzerinden ele alındığı bir tartışma ortamında, merkez ülkelerden başlayarak tüm dünya coğrafyasına yayılan piyasa ekonomisinin Türkiye’de iktisadi kurumlara ve konut piyasasına etkileri bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Öncelikle bu konuya ilgi duymama öncülük eden, çalışmalarına yaptığı katkılarla disiplinler arası ilişkiyi kurmamı sağlayan ve manevi desteğiyle bu süreçte beni hep cesaretlendiren tez danışmanım Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK’a çok teşekkür ederim. Lisans eğitimimde sistematik ve eleştirel düşünme yeteneği kazanmamı sağlayan Doç. Dr. Özgür BİNGÖL’e ve Dr. Öğr. Üyesi Gevher GÖKÇE’ye, mesleki ilgimi kazanmamda büyük katkısı olan Prof. Dr. Oğuz ÖZER’e teşekkür ederim. Değerli katkıları için Dr. Öğr. Üyesi Füsun Çizmeci Yöreş’e teşekkürler. Bugün sahip olduğum düşünce ve değerlerin oluşumunda katkısı çok büyük olan ilkokul öğretmenim Gülayşe Şenler’e ayrıca teşekkür ederim. Çalışmalarım boyunca bana destek olan başta annem olmak üzere aileme sonsuz teşekkürler. Büyük bir sabır gösterip yazdığım metinleri okuyan ve görüşlerini benimle paylaşan Hande’ye, Buğra’ya ve Ali’ye çok teşekkürler.

Berkay OSKAY

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ	VIII
ŞEKİL LİSTESİ	X
TABLO LİSTESİ	XII
ÖZET	XIII
ABSTRACT	XV
1 GİRİŞ	1
1.1 Literatür Özeti	2
1.2 Tezin Amacı	4
1.3 Hipotez	5
2 PİYASA EKONOMİSİNİN SERÜVENİ	7
2.1 “Pazar”dan “Piyasa Ekonomisi”ne	8
2.2 Piyasa Mekanizmasının İflası	27
2.3 Piyasaların Yeniden Yapılanması.....	33
3 TÜRKİYE’DE PİYASA EKONOMİSİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ	49
3.1 “Çarşı”dan “Piyasa”ya	49
3.2 Ekonomik Liberalizmin İflası	70
3.3 Yeniden Yapılanma Sürecinde Türkiye	79
4 TÜRKİYE’DE PİYASA VE KONUT ÜRETİMİ	98
4.1 Piyasa Öncesi Konut Üretimi	100
4.2 Liberalizmin Konut Üretimine Yansımaları.....	106
4.3 Konut Üretiminde Devlet ve Piyasa	116
4.4 Piyasa Kurumlarının Yükselişi: Yap-sat ve İkramiye Evleri	134

4.5 “Pazar”dan “Piyasa”ya: Gecekondunun Evrimi	145
4.6 Neoliberalizm ve Konut Piyasası.....	163
5 SONUÇ	192
Kaynakça.....	204
Tezden Üretilmiş Yayınlar	216

KISALTMA LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BİE	Banka İkramiye Evleri
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DÇM	Dövize Çevrilebilir Mevduat
DYS	Doğrudan Yabancı Sermaye
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırım
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
GYO	Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları
IMF	Uluslararası Para Fonu
İMKB	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülü
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MKP	Milli Kalkınma Partisi
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OEEC	Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

RP	Refah Partisi
SPK	Sermaye Piyasası Kurulu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TKKOİ	Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRIPS	Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları
YHK	Yüksek Hakem Kurulu

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 4.1	Fatih tarafından oluşturulan İstanbul nahiyeleri [72]	102
Şekil 4.2	17. yüzyılda Yedikule çevresindeki tek katlı konutlar [74].....	104
Şekil 4.3	Fener evleri (solda) [75], Karaköy meydanından Pera tepelerine bakış (sağda), [72]	105
Şekil 4.4	Köprülü Yalısı (Yapım: 1699) (solda), Sadullah Paşa Yalısı (Yapım: 18. yüzyılın ikinci yarısı) (sağda), [76]	106
Şekil 4.5	İstanbul'un daireleri, 1857 [72].....	109
Şekil 4.6	Galata'da 19. yüzyıl apartmanları [75].....	112
Şekil 4.7	Akaretler sıra evleri (Domus, 2010)	114
Şekil 4.8	Vaniköy sahili (Atilla Yücel Arşivi) [79]	115
Şekil 4.9	Ceylan Apartmanı, İstanbul (solda), [94] Adana'da bir kira evi (sağda) [95]	120
Şekil 4.10	İstanbul Anadolu yakasında görülen yapsatçı konut dokusu [113]	122
Şekil 4.11	Zonguldak M.K.İ Amele Evleri Mahallesi genel görünüş maketi [98]...	124
Şekil 4.12	Saraçoğlu Mahallesi'nden bir görünüş [173].....	125
Şekil 4.13	Ankara Bahçelievler'in 1943 yılındaki görünümü [102]	128
Şekil 4.14	1955'te yapı malzemesi temininde yaşanan problemleri anlatan bir karikatür [105]	129
Şekil 4.15	Levent Mahallesi 1. Kısım genel görünümü (Aru ve Gorbon, 1952)	130
Şekil 4.16	Eryaman toplu konut projesi 1. etap [170]	133
Şekil 4.17	İstanbul Büyükşehir Yapı Kooperatifi'nin Beylikdüzü'nde ürettiği toplu konutlar [109].....	134
Şekil 4.18	İstanbul'da yapsat sistemiyle üretilen konut alanlarından birisi, Bağdat Caddesi ve çevresi [109]	137
Şekil 4.19	Yapsat sistemiyle üretilen bitişik nizam konut alanlarından birisi, İzmir Kordon [112]	138
Şekil 4.20	Yapı Kredi Bankası ve İş Bankası'na ait çekiliş fişleri [120]	142
Şekil 4.21	İş Bankası Piyango Evleri [121,122]	143
Şekil 4.22	İş Bankası Apartman Dairesi Çekilişi, [123].....	144
Şekil 4.23	İş Bankası İkramiye Apartmanları Mahallesi, Feneryolu [124].....	145
Şekil 4.24	Ankara Altındağ'da gecekondulu mahallesi, 1997 [126]	147
Şekil 4.25	H. Jansen'in önerdiği Amele Mahallesi projesi [127].....	148

Şekil 4.26	İstanbul Zeytinburnu'nda barakalar [128].....	149
Şekil 4.27	Kadifekale (İzmir) gecekondulu mahallesi [131]	151
Şekil 4.28	Piyasaya tüketici olarak katılan gecekondulular [133]	156
Şekil 4.29	Halkalı toplu konut projesi [141]	165
Şekil 4.30	Türkiye'nin yarısı internette satılacak! [150].....	175
Şekil 4.31	Hazine taşınmazlarının açık arttırma ihaleleriyle satışı [154]	178
Şekil 4.32	Başbüyük kentsel dönüşüm projesi ve uygulama alanı [160]	184
Şekil 4.33	Tarlabası kentsel yenileme projesi [161] ve uygulama alanı [162].....	186
Şekil 4.34	Tema İstanbul (solda) [164] ve Beykoz Konakları (sağda) [165].....	188

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.1	Ekonomik Davranış İlkeleri ve Kurumsal İşleyiş Kalıpları.....	8
Tablo 3.1	İngiltere ve Türkiye’de Piyasa Kurumlarının Gelişimi.....	53
Tablo 3.2	Üretim unsurlarının metalaşması	69
Tablo 4.1	Kooperatif üretiminin yıllara göre dağılımı (1970-2018) [174].	170
Tablo 4.2	Konut ve İnşaat Kredilerinin GSYH’ye oranı (%), 2006-2017 [155].	180
Tablo 4.3	Kamu sektörü, özel sektör ve kooperatif üretiminin yıllara göre dağılımı (1964-2018) [174].	190
Tablo 5.1	Ekonomik liberalizmin Konut Üretimine Yansımaları.....	195
Tablo 5.2	Devlet müdahalesinin konut üretimine yansımaları	197
Tablo 5.3	Liberalleşmenin konut üretimine yansımaları.....	198
Tablo 5.4	Neoliberal küreselleşmenin konut üretimine yansımaları.....	201

Piyasa Kuramı Üzerinden Türkiye’de Konut Üretimini Ele Alınması

Berkay OSKAY

Mimarlık Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK

Serbest piyasa ekonomisi, piyasaların kendi kurallarına göre işleyeceği varsayımıyla her türlü ürün ve hizmetin özgürce üretildiği ve alınıp satıldığı bir örgütlenme biçimini ifade eder. Sistemin işlerlik kazanması, tüm üretim unsurlarının (emek, toprak ve para) satın alınabilirliğine bağlıdır.

Ondokuzuncu yüzyılda görülen küreselleşme dalgasından etkilenen Osmanlı devleti dışa açılarak küresel ölçekteki iktisadi süreçlere katılmıştır. Cumhuriyet’in devraldığı tarım ağırlıklı ekonomik yapılanma, yirminci yüzyılda da devam etmiş, sanayi üretimi ancak 1930’lardan itibaren varlık göstermeye başlamıştır. 1930’larda, sanayileşmeye devlet işletmeleri önderlik ederken, İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayi denetimi özel sektörün eline geçmiş, 1980 sonrasında ise küreselleşmeden yararlanan yeni sanayiciler ve yeni bir orta sınıfı ortaya çıkararak Anadolu’daki yeni sanayi merkezlerine yayılmıştır.

Ticari tarımdan elde edilen birikimi devlet inisiyatifiyle sanayi yatırımına aktarmayı amaçlayan yeni Cumhuriyet’in konut talebinde roller, orta ve büyük ölçekli Anadolu

kentlerindeki bürokrat, memur ve sanayi kuruluşlarında çalışan kesimin eline geçerken modernleşme hareketinin konut üretimindeki karşılığı devlet öncülüğünde gerçekleşen lojman konut ve kooperatif olmuştur. Ancak, erken endüstrileşen ülkelerde görülen örneklerinin aksine, üretim faaliyetleri sanayici kapitalistler aracılığıyla değil devlet tarafından gerçekleştirilmiştir.

1950'lerden sonra, daha önce alışılmadık boyutlara ulaşan yeni konut talebi, piyasaların oluşumu ve kendi kuralları içinde işleyişine dayalı bir basınç oluşturmuştur. Piyasa kaynaklı zorlamalar sonucu 1954'te Tapu Kanunu'nda yapılan değişikliklerle başlayan süreç 1965'te yürürlüğe konulan "Kat Mülkiyeti Kanunu" ile devam etmiştir. Böylece, küçük arsa sahibi, küçük müteahhit ve küçük birikim sahibi konut alıcısı orta sınıfların güçlerini birleştirdiği bir piyasa sistemi yaratılarak yapsatçı model hayata geçirilmiştir. Bu üretim şekli, düzenlenmemiş ya da devletin pasif bir konum alarak düzenlediği bir piyasa ekonomisi içerisinde, diğer konut üretim biçimleri ile birbirini ikame eden ve yapı malzemeleri piyasalarıyla birlikte kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa düzeni yaratmış ve önceki biçimleriyle toplu konut üretiminin ortaya çıkmasına gerek bırakmamıştır.

1980'lerden sonra etki alanını genişleten yeni ekonomiyle birlikte konut sektörü yeni birikim rejiminin gözde alanı haline gelmiştir. Piyasa ekonomisi içinde sınırsız özgürlük alanına ulaşan kesimlerin mülksüzleştirmeye dayalı yapılanma biçimini sürdürmesinde devletin oynadığı rol de hayati önem kazanmıştır. Bir dizi yasal faaliyetlerle kurulan neoliberal sistem, konut üretiminde devletin tamamen geri çekildiği ya da yalnızca regülatör olarak varlık göstermesini sağlamıştır. Kredi mekanizmalarının gelişmesi ve doğrudan yabancı yatırımların önünün açılmasıyla sermaye birikiminin yoğunlaşması kentsel alanları ve konut piyasalarını doğrudan etkilemiştir.

Bu çalışmada, piyasa ekonomisine geçiş süreci konut üretim biçimleri üzerinden incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Pazar Ekonomisi, serbest piyasa, devlet müdahalesi, konut piyasası, konut politikaları.

Tackling Housing Production in Turkey Through Market Theory

Berkay OSKAY

Department of Architecture

MSc. Thesis

Adviser: Assoc. Prof. Dr. Candan ÇINAR ÇITAK

Free market economy -on the assumption that markets regulates themselves according to their own rules- refers to a form of organization in which all kinds of goods and services are freely produced and traded. The functioning of the system depends on the affordability of all productive factors (labour, land and capital) as well as all kind of products and services.

Under the influence of the globalization in the nineteenth century, Ottoman Empire participated in the global economic processes. The economic structure of agricultural production continued in the twentieth century and industrial production began to exist in the 1930s. Consequently, state enterprises had been leading industrialization in the 1930s; however, the private sector obtained the industrial control after the Second World War.

While the role of the housing production has been in the hands of the bureaucrats, civil servants and the employers working in the industrial establishments in the middle and large-scale Anatolian cities, in the early Republican era which aims to transfer the accumulation from commercial agriculture to the industrial investment by the state initiative, the reflection of the modernization movement on housing production was lodgement and cooperative housing. However, unlike the examples

seen in early-industrialized countries, the state provided the housing production, not the industrial capitalists.

After the 1950s, demand for new housing, which the population mobility caused, had extremely increased and created a pressure on the formation of markets for functioning in terms of their own rules. Therefore, market system was designed with Property Ownership Act in 1954 and a condominium model was created by combining with small landowner, small capital owner and middle classes which had a small accumulation for dwelling, and this mode of production was determined by a self-regulating system. In its economy, it has created a market order that replaces each other with the other housing forms of production, “gecekondu” and cooperatives, and operates according to their own rules with the building material markets and does not require the emergence of mass housing production in the previous forms.

After the 1980s, with the new economy expanding its sphere of influence, the housing sector has become an important area of the new accumulation regime. The role played by the state in the market economy has continued to be crucial in the pursuit of the structure of the expropriation based on the sections that have reached the area of unlimited freedom within the market economy. The neoliberal system, which was established by a series of legal activities, enabled the state to be fully withdrawn or only as a regulator in housing production. The expansion of capital accumulation by the development of credit systems and the opening of foreign direct investments directly affected the urban areas and housing markets.

In this study, we are going to examine the process to market economy transformation according to the forms of housing production.

Keywords: Market economy, self-regulating market, state intervention, housing market, housing policies.

1 GİRİŞ

Sanayi Devrimi İngilteresi'nde doğup daha sonrasında Batı Avrupa'ya ve giderek dünyaya yayılan piyasa ekonomisinin toplumlara derinlemesine dönüştürdüğü bilinmektedir. Piyasa ekonomisi ve kurumlarının gelişim süreci, Türkiye'de dünden bugüne konut ve yerleşim düzeninde meydana gelen dönüşümü anlamak için oldukça zengin bir perspektif sunmaktadır. Bu noktada hem iktisatçılar hem de iktisat tarihçileri arasında ekonomik gelişmenin -iktisadi ve siyasi- kurumların yapılanma süreçleri üzerinden açıklanması yaygın bir eğilimdir. Bu çalışmada konut üretimini biçimlendiren ve dönüştüren olguların piyasa kurumları üzerinden ele alınmasının nedeni, iktisat alanındaki tartışma ortamının bu niteliğidir.

İktisadi büyüme ölçütlerinin nedensellik ilişkisi iki tipte karşımıza çıkar: Yatırımlar ve teknolojik gelişmeler kanalıyla girdi miktarı ve verimlilik artışının sağlandığı nedensellik ilişkisi ve ekonominin içinde yer aldığı toplumsal ve siyasal ortamlardan kaynaklanan nihai (temel) ilişkiler. Kurumların önemi işte bu temel (nihai) ilişkilerde ön plana çıkmaktadır. Kurumlar, toplum içindeki kişiler ya da farklı kesimler arası ilişkileri yönlendiren yazılı ve yazılı olmayan kural ve örgütlenmeler bütünü olarak tanımlanır [1]. Bu perspektiften bakıldığında, piyasa ekonomisinin üretim ve yatırımları destekleyen, kişiler ve firmalar arası anlaşmaların uygulanabilirliğini sağlayan yasalar ve yeni ortaklıkların kurulması gibi temel mekanizmaların kurumsal yapısının kent yerleşimleri ve konutun piyasa mekanizmalarına dâhil oluşunda etkili olduğu görülmekte ve geçirdiği dönüşümün günümüzdeki biçimiyle karmaşık yapıya sahip konut piyasalarını ürettiği görülmektedir.

Piyasa ekonomisinin serüveni, tarih anlatılarında sırasıyla ticaret kapitalizminin, finans kapitalizminin, sanayi kapitalizminin ve bu üçünün birleşiminin hikayesi olarak anlatılagelmiştir. Bu tarih anlatısı içinde müteahhitler, kentsel spekülasyon ve rantıye grupları ve meta-konut üreticileri geçici dipnotlar olmaktan öteye

geçememişlerdir. Oysa, “İmparatorluk Paris’inde Hausmann ve şürekâsından, Reaganlı yılların Wall Street patlamasında New York’un şaşaalı spekülasyon kralı Donald Trump’a dek” müteahhitler küresel sermaye birikiminin aktörleri olmuş ve her ekonomik kriz öncelikle onları vurmuştur [2]. Türkiye’de hâkim sermaye gruplarının özellikle 2000’li yıllardan bugüne gayrimenkul sektörüne yönelmeleri Türkiye’de sermaye birikim süreçlerinin altında yatan kurumsal gelişmelere dayanmaktadır.

Piyasa ekonomisi ve kurumlarının gelişimi tarihsel üç evrede ele alınmaktadır. Birinci evre, piyasa öncesi toplumsal yapıdan serbest işleyen piyasaların küresel ölçekte yayıldığı 19. yüzyıl toplumuna geçişle birlikte Birinci Dünya Savaşı’na dek süren evredir. İkinci evre, piyasa mekanizmalarının iflasıyla tüm dünyada büyük bir alt üst oluşu niteleyen iki savaş arası dönemdir. Üçüncü evre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devleti uygulamalarıyla restore edilen küresel kapitalizmin yeniden yapılandırıldığı ve 1970’lerde refah rejiminin yaşadığı krizin ardından etkilerini 1980’lerden günümüze dek yaşamakta olduğumuz neoliberal-küreselleşme dönemini içermektedir. Tüm bu evrelerde konut üretiminde ortaya çıkan yapısal değişimler, Türkiye’nin kendi özgül koşullarının da etkisiyle ve yer yer birbiriyle iç içe geçen ya da batıdaki örneklerinden niteliksel açıdan ayrışan üretim biçimlerini ve tüketim ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Piyasa ekonomisi kurumlarının seyrinde meydana gelen dönüm noktaları, konut ve yerleşme düzeninde belirgin bir farklılaşma yaratmıştır. Konut üretiminde görülen bu farklılaşmalar, her bir dönemde öncekilerden bütünüyle kopuk bir yapı sergilemeyip, süreç olarak iç içe geçebilmekte veya bazı açılardan süreklilik ilişkileri taşıyabilmektedir. Bu nedenle, piyasa mekanizmalarının tarihsel kırılma noktalarını referans alan bir sıralamanın değil, zamandizimsel olarak ortaya çıkan biçimlerin er birinin belirlediği dönemden başlayarak daha ilerisine uzanan süreçte gerçekleşen dönüşümün kendi içinde ele alınması daha açıklayıcı bir perspektif sunmaktadır.

1.1 Literatür Özeti

Piyasa mekanizmalarının daha önce görülmedik boyutlarda örgütlendiği 19. yüzyıl uygarlığı, Karl Polanyi’nin piyasa öncesi toplumları ve piyasa uygarlığını sosyal

antropolojiden yararlanarak açıkladığı “Büyük Dönüşüm” adlı eserinde öne sürdüğü teoriler üzerinden ele alınmakta, Daron Acemoğlu ve James Robinson’un “Ulusların Düşüşü” başlıklı eserlerinde inceledikleri modern piyasa toplumlarının geliştirdiği kurumsal yapılanmalarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Polanyi, Büyük Dönüşüm’de piyasa öncesi toplumlarda ekonominin sosyal yaşamın yanında yer alan bir olgu olduğunu ve üç temel ilke üzerine inşa edildiğini ifade etmektedir. Bu ilkeler şunlardır:

- *Karşılıklılık*
- *Yeniden dağıtım*
- *Değişim*

Bu ilkelerin işleyişinin prensipleri sırasıyla simetri, merkezleşme ve piyasa kalıpları üzerinden gerçekleşmektedir.

Daron Acemoğlu ve James Robinson, “Ulusların Düşüşü” adlı eserinde modern piyasa ekonomisinin süreç gelişimini incelemiş ve piyasa mekanizmasının “kapsayıcı” olarak niteledikleri üç temel kurum üzerinde yükseldiğini belirtmişlerdir:

- *Parlamente sistemi*
- *Merkezi devlet*
- *Bankacılık sistemi*

Bu bağlamda, piyasa öncesi toplumlarda karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri, piyasa toplumlarında bireysel olmayan formel kurallara bağlı kurumlara, parlamente sisteme ve merkezi devlete dönüşür. Üst bir mekanizma olarak piyasanın belirlediği değişim ilişkileri, merkezi devlet ve parlamente sistem tarafından koruma altına alınan özel ve fikri mülkiyet haklarını içeren ve kapsamlı teşvikler sunan bankacılık sistemini içeren karmaşık bir yapı içinde örgütlenir.

Polanyi’ye göre, 19. yüzyıl uygarlığının temel biçimlendiricisi *serbest işleyen piyasa* sistemidir. Serbest piyasaların varlığı, piyasalara hiçbir müdahalede bulunmamak üzere örgütlenen *liberal devletle* sağlanabilir. Sanayileşmenin yayılmasıyla birlikte muazzam meta arzına dayalı piyasaların genişlemesi ticaretin serbestleşmesiyle mümkün olacaktır. Uluslararası serbest ticaretin sürdürülebilirliği ancak

uluslararası güç dengesini gerektiren bir barış ortamının kurulmasına bağlı olup bu dengelerin kurulması *altın standardıyla* sağlanmıştır [3]. Sanayileşme sonrası piyasa ekonomisinin gelişimiyle toprak ve emek sosyal düzenleme alanından çıkarılarak piyasa mekanizmasının içine yerleşirken parayla ilgili meta efsanesi ise altın standardının kabulüyle işlerlik kazanmış ve böylece uluslararası ticareti korumak adına girişilen çabalar büyük devletler arası yüz yıllık barış dönemiyle sonuçlanmıştır [4].

20. yüzyılda yaşanan savaşlar ve Büyük Buhran, 19. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan piyasa mekanizmalarının yüzyıl sonlarında çöküşe geçmesinin bir sonucudur. Piyasa mekanizmalarının iflasından ardından yeniden yapılandırmaya yönelik çabalar İkinci Dünya Savaşı sonrasında sonuç vermiş ve dünya ekonomisi refah rejimi uygulamalarıyla restore edilmiştir. Sağlanan toplumsal uyum, 1970'lerin sonlarında ABD'nin doların altına bağlı değerini tek taraflı olarak kaldırmasıyla son bulmuş ve bu gelişmelerin etkisi 1980'lerden itibaren tüm dünya ekonomisinde hissedilmeye başlamıştır.

Tüm bu gelişmeler, Türkiye'de konut üretiminin seyrini belirlemektedir. Konut üretiminde görülen gelişmeler, piyasa mekanizmalarının yapısal özellikleri bakımından şu kriterler göz önünde bulundurularak açıklanmaktadır;

- *Geçimlik üretimden kazanç için üretime*
- *Üretici-tüketici ayrışmasından arz-talep örgütlenmesine*

Özel mülkiyet ilkeleri etrafında örgütlenen piyasa toplumunun değişim ilişkileri bireysel kâr merkezli olup üretici ve tüketicinin karşılıklı değişim ilişkilerini gerçekleştirdiği fizik mekân pazarı ifade ederken, arz ve talebin karşılaştığı soyut mekân piyasaları ifade etmektedir.

1.2 Tezin Amacı

Çalışmanın amacı, piyasa ekonomisi ve kurumlarının konut üretimi üzerindeki etkilerinin disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmasıdır. Konut üretimi ve piyasa ekonomisi ilişkisinin ekonomik, politik, tarihsel ve sosyolojik boyutlarıyla ele alınması konunun bütüncül olarak anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda, pazar ve piyasa mekanizmalarının gelişimi ekseninde ortaya çıkan üretim ilişkileri ve

tüketim örüntülerindeki değişiminin konut üretim biçimlerine yansımaları tanımlanmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın kapsamı bugünkü Türkiye coğrafyasının sınırladığı alan olup, konunun bütüncül bir panoramasını sunabilmek için piyasa öncesi toplumlardan günümüz toplumlarına konut üretiminin geçirdiği süreçler incelenmektedir.

1.3 Hipotez

Gayrimenkul sektörünün sermaye birikim araçlarından biri haline gelmesi, konutu nihai tüketim (kullanım) nesnesi olmaktan çıkararak yatırım ve prestij nesnesi haline getirmiştir. Bu dönüşüm sürecinde dünyada yaşanan ekonomik gelişmeler, küreselleşen dünya ekonomisine katılan Osmanlı devletinden bugüne Türkiye'yi de etkilemektedir. Ancak, bu kurumsal gelişim süreci Türkiye'nin özgül ekonomik ve siyasi yapısıyla birlikte şekillenmekte ve kendine özgü bir yapı ortaya koymaktadır. Bu kendine özgü durumlar, konut üretiminde de dünyadaki örnekleriyle benzer yapılar ortaya çıkarmasının yanı sıra kendine özgü ara formlar da üretebilmektedir. Konut sektörü, kapitalizmin yarattığı sınıfsal yapıdan ve piyasa mekanizmalarının dönüştürdüğü üretim ve tüketim kalıplarından dolaysız bir şekilde etkilenmektedir. Bu çalışmada, literatür araştırmasına dayalı mantıksal argümantasyon (*logical argumentation*) tercih edilmiştir [5]. Bu yöntemle, açıklayıcı bir teorinin genel hatları çizilmeye çalışılmaktadır. Yöntemin tercih edilme nedeni, mantıksal tartışma sisteminin disiplinlerarası niteliğidir. Bunun yanı sıra, konut alanına yönelik istatistiksel verilerin analizleri de bu çalışmada yer almaktadır.

Bu kapsamda, öncelikle asli önermenin çerçevesini saptamak için piyasa kuramından yola çıkılarak ilk ilkeler sınıflandırılmıştır. Bu açıdan, piyasa öncesi toplumlarda ekonominin işleyişini belirleyen karşılıklılık, yeniden dağıtım ve değişim ilkelerinin yerini piyasa toplumlarında parlamenter sistem, merkezi devlet ve bankacılık kurumlarının aldığı öne sürülmektedir. Ayrıca, pazarların niceliksel olarak büyümesi ve genişlemesiyle piyasaların oluştuğu varsayımından hareketle, pazar ve piyasa mekanizmaları tanımlanmaktadır. Birincil sınıflamanın ardından oluşturulan ikincil çalışma, piyasa kuramının konut üretimi bağlamında detaylandırılmasını içermektedir. Farklı disiplinlerden edinilen bu sınıflandırmaların, aralarındaki gereklilik ilişkileri içerisinde bir araya getirilerek

özgün ve açıklayıcı bir çerçevede birbirine bağlanması hedeflenmektedir. Böylelikle, konut üretim biçimlerinin pazar ve piyasa mekanizmaları tarafından nasıl biçimlendirildiği ve hem iktisadi ilkelerin işleyişi hem de piyasa kurumlarının etkisi altında geçirdiği dönüşüm tartışmaya açılmaktadır. Bu açıklayıcı sistem, başarılı olması durumunda eski gerçeklere yeni bir bakış açısı sağlayacak ve özgün bir paradigmatik söylem oluşturacaktır [5].

Piyasa ekonomisi, temel olarak ulusal piyasaların genişlemesiyle ortaya çıkan bir mekanizma olduğu varsayımına dayanır. Ulusal piyasaların yerel piyasalar, dış piyasalar ve bölgesel piyasaların birleşmesiyle oluştuğu kabul edilir [3]. Kapitalizmin yarattığı ve sanayi devrimi sonrası muazzam bir genişleme gösteren piyasa ekonomisi, tüm kontrollerden bağımsız işleyen ve yalnızca ekonomik bir kavram olmanın çok ötesinde, sosyal ilişkilerin tümünü kapsayan bir mekanizma olarak görülmelidir [6]. Bu çalışmada, “piyasa” kavramı, kapitalist üretim tarzını örgütleyen bir üst kurum olarak kullanılmaktadır. Piyasa mekanizmalarının gelişim sürecinde, kapitalizm öncesinde görülen üretim tarzlarından ayrılan yapısal özellikleri bakımından “piyasa” iktisadi bir sistemdir. Kronolojik yapısı nedeniyle tarihsel bir süreci ifade etmektedir [7]. Bu tarihsel süreç içerisinde yaşanan niteliksel değişimler, ekonomik ve ekonomik olmayan olgularla ilişkiselliği bakımından farklı sosyal bilimlerle nasıl bağlar kurulması gerektiğine dair araçlar sunar [8]. Bu bölümde, piyasa mekanizmalarının oluşumu ve piyasa ekonomisinin süreç gelişimi disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

Sanayileşmenin İngiltere’den başlayarak Fransız devriminin etkisiyle önce Batı Avrupa’ya ve daha sonrasında aşama aşama dünyaya yayılmasıyla 19. yüzyılda görülen küreselleşme dalgası, piyasaların genişleyerek oluşturduğu bir üst mekanizmayı ifade eder. Bu genişleme ticaretin serbestleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Prekapitalist pazarlar, niceliksel olarak büyüyerek piyasa mekanizmasını oluşturmuştur. Ancak, burada yalnızca niceliksel büyüme varsayımının yetersiz kaldığını ve niteliksel değişimin de etkili olduğunu belirtmek gerekir [7]. Burada pazar kavramı ağırlıklı olarak mübadeleye katılan üretici ile tüketicinin karşılaştığı somut bir mekânı ifade ederken, piyasa, değişime katılan tarafların soyut olduğu, yani arz ve talebin karşılaştığı alan olarak tanımlanmaktadır [9].

2.1 “Pazar”dan “Piyasa Ekonomisi”ne

Ekonominin sosyal yaşamın içinde yerleşik (*embedded*) bir model olarak var olduğu piyasa öncesi toplumlarda, karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribution*), ev idaresi (*householding*) ve değişim (*exchange*) ilkeleri ve bu ilkelerin uygulanmasını sağlayan kurumsal kalıplar, ekonominin toplumsal yaşam içindeki konumunu açıkça ortaya koyar [3]. Karşılıklılık, akrabalık, aile, cemaat veya tarikatlar gibi “simetrik” ilişkiler kanalıyla bireyler arasında gerçekleşen alışveriş eyleminin örgütlenmesini sağlar. Bu ilişkide, toplumdaki bireyler ya da gruplar birbirlerine karşı yükümlülükleri ya da birbirlerinden beklentilerine göre eşlenirler. Yeniden dağıtım, gerekli kaynakların “merkezleşme” kalıbı çerçevesinde ortak bir merkezde toplanarak topluluğun üyesi olan bireyler arasında yeniden bölüşülmesini ifade eder [10]. Ev idaresi, “kendine yeterlilik” kalıbı içinde işleyen ve bireysel kâr dürtüsünün yer almadığı, yalnızca hanenin geçimine yönelik üretim ve tüketim döngüsüdür [11]. Değişim, “piyasa” kalıbı aracılığıyla gerçekleştirilen değer alışverişini tanımlar. Polanyi’ye göre, değişim ilkesini diğerlerinden ayrı kılan özellik, yalnızca ekonomik bir işleve sahip olmasıdır. Toplumsal bir amacı ve önemi bulunmaz. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri ise üstlendikleri ekonomik işlevlerin öncesinde de toplumsal ilişkiler içerisinde yer almaktaydı [3].

Tablo 2.1 Ekonomik Davranış İlkeleri ve Kurumsal İşleyiş Kalıpları

İlke	Kurumsal Kalıp	İşlev	Yapı
Karşılıklılık	Simetri	Sosyal	Aile, akraba, cemaat, tarikat
Yeniden Dağıtım	Merkezleşme	Sosyal	Kabile reisi, devlet
Ev idaresi	Kendine Yeterlilik	Sosyal	Hanehalkının geçimi
Değişim	Piyasa	Ekonomik	Bireysel kâr

Ortaçağ’ın ilk dönemlerine kadar, insanlar yalnızca ihtiyaç duyduğu kadar üretim yapıyordu. Üretim kazanç için değil kullanım için gerçekleştirilmekteydi. “Kendine yeterlilik” kalıbından beslenen ev idaresi (*householding*) ilkesi, toplumun davranış ilkeleri arasında karşılıklılık ve yeniden dağıtımla bir arada yer alıyordu [3]. Mübadele, insanın gereksinim duyduğundan daha fazlasını üreterek bu fazla ürünü ihtiyaç duyduğu diğer ürünlerle takas etmesiyle başlamış ve sonucunda “pazar” oluşumu ortaya çıkmıştır [6]. Ancak, pazar için gerçekleştirilen yan üretimin

satışının geçim dürtüsüyle yapıldığı için kendine yeterliliği bozmayacağı ve dolayısıyla ev idaresinin temelini sarsmayacağı düşünülüyordu. Takasın başlaması ile birlikte yerleşim yerlerinin birbirine yaklaşması, ailenin ihtiyaçlarını karşılamaktan ibaret olan ev ekonomisinin sınırlarını genişletmiş ve topluluğun zamanla ürün çeşitliliği ve takas koşullarına ilişkin alışkanlıklarını oluşturan piyasa mekanizmasının kökenini ortaya çıkarmıştır [3].

Yerleşim yerlerinin büyümesi ve dağınık bir doku oluşturmaya koşut olarak mübadelenin sürekliliğini sağlayabilmek için yerleşim merkezlerinde üreticilerin ürünlerini sergiledikleri ve başka ürünlerle takas edebildikleri pazar yerlerinin kurulması ile piyasa mekanizmaları gelişmiştir [3]. Pazar yerlerinin gelişmesiyle “pazar için üretim” fikri ortaya çıkmıştır. Pazar için üretilen ürünlerin iktisat alanındaki karşılığı “meta” kavramıdır. Meta, tamamen piyasada satılmak üzere üretilen ürünü ifade eder [6]. Piyasalarda dolaşıma giren mal ve hizmetler, satıcı için piyasa yoluyla edindiği parasal değeri ifade eden değişim değerine ve satın alan için maddi ya da sembolik faydaya işaret eden kullanım değerine sahiptir [12]. Ortaçağ sonlarına gelindiğinde, kentlerin gelişmesine paralel olarak gelişen piyasalar ve ticaret yeni ilişkilerin doğmasına yol açmıştır. Takas yoluyla gerçekleştirilen ticaret artık yerini mübadelenin neredeyse tümünün parayla gerçekleştiği örgütlü bir faaliyete bırakmıştır [6].

Onbeşinci yüzyıla dek uluslararası ticaret, sanayi ve ticaretin tek merkezleri olan Ortaçağ kentleriyle sınırlı olmak üzere serbest olup yerel ticaret sıkı kontroller altında tutulmakta ve piyasalar ekonomik yaşamın yanında yer alan bir özellik taşımaktaydı. Ticaretin kırsal kesime yayılmasına özellikle izin verilmiyordu. Öte yandan, ulusal korumacılık da bilinmiyor, gümrük tarifeleri uygulanmıyor, ulusal ticareti uluslararası rekabetten korumaya yönelik hiçbir girişime rastlanmıyordu. Yerel ticaret uygulamalarının ülke sınırına yayılması, İngiltere’de ekonomik faaliyetleri bölgelerle sınırlayan uygulamaları kaldıran merkantilist müdahalelerle gerçekleşmiş ve böylece bölgesel ve yerel piyasaların birleşerek ulusal bir piyasa oluşturması sağlanmıştır. Ticareti serbestleştirmek için girişilen bu çabalar sonucunda, arz ve talep dengesinin otomatik olarak sağlandığı piyasalar böylece yapay bir biçimde kurulmuştur [3].

Üretimin başlangıçta ev sanayiine (*cottage industry*) dayalı olması, mekân organizasyonunda da değişimi beraberinde getirmiş ve evin bir bölümünün çalışma yeri işlevini yerine getirmesini gerektirmiştir. Üretimin yarattığı mekânsal ayrımla birlikte toplumda üretici olarak yer alan aile bireyinin “zanaatkar” kimliği kazanması toplumsal ilişkilerde işbölümü gibi yeni gelişmelere önyak olmuştur. Kendi evinde çalışan zanaatkarların ürettiği ürünleri pazara götüren kişiler önceleri kendisi ve daha sonrasında ailenin diğer fertleri olurken, zaman içinde, sipariş usulü (*putting – out system*) üretime geçişle birlikte zanaatkârlar mübadele ilişkilerinin toplumdaki yönlendiricileri olan girişimcilere bağlı hale gelmiştir [6].

Merkantilizmle birlikte, ekonomik amaçlarla çelişen şehir politikalarının sınırlarının kaldırılarak daha geniş alanlara yayılması, tüccarların ev sanayisine ara mallar sağladığı sipariş sistemine geçişle birlikte düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır. Girişimcinin pazar için ürettirdiği malların pazara sunumunu gerçekleştirmek üzere tüccar sınıfının ortaya çıkışı malın piyasa için üretimiyle eş zamanlı olmuştur. Böylece, toplumsal ilişkiler üretici – tüketici – tüccar arası ilişkilerle ifade edilir hale gelmiştir. Zamanla tüccarlar da dünya pazarlarında takas ettikleri mallara karşılık değerli mal ve madenleri elde etmesiyle zenginleşip örgütlü hale gelerek devleti ve sanayiye etkileyip toplumsal değişimde rol almışlardır [6].

Merkantilizm uygulamaları daha sonra Batı Avrupa’ya yayılarak ticaret kapitalizminin kurumsal oluşumuna temel hazırlamıştır. Malların artık pazardaki müşteri kitlelerine yönelik üretilmesi hem üretim aletleri hem de organizasyon bakımından teknolojik gelişmeye olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır [3]. Polanyi’ye göre, insan ve doğa arasındaki yeniden üretimi yönlendiren ekonomik ilişkiler toplumun genel yapısı içinde gömülüyken, makine çağının ihtiyaçlarına cevap olarak bu ilişkiler toplumun bütününden kopmuştur. İnsan toplumları, tarihinde nadiren geçerli olan bir dürtüye, kâr dürtüsüne göre yapılanma içine girmişlerdir [13]. Karmaşık makineler pahalı oldukları için ancak büyük miktarlarda üretim yapılması durumunda kârlı olacak ve üretilen malın belirli ölçüde satılacağına garanti altına alındığı, hammadde sıkıntısının üretimi aksatmadığı durumlarda zarara uğramadan kullanılabilir [3].

Sanayi üretimi, 18. yüzyılın sonuna kadar ticaret toplumunun bir parçası olarak işlev görürken karmaşık makinelerin ve uzmanlaşmanın ortaya çıkışı sanayi devrimi ile gerçekleşmiştir [3]. Sanayi devrimi sonrasında, üretim “tüccar tarafından bir alım satım işlemi olarak düzenlenen ticaretin bir parçası olmaktan” çıkarak “uzun vadeli yatırımlar ve bunlarla ilgili riskleri” içermeye başlamıştır [6]. Ticari bir toplumda, üretim için fabrikaların ve karmaşık makinelerin kullanılmaya başlanması, piyasa fikrinin kaçınılmazlığı açısından çarpıcı bir noktadır. Geçim sağlama güdüsü yerini kâr güdüsüne bırakır ve bütün işlemler para işlemine dönüştürülür [13]. Bu sistemde tüm gelirlerin herhangi bir malın satışından kaynaklandığı ve insanın gelirinin bir satış işlemi sonunda elde edildiği düşünülür [3].

Sistemin çarpıcı özelliği, bir kere kurulduktan sonra müdahale olmaksızın işlemesi gerektiğidir. Tüccarlar piyasada kâr etmek durumunda olup kârlar sistem içinde garantiye alınmış değildir. Fiyatların kendi kendilerine dengeye gelmesi beklenir. Piyasa ekonomisi olarak hayal edilen terim, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemini ifade etmektedir [3]. Hem pazarın hem de piyasanın oluşması için ortada en az iki metanın bulunması ve el değiştirecek olan bu metaların mülkiyet haklarının devredilebilir olması gerekir. Bu da özel mülkiyet hakları rejimi anlamına gelir [9] ve toplumu piyasa mekanizması vasıtasıyla düzenleyebilmek için o toplumun tümüyle özel mülkiyet ilkelerine göre örgütlenmesini gerektirir [14].

Özel mülkiyet ilkelerine göre örgütlenen piyasa toplumunun oluşturulmasında yeni iktisadi ve siyasi kurumlar ön plana çıkmaktadır. Yatırımcıların karşı karşıya olduğu risklere rağmen yatırımlarını üretime yönlendirmesi, fabrika sisteminin ihtiyaç duyduğu tüm üretim girdilerinin satın alınabilirliğinin ve altyapı donatılarının sağlanmasını sağlayan kurumlar; merkezi devlet, parlamenter sistem ve bankacılıktır [15]. Yeniden dağıtım, kapsamlı bir vergi sistemi kurarak işlerliğini sağlayabilen güçlü bir merkezi devletle sağlanır. Karşılıklılık, piyasa öncesi toplumlarda simetrik ilişkiler aracılığıyla biçimlenen cemaat veya tarikat ölçeğindeki kalıpları aşarak siyasi ve ekonomik gücün görece geniş kesimlerin ulaşabildiği parlamenter sisteme dayanır. Değişim, piyasa mekanizmaları tarafından belirlenirken, girişimcilerin özel ve fikri mülkiyet hakları, kapsamlı ekonomik teşvikleri hayata geçiren bankacılık düzenlemeleriyle gerçekleştirilir.

Sanayi devrimine zemin hazırlayan parlamenter sistemin ortaya çıkışı İngiltere’de yaşanan Görkemli Devrim’e dayanır. İngiltere’nin uzun vadeli olarak gösterdiği ekonomik büyüme ve zenginliği yaratan olgu, “1688’de ülkenin siyasetini ve dolayısıyla ekonomisini dönüştüren bir devrim geçirmiş olması”dır. Ekonomik büyüme, büyük teknolojik yenilikler sonucu kök salan Sanayi Devrimi’yle başlamıştır. Teknolojik yenilikler, sürdürülebilir ekonomik büyüme için, emek, toprak ve sermayenin daha verimli hale gelmesini sağlar. Bu yeniliklerin ortaya çıkışı, ekonomik teşviklerle doğrudan bağlantılıdır [15].

Sınırsız yetki kullanımını engellemek amacıyla kralın tahttan indirilmesiyle 1688’de yapılanmaya başlayan parlamenter sistemle mülkiyet hakları garanti altına alınarak kapsamlı vergi düzenlemelerine gidilmiştir. Merkezileşme yönünde güçlü bir adım olan ve parlamentonun ön plana çıkarılmasıyla siyasi gücün görece geniş kitlelere dağılımını sağlayan Görkemli Devrim’in piyasa ekonomisinin işlerliği adına getirdiği diğer bir yenilik fikri mülkiyet haklarını garanti altına alarak gerekli ekonomik teşviklerin önünü açmış olmasıdır. İngiliz Parlamentosu tarafından 1623’te yasalaştırılan Tekel Kanunu’nun sonucunda fikri mülkiyet haklarını koruyan patent sistemiyle yeni girişimcilere büyük ekonomik fırsatlar sunulmuştur [15].

Yeniden dağıtım ilkesinin yürütücü olan merkezi devlet, sanayi için gerekli tarımsal artığın yönlendirilmesi ve kamusal alanın örgütlenmesi için gerekli altyapı şebekeleri ve teknolojilerinin inşasının kârlı bir yatırım için fazla büyük ölçekli olması, geri dönüş sürelerinin görece uzun olması ve sermayenin beklentilerine cevap veren daha kârlı sektörlerin var olması nedeniyle yerel yatırımcının üstlenmediği bu alanlarda inisiyatif alan başlıca aktör haline gelir. Gerekli birikim ancak merkezi devletin elde ettiği vergi gelirleriyle sağlanabilir [16]. Dolayısıyla, kentleri üreten ve sanayileşme altyapısını sağlayan merkezi devlet bir piyasa ekonomisinin temel kurumlarından birini oluşturur.

Devletin bir piyasa ekonomisi için gerekliliğini bir örnekle açıklayalım; Bir cadde yapımı için bir tüketicinin bireysel fayda bakımından o caddeye biçtiği değer diğerlerine nazaran çok daha az olabilir. Bu durumda, o tüketici cadde yapımı için para ödemek istemez. Ancak, piyasa mantığına göre cadde yapımını önemseyenler bir araya gelerek yapımı gerçekleştirdiğinde, para vermeyen kullanıcılar da o

caddeyi kullanacak ve buna engel olunamayacaktır. Bu durumda piyasa mekanizması işlemeyecek ve dolayısıyla devlet araya girip yol yaparak sorunu çözecektir. Burada bir diğer mesele, piyasa teorisine göre arz ve talep dengelerinin mal miktarlarında artış ya da azalmalarla dengeye geleceği varsayımıdır. Bunun için de malların bölünebilir ya da mülkiyetinin devredilebilir olması gerekmektedir. Yol ve altyapı işlerinde ise mülkiyet bölünemez ve piyasa mekanizması doğru işleyemez [14].

Görkemli Devrim sonrası parlamenterler, ekonomik kurumlarda ve devlet politikalarında bir dizi değişikliğin önünü açan unsurlar olmuşlardır. Üretimi arttırmak için vergi arttırma uygulamalarını terk etmişlerdir. Sanayi Devrimi'ne yol açacak olan bu uygulamaları takip eden yıllarda bankacılık hareketlerinin de önü açılmıştır. 1694'te İngiltere Bankası'nın kurulmasıyla bankacılık ve mali piyasalarda muazzam bir büyüme gerçekleşmiştir. Bankalar her ne kadar lord ve aristokratlara kredi açsa da kredi kullanan en büyük müşterilerinin üçte ikisinin imtiyazlı kesimden değil, tüccar ve iş adamlarından oluşması aynı zamanda daha çoğulcu politikaların ve ekonomik teşviklerin uygulanmaya başladığının göstergesidir. Onsekizinci yüzyıl başında, bankaların gerekli teminatı yatıran herkese kredi verdiği görülmektedir [15]. Dolayısıyla, teknolojik atılımların ve fabrika sisteminin getirisi olan piyasa ekonomisinin İngiliz buluşları olması sürpriz değildir.

Fransız Devrimi'nin etkilerinin yayılması, kıta Avrupası'nda da benzer eğilimlerin oluşumunu tetiklemiş ve batı Avrupa ülkelerinin sanayileşme dalgasına eklenmesini sağlamıştır. Fransa'da, 1789 öncesinde, üç yüzyıl boyunca mutlakiyetçi bir monarşi hüküm sürmekteydi. İmalat, üyelerine iyi kazançlar sunan ancak diğerlerinin bu mesleklere girmelerini ya da iş kurmalarını engelleyen güçlü loncalar tarafından düzenleniyordu. Yetenekli insanların ve girişimcilerin yeni işlere girmesi, istikrarsızlık yaratacağı düşünüldüğü için hoş görülüyordu. Onsekizinci yüzyılda feodal yapı ve serfliğin aşırı biçimleri Fransa'da gerileme gösterse de hareket özgürlüğüne yönelik (*mobility*) kısıtlamalar vardı ve köylülerin ödemesi gereken feodal harçlar söz konusuydu. "Böyle bir arka plana dayanan Fransız Devrimi radikal bir olaydı." [15]

Fransız Devrimi ile birlikte İngilizler'in Görkemli Devrimi'ne benzer bir yapılanmanın temelleri atılmıştır. Devrimin getirdiği köklü reformları, 1870'te parlamenter sistem getiren siyasal ve ekonomik reformlar izlemiştir. Fransız Devrimi liderleri ve ardından Napoleon devrimi kıta Avrupası'na ihraç ederek mutlakiyetçiliği yıkmış ve feodal toprak ilişkilerini sonlandırmışlardır. Kiliselerin özel vergi koyma yetkisini feshederek kilise yetkililerini devlet memuru haline getirmişlerdir. Loncaları ve mesleki sınırları kaldırmışlar ve yasa önünde eşitlik ilkesini yürürlüğe sokmuşlardır. Bu değişiklikler, ekonomik kurumlarda köklü değişikliklere yol açarak sanayileşmenin bu yerlere kök salmasına olanak tanımıştır [15].

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Fransa hâkimiyetindeki hemen her yerde sanayileşme hızlı ilerleme göstermiştir. Sanayileşmenin yarattığı muazzam ilerleme ve merkezileşme hamlesiyle oluşan ulusal piyasaların ticarete bağlı genişlemesiyle 19. yüzyılda batı uygarlığı serbest ticarete dayalı ekonomik yapılanma etrafında birleşmiştir [15]. Ondokuzuncu yüzyıla kadar piyasa ilişkilerine yalnızca dış ticarete rastlanırken, 19. yüzyılda kendiliğinden ortaya çıkan ve sosyal yaşamın yanında yer alan bir unsur olmaktan çıkarak toplumsal ilişkilerin tümünü belirleyen doğal bir düzen olduğuna inanılan piyasa sistemi, yerel ticaret üzerindeki denetimlerin kalkması ve rekabete izin verilmesinin yanı sıra üretim unsurlarının piyasalarda düzenlenmesi gibi bir dizi gelişmenin sonucunda ortaya çıkmıştır [3]. Polanyi'ye göre, kâr güdüsünün merkezi bir hal alması, insanları, geçimini sağlamak üzere üretim yapmasından mahrum bırakan siyasal bir eylem gerektirmektedir. Bu eylemler, yeniden dağıtım ve karşılıklılık mekanizmaları tarafından yaratılan korumanın bu kişilerden çekilerek emeklerini satmak zorunda bırakılmaları, toprağın satılması ve paranın kullanımına yönelik düzenlemelerin ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşebilir [13].

Polanyi, piyasa toplumunun örgütlenmesinde hayati rol oynayan emek, toprak ve paranın diğer gerçek metalden ayrılan yapısal özelliklerine dikkat eder. Bu üç üretim unsuru piyasada satılmak üzere üretilmezler. Toprak, insanın içinde yaşadığı doğadır. Emek, insan faaliyetlerine verilen addır. Toprak ve paranın depolanması veya işletilmesi olanağı yoktur. Para ise kural olarak üretilmeyen satın alma

gücünün bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen simgesidir. Dolayısıyla bu üç üretim unsurunun metalaşması tamamen “hayali”dir ve tıpkı gerçek metalar gibi piyasalarda işlem görürler ve gerçek arz ve talep değerleri yaratırlar. Emek, toprak ve paranın piyasalardaki fiyatları sırasıyla ücret, rant ve faizdir [3].

Hayali ve gerçek metalardan oluşan piyasa örgütlenmesinin işleyişindeki yıpranmalar zaman zaman siyasi müdahaleye yol açmıştır. Bir yandan piyasa mekanizmalarının kurumsallaşması bir dizi yasal düzenlemeyi gerektirirken öte yandan bu doğal olmayan yapının toplum üzerindeki yıkıcı etkileri, sınıf ayrımlarını aşan ve farklı kesimleri aynı noktada buluşturan yaygın bir tepkiye neden olur. Bu tepki, hayali metaları piyasa yörüngesinden çıkarmak için koruyucu düzenlemeler talep eder. Bu süreçte kimi aktörler hayali metalaşmanın genişlemesini bilinçli olarak desteklerken kimi buna karşı mücadele içinde olabilir ya da daha kısıtlı bir gündeme sahip olabilirler [18]. Polanyi'nin “çifte hareket” olarak tanımladığı olgu budur.

Toplumların ekonomik ve siyasi kurumlarının yapısı devletin nereye kadar müdahaleye itileceğini belirler. Bu açıdan, ondokuzuncu yüzyılda muazzam bir genişleme gösteren piyasalar, bir yandan metaların sayısını arttırırken öte yandan piyasaların yayılmasına tepki gösteren toplumu korumaya yönelik bir dizi önlem ve politikalar ağıyla bütünleşmiştir [6]. “Koruyucu yasama faaliyeti çeşitli biçimler almıştır: Sosyal yasalar, fabrika yasaları, tarım tarifeleri, toprak yasaları ya da para arzının Merkez Bankası tarafından denetlenmesi gibi düzenlemeler hep birlikte piyasa ekonomisinin kendi kurallarına göre işleyişini zayıflatmıştır.” [18]

Denetlenmeyen ekonomik gelişmelerin yol açtığı sosyal çalkantıları anlayabilmek için öncelikle hayali metalaşma sürecini anlamak gerekir. Emek, toprak ve paranın piyasa içinde düzenlenmesi ve serbest ticaretin örgütlenmesiyle dünyaya yayılan piyasa ekonomisinin serüveni, her bir üretim unsurunun metalaşma süreci üzerinden bu bölümde ele alınacaktır.

Toprak

Polanyi, sanayi devriminin yarattığı sonuçlarla ilişkisini ortaya koyabilmek amacıyla toprağın metalaşma süreci içindeki iki olguyu, toprak çevrilmeleri (*enclosures*) ve ekili toprakların otağa dönüştürülmesini ele alır. İngiltere’de yaşanan çitleme hareketleri, sermayenin toprak yoluyla birikim sağlamasının önünü açan bir olgudur. Tarım yasasıyla birlikte 14. yüzyıldan başlayarak küçük çiftçilerin ve küçük ailelerin kullanımında olan devlet topraklarının, büyük toprak sahipleri tarafından ele geçirilmesiyle artan toprak kiralarnı karşılayamayan köylüler şehre göç etmek zorunda kalmıştır [3].

Sayırsız durumda şiddet ve baskı yoluyla soyluların özel mülkiyetine dönüşen toprağın kiraya verilerek verimliliğinin artması başta her ne kadar yiyecek arzının artışına ve yeni istihdam biçimlerine neden olsa da toplum üzerinde yıkıcı etkiler yaratmıştır. 1450-1640 yılları arası dönemde, toprak ağalarına verilen otlak miktarını arttırmak amacıyla çitleme hareketleri hızlı bir gelişme göstermiştir. Ekili toprakların otağa dönüştürülmesine yönelik yasaların yürürlüğe girmesiyle köylüler ekimden uzaklaştırıldığı için istihdam kısıtlanmıştır. Ancak, ev sanayiinin (*cottage industry*) gelişmesiyle topraksız köylüye, küçük çiftçiye ve zanaatkâra istihdam imkânı sağlanmış ve böylelikle bütünüyle olumsuz bir etkinin önüne geçilmiştir [3]. 1750-1860 yılları arasında gerçekleştirilen çok sayıda toprak çevrilmeleri ise artık tarımsal verimlilik adına gerçekleşmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde ortak kullanım arazilerini çevirme hareketleri büyük oranda tamamlanmıştır. Birkaç yüzyıl süren çitleme hareketlerinin sonucunda günümüz İngiltere’sinde ülke topraklarının yarısının, nüfusun %0,06’sını oluşturan 40.000 toprak sahibinin elinde olduğu görülmektedir [19].

Toprak çevrilmelerinin ekonomik gelişmelerle ilgili olduğu aşikâr. Ekili toprağın otağa dönüştürülmesi de yün sanayisinin gelişmesiyle açıklanabilir. Ancak, insanlar, hanelerin ve köylerin yıkılıp terk edildiği ve toplumun savunma mekanizmalarını yıkarak nüfusu azaltan acımasız bir devrime tanık olmaktadır. Toplumsal doku parçalanıyor, mülksüzleştirilen çiftçiler yokluğa sürüklenip haydut ve dilenci çetelerine dönüşüyordu. Her ne kadar ev sanayisinin gelişmesiyle yeni istihdam olanakları ortaya çıksa da yaşanan değişimin sosyal bir sarsıntıya neden

olduğu, yönetimin toplumu korumak adına giriştiği ve dönüşümün hızını yavaşlatmayı amaçlayan karşı müdahalelerden anlaşılmaktadır [3].

Yükselen toplumsal çözülmeye karşı yönetim kademesinin önde gelenleri, topluluğun refahını sağlamanın yolunun toplumun doğal ve insani özünü korumaktan geçtiğini savunmaktaydı. 1490'lı yıllardan 1640'lara dek nüfus azalmasına karşı verilen mücadelenin kanlı bir biçimde bastırılmasıyla, toprak çevrilmelerini kısıtlayan yasalar ortadan kaldırılmıştır. Yaklaşık yüz yıl sonra yine kraliyet ve toprak çevrilmesi taraftarları arasında benzer bir güç savaşı yaşanmış ancak yeni durumda toprak çevrilmesinden yana olanlar artık soylulardan ziyade zengin toprak sahipleri ve tüccarlar olmuştur. Kraliyet, yükselen orta sınıfa karşı kendi konumunu yeniden güçlendirmek adına yetkilerini toprak çevrilmelerini engellemek üzere anayasal mücadele yürütmek için kullanma girişimlerinde bulunmuş ve artık toprak çevrilmelerinin seyri otlakçılıktan yeniden ekime yönelmiştir [3].

Toprak, miktarı değişmeyen bir üretim unsurudur. Bu yüzden, arzı sabit olan toprağa talep arttıkça, talebe bağlı üretim miktarı ve dolayısıyla toprağın değeri artmaktadır. Toprağın, üretime ek bir katkısı olmaksızın artan bu değeri rant olarak tanımlanır. Günümüz iktisat kuramında rant yalnızca toprak için değil, her türlü üretim aracının kıtlığından doğan ve özellikle tam rekabet koşullarının oluşmadığı piyasalarda olağan fiyatların üzerinde bir değerle elde edilen geliri ifade etmektedir [20].

Toprak rantını ilk kez kapsamlı bir şekilde açıklayan Ricardo, kuramını verimlilik farkı üzerinden kurgular. Bu kurama göre, nüfus artışıyla birlikte tarımsal ürünlere olan talep artacak ve yeni durum verimli olmayan toprakların da kullanımını gerektirecektir. Ancak, üretim için gerekli koşullarının sağlanması, verimli olmayan topraklarda üretim maliyetini yükselteceğinden getirisi daha az olacaktır. Öte yandan, bu kuram, tam rekabet koşullarında her bir ürün için tek bir fiyat oluşacağı ve bu fiyatın verimliliği düşük toprakta üretilen ürünün maliyetine göre belirleneceği varsayımına dayanır. Böylece, yüksek verimliliğe sahip topraktan elde edilen getiriyle aradaki maliyet farkı rantı oluşturacak ve verimliliği düşük toprak üzerinde rant oluşmayacaktır [21].

Eskiden sadece tarım toprakları için söz konusu olan rant, sanayileşmenin etkisiyle kentleşen alanlara yönelen nüfus hareketlerinin etkisiyle daha da önem kazanmaya başlamış, kent topraklarının sahipleri ya da kullanıcıları için bazı işlevleri yerine getirmek üzere, fiyatlar ve kiralar, üretimle ilgili olmaksızın değer kazanmıştır. Makro ölçekte kıt bir kaynak niteliği taşıyan kent toprağı, belirli kullanımlar için bedeli ödenmek koşuluyla esnek bir nitelik kazanmaktadır. Marx'ın kuramında, toprak rantı, özel toprak mülkiyeti tekelinden kaynaklanan mutlak rant ve toprağın konumu ve farklı imar uygulamaları ile ya da toprak üzerinde yapılan yatırımlarla nitelik değişimine bağlı oluşan diferansiyel ranttır [22].

Tarım toprakları üzerinde uygulanan rant ilkeleri kent toprakları üzerine de uygulanabilir hale gelmiştir. Kentlerde yer alan bazı toprak parçaları, merkezi konumda bulunmakta ya da yüksek gelirli kesimlere yönelik bir yerleşim alanı olmaktadır. Bu kent toprakları, konumları gereği diğer alanlardan çok daha fazla değere sahip olabilmektedir. Nüfus hareketliliği sonucu kentlerde büyüme görülürken artan talep karşısında kent toprağının çeşitli nedenlerle arttırılamaması nedeniyle bu topraklara sahip olanlar rant elde etmektedirler [20].

Emek

Emeğin metalaşma sürecini anlamak için öncelikle çalışma ve emek arasındaki ayrımı belirtelim. Çalışma, kişinin kendi iradesiyle, kendi hedef ve tatminlerine ulaşmak için gerçekleştirdiği faaliyeti ifade eder. İlkel toplumlarda çalışma, karşılıklılık, beğenilme, keyif, rekabet gücü gibi nedenlerle ortaya konur. Emek ise hayatın diğer etkinliklerinden ayrılarak değişim ilkesine tâbi tutulan insan faaliyetidir. Polanyi, piyasa toplumu yaratmak için emeğin akrabalık, cemaat ya da meslek örgütlenmeleri gibi karşılıklılık kalıplarının ve sosyal yardım kurumları gibi yeniden dağıtım mekanizmalarının tasfiye edilerek "sözleşme özgürlüğü" ilkesi içinde yeniden düzenlenmesi gerektiğini tespit etmişti [23]. Buradan hareketle, emeğin piyasa mekanizmaları içinde dolaşıma girmesi, kişinin güvencesizleştirilerek geçimini sağlamak için emeğini satmak zorunda kalmasıyla mümkün olabilir.

Emeğin piyasa mekanizmalarının içine yerleşmesi, tarihte farklı toplumsal kesimler arasında gerçekleşen bir dizi olayların sonucudur. Kara Ölüm sonrası İngiltere'de

yaşanan nüfus değişiminin yarattığı emek kıtlığı, emek düzenlemelerinin ilk örneklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Köylüler lordlara karşı yükümlülük ve angaryadan kurtulmaya başlamış ve ücretler yükselmiştir. Bu gidişe son vermek isteyen hükümet 1351’de İşçi Yasası’nı çıkararak önlem almaya çalışsa da 1381’de patlak veren köylü isyanları sonrasında bu yasaları uygulamaya koymak için ayrıca bir girişimde bulunulmamış, feodal emeğe dayalı yapılanma zayıflamaya başlamıştır. 1600’lere gelindiğinde, Batı Avrupa’da işçiler feodal yükümlülükler, kurallar ve cezalardan muaf hale gelirken gelişmekte olan piyasa ekonomisi için kilit bir rol oynuyorlardı [15].

İngiltere ekonomisi, 17. yüzyılda istikrarlı bir şekilde büyüyerek diğer ülkeler arasında benzersiz bir konum elde etmiştir. Merkantilist dönemde İngiltere’nin emek düzeni Zanaatkarlar Yönetmeliği (1563) ile Eski Yoksulluk Yasaları (1601)’na dayanıyordu. Zanaatkârlar Yönetmeliği’ne göre, emek düzeni; zorunlu çalışma, yedi yıl süren çıraklık dönemi ve yıllık ücret saptamaları olmak üzere üç unsura bağlıydı. Yoksulluk yasaları, dilenciliğin ve serseriliğin cezalandırılmasını, kendini idame ettiremeyen insanların çocuklarına zanaat öğretilerek çalıştırılmasını, çaresiz yoksulların maliyetlerden muaf tutulmasını öngörüyordu [24]. Ayrıca, kilise mıntıkası (*parish*) yönetimleri, fiziksel gücü yerinde olan yoksulları çalıştırabileceği bir çalışma evi (*workhouse*) buldurmakla yükümlü kılınmış ve masraflarını yerel yoksulluk vergileriyle karşılaması öngörülmüştür [25].

Zanaatkarlar Yönetmeliği ile Yoksulluk Yasaları arasındaki dikkat çekici ayrım, Yoksullar Yasası her kilisenin kendi mıntıkasında yerel olarak uygulanırken, Zanaatkârlar Yönetmeliği’nin şehirleri ve kırsal bölgeleri de kapsamıydı. Yönetmelik, geçerli olduğu süre zarfında, paternalizm ve düzenleyicilik ilkelerine dayalı ulusal emek düzenlemelerinin ana hatlarını belirlemiştir. Ancak ulusal emek sisteminde yoksulluk yardımlarının yerel olarak uygulanmasının getirdiği bazı sorunlar vardı. Örneğin, sosyal hizmetleri iyi örgütlenmiş kilise mıntıkları, profesyonel düşkünlerin istilasına uğrama tehdidi altındaydı [3].

İyi örgütlenmiş kilise mıntıklarının profesyonel düşkünlerin istilasına uğrama tehlikesi, Restorasyon sonrası “İskân Yasası” kararlarına neden olmuştur. 1662 tarihli İskân Yasası (*Act of Settlement*), kilise bölgelerinin ekonomik yapılarının

yoksulların göç etmesi sonucu doğan mali krizlerden etkilenmesini önlemek amacıyla nüfus hareketlerine yönelik kısıtlamalar getirmiştir. Bu düzenlemeler, kilise mıntıkası serfliği (*parish serfdom*) kurumunun kurallarını belirlemiştir [3]. Vergi düzenini korumak amacıyla yoksul olmayan kitlelerin ülke içinde yer değiştirmelerinin önlenmek istendiği bu düzenlemeyle kilise mıntıkasından ihraç edilen kişilerin geri dönmelerine izin verilmiş ve bu kişiler yoksulluk vergisi mükellefi sayılmışlardır [26].

Görkemli Devrim sonrası oluşan yeni iklimde girişimcilerin ihtiyaç duyduğu emek hareketliliğinin önünde engel teşkil eden İskân Yasası'na yönelik 1697'de yapılan düzenlemelerle, işgücü hareketliliğinin sağlanması amaçlanmış, yoksulların iş araması için kilise mıntikasını terk etmesi bazı prosedürlere bağlanmıştır. Yeni kilise mıntikasına gelen kişi, yoksulluk vergisiyle sorumlu oluncaya kadar eski kilise mıntikasının koruması altına verilmiştir. Yeni bölgeye göç eden kişiler, kilise mıntikasından sertifika almakla yükümlü olup yoksulluk yardımına ihtiyaç duyması halinde, sorumluluk sertifikayı veren kilise mıntıkası yönetimine ait olacaktı. Bu yasa ile ayrıca yoksulların ayırt edilmesi öngörülmüştür.¹

Onsekizinci yüzyıl İngilteresi'nde görülen sürekli ekonomik büyümenin ve piyasa ekonomisine dayalı kurumların etkisi ülkenin dört bir yanında hissediliyordu. Ekonomik ilerleme gerçekleşirken bir yandan İngiliz korumacılığı zayıflamaya başlıyordu. Yoksulların emek gücünü üretime yönlendirme isteği güç kazanıyordu. Bu durum yoksulların çalışma evlerini tercih etmelerinin önüne geçmek için çalışma çalışma evi testlerinin yürürlüğe konulmasıyla (*workhouse tests*) sonuçlanmıştır. 1722 tarihli Knatchbull Yasası, kilise yetkilileri ve mıntika müfettişlerine, tek başlarına ya da komşu mıntikalarla birlikte, bölge sakinlerinin rızasıyla, tüm yoksulları koruyup istihdam edebilecekleri bir çalışma evi ya da evleri kurma yetkisi verirken öte yandan caydırıcı olması hedeflenen ve içerideki kötü koşulları kabul edecek denli muhtaç olan kişilerin yardımlardan faydalanmasını amaçlayan bir uygulama olacaktır [27].

¹ Burada "yoksul" terimi İngilizler için çalışmadan yaşamlarını idare ettirebilecek geliri olmayan herkesi tanımlamaktaydı, yani "halktan insan"la eş anlamlıydı. Dolayısıyla "muhtaç" durumdakileri içerse de yalnızca onlarla sınırlı değildi [3].

Knatchbull düzenlemelerini takip eden dönemde, işleyişi kontrol edilemeyen çalışma evlerinin işletmesi, kilise mıntıkasının bütçesinden belirlenen haftalık ücret karşılığında özel yüklenicilere devredilmiş ve bu yükleniciler yoksullara iş sağlama sorumluluğu da verilerek yoksulların barınma ve gıda ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1782 tarihli Thomas Gilbert Yasası'yla, çalışabilir durumda olanlara çalışma evlerine girmesine gerek kalmaksızın yardım alma hakkı verilmiştir [28]. Gilbert Yasası ile yoksulluk yardımlarının eyaletler bazında verilmesi ve her bir eyaletin "*Hundred*" denilen geniş idari birimlere bölünerek ya da kilise mıntıklarından oluşan gruplar halinde örgütlenmesi amaçlanmıştır [29].

1795 tarihli Sir William Young Yasaları, belirlenen koşullar ve durumlar altında yoksulların kendi evlerinde yardım almasını engellemeye yönelik olmuştur. Bu yasa değişikliği, Knatchbull Yasası'nın bazı hükümlerini tekrar ederken yerel yöneticilere sokak yardımları (*outdoor relief*) konusunda geniş yetkiler tanımıştır. Ancak, endüstri sektörüne işgücü teşviki sağlamak adına emek piyasaları oluşumunun önünü açma amacına hizmet edecek olan bu uygulamayla aynı yıl içerisinde yürürlüğe giren Speenhamland Yasası bu amacın önünü kesmiştir [30].

Emek piyasalarını ve ücretli emek sistemini gerektiren ekonomik gelişmeler, rekabetçi emek piyasalarının yokluğunda bir dizi çelişki ve sosyal çalkantılara yol açmıştır. Polanyi, bu dönemi analiz ederken Speenhamland Yasası'nı çalışmasının merkezine yerleştirmiştir. Yoksulluk düzenlemeleri emeği tam anlamıyla değişim ilkelerine tâbi kılmak için emekçileri ücretlere bağımlı hale getirdiği esnada, yeniden dağıtım ilkelerini devreye sokarak emeğin piyasa değerlerini bulmasını engellemiştir [23]. Speenhamland Yasası, yoksullara kazançlarından bağımsız olarak belirlenen bir asgari gelir sağlanması amacıyla ücretlerin desteklenmesine yönelik bir uygulamadır. "Yaşam hakkı" denilebilecek olan bu düzenlemeye göre, yoksullar ve emekçiler, geçimleri için ve ayrıca karısının ve çocuklarının geçimi için belirlenen miktarda ücret desteği alacaktı [3].

Speenhamland uygulamaları görünüşte çalışanlara fayda sağlayan ama aslında kamu kaynaklarıyla işverene destek olan bir ücret yardımı olarak başlamıştır. Dolayısıyla, esas etkisi, ücretleri geçim düzeyinin altına düşürmek olmuştur. Bu açıdan bakıldığında yararlı olmuş bir uygulamadır. Speenhamland Yasası'nın neden

olduğu açmaz, ücretleri belirlenen ölçütü sağlamayan ailelerin işi olmasına rağmen yardıma hak kazanmasında yatıyordu. İşçiler, ücreti ne kadar olursa olsun aynı düzeyde gelir elde ediyordu. Böylelikle, işvereni memnun etmekten sağlayacağı maddi çıkarları yoktu. Durumun farklılaşacağı tek nokta, ödenen ücretin ölçütü aştığı durumlardı. Rekabetçi emek piyasalarının yokluğu emeğin verimliliğini düşürmüştü. İşveren açısından ücretleri ölçütün üzerine çıkarmamak için bu gerekçe yeterliydi. Emek verimliliğindeki düşüşün uzun dönemde yürürlükteki ücretleri ve belirlenen ölçütü düşürmesi kaçınılmaz olmuştu [3].

Uzun dönemde varılan nokta, halkın yoksul yardımını ücrete tercih etmeleri oldu. “Yardım sisteminin (*allowance system*) etkilerinin yaygınlaşması, kapitalizmin ilk dönemlerinde görülen insani ve sosyal çöküşü açıklamaktadır. Üretimdeki mucizevi artış ve açlıktan ölme sınırına gelen kitleler arasındaki çelişki bundan kaynaklanmaktadır. Speenhamland’e yönelik gittikçe sertleşen eleştirilerin altında bu neden yatmaktadır. Kitlelerin hala yardım almayı çalışmaya tercih etmesi ulusal yaşamı felce uğratmıştı ve üretime yönelik enerjiyi dizginlemekteydi [3].

Onsekizinci yüzyıl sonlarında makine kullanımının başlamasıyla ve zaman içinde makinelerin karmaşık hale gelmesiyle ortaya çıkan uzmanlaşma gereksinimi, tüccar için, tüm üretim faktörlerinin satın alınabilirliğini, paranın hazır olduğu her durumda bu faktörlerin yeterli miktarda bulunabilmesini gerektirmektedir. Aksi takdirde hem yatırımcı için hem de istihdam, gelir ve ihtiyaçları üretimin sürekliliğine bağlı bir toplum için belirtilen koşulların gerçekleşmediği bir durum fazla riskli olacaktır [3]. İngiltere, bu düzeni örgütlemek için 19. yüzyılın ilk otuz yılında toprak ve para kullanımı üzerindeki kısıtları kaldırmanın yanı sıra emeğin tamamen metalaşmasını destekleyen liberal politikaları benimsemiştir [13].

Öte yandan, Speenhamland Yasası birbirine zıt iki etki altında toplumu bölmüştü. Bir taraftan paternalist bir yaklaşımla emeği piyasa sisteminin tehlikesine karşı korumaya çalışırken öte yandan “toprak dahil olmak üzere üretim unsurlarını” piyasa mekanizması içinde örgütleyerek toplumu eski sosyal konumundan koparmış ve emeğini satarak geçinmeye zorlamıştır, ancak aynı zamanda emeğin piyasa değerini bulmasını engellemiştir [3]. Muazzam bir ilerleme hareketinin yanında yer alan, sınırsız meta arzına dayalı ve tümüyle maddeci olan yeni sistemin

yaratığı servet ve sefaletin yol açtığı sosyal çözülmenin sebebi her ne kadar ücretler yasası ve nüfus yasası olarak görülse de Batı toplumunu etkileyen bu yepyeni kurumsal mekanizmanın yarattığı tehlikelere karşı ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı, büyük ölçüde toplumu bu mekanizmanın yarattığı yıkımdan korumaya yönelik çabalardan oluşmuştur [3].

Polanyi'ye göre, piyasa toplumunun başarısızlığı, emeğin sömürülmesinden ziyade diğer yaşam pratiklerinden keskin bir şekilde ayrılarak piyasa kanunlarına tâbi tutulmasıdır. Piyasa toplumunun, bireyleri, çeşitli değer ve yetenekleri olan insanlar olarak görmek yerine metalar olarak görmekte ısrar etmesi insani yönlerinin geliştirilememesine neden olmuş ve dolayısıyla insan ilişkilerini bozulmaya mahkûm bırakmıştı. Bu yüzden toplumun karşı karşıya kaldığı felaket, sadece ekonomik değil kültürel bir olguydu. Metalaşan emeğin taşıyıcılarının piyasaya eklenmiş olması insan toplumlarının kültürel çevresini parçalıyordu [13].

1820'lerin sonlarına gelindiğinde, sisteme karşı tepkiler gittikçe yükseliyordu; toprak sahibi sınıfların yoksulluk vergisi yüküne dair hoşnutsuzlukları giderek artmıştı. 1815-1830 yılları arasında ülkenin hemen her yerinde aynı olan Speenhamland ölçütü yaklaşık üçte bir oranda azaltılarak yoksulların hâlihazırda düşük olan gelirleri daha da gerilemişti. Ancak, bu müdahalelere rağmen yine de Speenhamland'e yönelik eleştiriler artmaktaydı [3]. Yoksullar (özellikle kırsal kesimde yaşayanlar) arasında huzursuzluk artmış ve yoksullar evine karşı başkaldırı ve saldırı olayları yaşanmaya başlamıştı. 1832'de, İngiliz hükümeti yoksulluk yardım sistemini tümüyle gözden geçirmek üzere bir Kraliyet Komisyonu (*Royal Commission*) atama kararı aldı [31].

Sanayi Devrimi'nin muazzam bir ivme ve canlılık kazandığı dönemde yaşanan dönüşümün tehlikelerine karşı toplumu korumak adına girişilen Speenhamland uygulamalarının rekabetçi emek piyasalarının önünde engel oluşturduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştı. İktidara gelen orta sınıf, yasaların işten kaçma ya da çalışamaz görünme hilelerini teşvik ettiği ve insanlığın sefaletten kaçınmaya çalıştığı bir dönemde muhtaç durumda olmayı cazip kıldığı görüşünü paylaşıyordu. Bu engeli kaldırmak üzere Kraliyet komisyonunun hazırladığı rapor, 14 Ağustos 1834'te sağlıklı kişilere yoksulluk yardımı verilmesinin önüne geçen Yoksulluk Yasası

Değişiklik Kanunu'yla (*Poor Law Amendment Act*) sonuçlanmıştır [32]. “Yeni Yoksulluk Yasaları” olarak da bilinen bu düzenlemeler modern kapitalizmin başlangıcı olmuştur [3]. Böylece, çalışma kapasitesi metalaştırılarak emeğe dönüştürülmüş ve bireylerin geçimini sağlamak için emek piyasalarında istihdam edilebilirliği rekabet yeteneğine bağlı hale gelmiştir [13].

Yoksulluk yardımlarının sınaama aracı haline gelen çalışma evi testi, gerçekten yardıma ihtiyacı olanlarla olmayanları ayırmak için kullanılmaktaydı. Çalışma evlerinin koşulları oldukça kötü durumdaydı. Yoksullara, dışarıda bulabileceklerinden daha kötü yemekler veriliyor, özellikle çalışma evi nüfusunun yarısını oluşturan çocuklara çok sert bir disiplin uygulanıyor, hastaların dahi haftada bir kez temizlenmesine müsaade ediliyordu [33]. Sefaleti yaydığı düşünülen yoksulluk yasalarına karşı tepkiler gittikçe yükselmekteydi. Sanayiinin geliştiği bölgelerde yaşanan ekonomik krizin sorumlusunun yardımlar olduğuna inanılıyordu.

İngiltere’de onaltıncı yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan yoksulların yavaş yavaş özgür emekçiler sınıfına dönüşmeleri, serseriliğin şiddetle cezalandırılması ve dış ticaretin genişlemesiyle gelişen ulusal sanayiinin ortak sonuçları olmuştur. Devlet müdahalelerine karşı duyulan güvensizlik, sosyal yardımlara karşı duyulan nefret, bağımsızlık ve saygınlık isteği İngiliz işçisinin giderek temel niteliklerini oluşturmaktaydı. Kendilerinden yana görünen “yaşama hakkı” uygulamasının aslında onları soyup soğana çevirdiği inancı yerleşmişti. Yoksulluk yasalarının insanlık dışı sonuçlarından kaçınanlar çareyi piyasa ekonomisine sığınmakta buldular. Böylece, emek, fiyatı piyasada belirlenen bir meta haline gelecek, yaşama hakkı veya asgari ücret uygulamaları ortadan kaldırılacaktı [3].

Öte yandan, 1824’e kadar kanun dışı olan işçi sendikaları, parlamentonun “düşmanlık ve güvensizlik duygularını arttırmak ve işçileri şiddete yönelterek toplumun huzurunu bozmak”tan başka bir işe yaramadığını belirttiği soruşturma sonrasında bu kanunların iptal edilmesiyle yasal hale gelmiş olsa da önündeki engeller tamamen ortadan kaldırılmamıştır [34] Rekabetçi emek piyasalarının önünü açan 1834 Yoksullar Yasası Reformu ile işçi sendikalarının tanınmasının belirli bir korunak sağladığı 1870 arasındaki dönem Speenhamland dönemine

benzer etkiler yapmıştı. Speenhamland Yasası'nın proleter sınıfın oluşmasını engellediğini kabul edersek, şimdiki çalışanların katı bir mekanizma baskısıyla yine böyle bir sınıfa dönüştürüldüğünü, ancak bu sefer emek piyasasının yokluğunun değil, aksine varlığının buna neden olduğu söylenebilir [3].

Kendi kurallarına göre işleyen piyasaların kendiliğinden oluşan doğal bir düzen olduğu inancı her ne kadar ondokuzuncu yüzyıl batı uygarlığında tartışmasız bir kesinlik kazanmışsa da yasama faaliyetlerindeki muazzam artış ve yürütmenin ekonomik rolünün önem kazanması, bu "doğal" kabul edilen düzeni kurmak için bir dizi koruyucu ve düzenleyici yasama faaliyetlerinin gerekliliğini ortaya koymaktadır [3]. Polanyi'nin "çifte hareket" olarak tanımladığı bu karşıt hareket, ağırlıklı olarak hayali metalarla ilgili sınırlamaları içermekte olup "meta efsanesi"nin insan toplumuyla bağdaşmazlığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Para

Paranın metalaşması, emek ve toprağın sosyal düzenleme alanından çıkarılarak piyasa yörüngesine yerleşmesiyle birlikte genişleyen piyasaların uluslararası işlerliğini sürdürmek için serbest ticaretin koruma altına alınması amacıyla altın standardıyla sağlanmıştır. Serbest ticareti örgütlemeye ve kur dengelerini sağlamaya yönelik girişimler, ondokuzuncu yüzyıl batı dünyasında daha önce eşi benzeri görülmemiş bir olguya, yüz yıllık barış dönemine sahne olmuştur. 1815 sonrasındaki köklü değişiklikler, 1914'e kadar sürecek olan yüz yıllık barışa yol açmış, Fransız Devrimi'nin etkileri, Sanayi Devrimi'nin iş huzurunu sağlamak üzere evrensel bir barış çıkarının (*peace interest*) teminine yönelik gelişmelerini desteklemişti [3].

19. yüzyılda büyük devletler arası güç dengesinin gerekli görülmesinin nedeni ticaretin artık yaygın bir savaş halinde işlemeyecek bir uluslararası para sistemine bağlı olmasıydı. "Eskiden ticaretin örgütlenişi askeri ve ticari bir nitelik taşırdı; ticaret korsanlar ve başıbozuklara yoldaşlık" ederken artık ticaretin barışa dayalı olmasıyla büyük devletler arası çatışmalar karşılıklı verilen tavizlerle ya da toplu karşı çıkışlarla engelleniyor ve buna karşın yıpranmış kültürlerle ve ilkel halklara yönelik kesintisiz savaşların her birinin sayısız durumda şiddet yoluyla yerel niteliğini koruması sağlanıyordu. Örneğin, 1815 öncesinde iki yüzyıl boyunca

önemli savaşların yüzyıllık ortalamaları altmış-yetmiş yılı bulurken, 1815-1914 arası dönemde büyük devletlerin Kırım Savaşı'nda yalnızca on sekiz ay birbirleriyle savaştıkları, on dokuzuncu yüzyılın en şiddetli olaylarından biri olan Fransa-Prusya savaşının bile ulusal para birimlerinde dengesizliğe neden olmayacak bir savaş tazminatının ödenmesiyle bir yıl bile sürmeden sona erdiği görülür [3].

Polanyi, bu başarıyı açıklamak için önceki dönemlerdeki hanedan ve piskoposların rolünü üstlenerek yeni ortam içindeki boşluğu dolduran yeni bir sosyal unsura; "uluslararası bankacılar çevresinin oluşturduğu büyük finans çevrelerine" (*haute finance*) işaret eder [3].

"Uluslararası finans bir barış aracı olarak düşünülmemiştir... Büyük finans çevrelerinin amacı maddi çıkar sağlamaktır; bu amaç da ancak hedefleri güç ve fetih olan hükümetlere yanaşarak sağlanabilirdi. Ama Avrupa Konseyi'nin başarısı, Kutsal İttifakı ile karşılaştırılamayacak kadar önemliydi, çünkü ikincisi barışı değişmeyen bir kıtada, kısıtlı bir bölge içinde korurken, ilki aynı işi... dünya çapında gerçekleştirmişti... Ticaret ve finans birçok sömürge savaşının sorumlusuydular, ama aynı zamanda birçok savaşın engellenebilmesinin de sorumlusu." [3]

1890'lara gelindiğinde, uluslararası büyük finans en parlak dönemine ulaşmış ve barış her zamankinden daha güvende görünse de birbirini kıskançlıkla izleyen bağımsız güçlerin bu durumu uzun sürmemişti. 1904'te İngiltere Fransa'yla, Fas ve Mısır'la ilgili anlaşmaya varmış, birkaç yıl sonra, 1907'de İngiltere Rusya'yla, İran'la ilgili anlaşma yapmıştı. Böylece, birbirine düşman iki ittifak oluşmuş, Avrupa Konseyi gevşek bir federasyona dönüşmüş ve güç dengesi ortadan kalkmıştı. Emperyalist rekabet ve hammadde çekişmeleri uluslararası güç dengelerini sekteye uğrattırırken, piyasanın insafına bırakılan meta-para sistemi 20. yüzyıl başlarından itibaren büyük çaplı iflaslara neden olmuştu. Barış ancak yedi yıl daha sürebilmiş, ondokuzuncu yüzyılın örgütlü ekonomisi çözülmüştü [3].

2.2 Piyasa Mekanizmasının İflası

1900'den beri süregiden dünya ekonomik sisteminin çöküşü, 1914'te patlak verdi. İngiltere savaş finansmanı sağlamak için tedbir olarak altın standardını terk etti. Dünyanın mali merkezi Londra'nın savaş boyunca altın standardına dönmesi için büyük baskı vardı fakat İngiltere Merkez Bankası'nın yeterli rezervi yoktu. Savaş sırasında ABD (Amerika Birleşik Devletleri) altın standardını sürdürdüğü için İngiltere'de yüksek enflasyon yaşanıyordu [35].

Birinci Dünya Savaşı'nı takiben Orta ve Doğu Avrupa'da 1917-20 arasında yaşanan karmaşa ve karşı hamleler, savaş alanında çökmüş düzenleri yeniden ayağa kaldırmak için uygulanan karmaşık çözümlerden başka bir şey değildi. Avrupa Konseyi'nin yeniden kurularak eski düzenin tekrar canlandırılmasını amaçlayan Milletler Cemiyeti -dünya ekonomisini yeniden inşa ederek barışı koruması daha tutarlı olabileceken- 1914-1918'de yaşanan çatışmalarda yenilen ülkelerin süresiz silahlandırılmasını sağlayarak barışı sürdüreceğini düşünüyordu [3].

Uluslararası altın standardının çöküşüyle birlikte öngörülemeyen sosyal çalkantılar içinde batı uygarlığı yirmilerde barışı yeniden sağlayabilmek adına altın standardına yeniden dönmeye çabalasa da bu çabaların başarısızlığı sonucunda, 1930'larda, müdahale karşıtı inanç sorgulanmaya başlanmıştı. Altın standardının yeniden kurulmasına yönelik başarısız girişimler sonunda en güçlü iki ülkenin, ABD ve Büyük Britanya'nın altın standardını terk etmesiyle 19. yüzyıl uygarlığının temel kurumları çökmüş, uluslar yeni düzene uyum sağlama çabalarına girişmişti. [3,4] Yalnızca ekonomik bir kurum olarak düşünülen altın standardının sosyal rolünün göz ardı edilmesi, uygarlığın dönüşüm sırasında yaşadığı sosyal çalkantıların nedeninin zamanında anlaşılmasına sebep olmuştur.

Çöküşün yarattığı kur dengesizlikleri 1920'lere damgasını vurmuştur. Alman, Rus ve Macar paraları bir yıl içinde silinip gitmiş, Belçika, Fransa ve İngiltere'de Sol, para biriminin sağlamlığını sağlamak adına iktidardan uzaklaştırılmış, yoksul Balkanlar ABD'ye bağlanmıştı. Bulgaristan, Yunanistan, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya ve Romanya'da ulusal para değerinin korunması karşı devrimin iktidar taleplerine yol açmıştı. Ekonomik sistemin işleyişi için altın standardının gerekli olduğu fikrinin yaygın bir inancı oluşturduğu gerçeği çarpıcı örneklerle doludur [3].

1920'lerin ortasında İngiltere Merkez Bankası altın standardına dönüş için gerekli altın rezervlerini sağlamıştı ancak İngilizlerin savaş finansmanı sağlamak için altın stokları yeterli gelmediğinde sterlinin temsil ettiği altın miktarını düşürmeleri gerektiğinden, sterlin savaş öncesine göre değer kaybetmiş, 4 dolar 86 centten 3 dolar 50 cente gerilemişti. Ulusal paralarının itibarını yeniden sağlamlaştırmak isteyen İngiltere, sterlinin savaş öncesi paritesini sağlayarak yeniden altın standardına dönmenin yollarını arıyordu ve imkânsız görünen bu isteği gerçekleştirerek diğer ülkeleri de paralarının değerini yükseltmeye ikna etmişlerdi. Bunun sonucunda, 1922'de Cenova konferansının toplanmasını sağlayarak altın standardı yerine altın alım-satım standardı denilen sistemin uygulanmasını sağladılar.

Buna göre, bir tek altın zengini olan ABD altın standardında kalacak, İngiltere ve diğer batılı ülkeler, aklına esenin cebindeki parayı gidip altına çevirmesini engelleyen, sterlin ya da başka bir para biriminin karşılığında altın sikke alınmaması anlamına gelen "altın alım-satım standardı"na geçeceklerdi [36]. Ancak burada şöyle bir nüans vardı: İsteyen altın sikke alamayacaktı ancak külçe altın alabilecekti. Külçe altını sıradan vatandaşlar alamayacakları için günlük hayatta altın kullanımı ortadan kalkmış olacaktı. Külçe altın sadece uluslararası ödemelerde kullanılacaktı. Böylece altın standardından büsbütün çıkılmamış oluyordu.

Ancak dış yatırımlar altın ya da sterlin olarak yapıldığı için altın standardına dönüşün sanayi rekabetini etkilememesi adına İngiltere maliye gibi önemli konularda geleneğini koruyarak ücretleri %10 düşürdü. Ücretlerde yapılan indirim üzerine tepki olarak kömür madencileri greve gitmiş ve diğer sendikaları genel greve ikna etmişlerdi ancak grev on gün sonunda sendikaların yenilgisiyle sonuçlanmıştı. "İngiltere'nin yaşadığı sorunlara karşın Avrupa'nın çoğu ülkesi 1924-1929 arasındaki beş yıllık süreçte refah dönemine girmiş, savaş sonrasında en acil sorunlarını çözmüştü. Ancak bu refah, ABD'den Almanya'ya fon akışının devamına bağlı her an bozulabilir bir denge üzerine kuruluydu." [35]

İngiltere ve Fransa altın standardına dönünce kurlarının yarattığı yük, zamanla altın ülkelerinin başını çeken ABD'de sterlinin güvenliği için duyulan endişeleri ön plana

çıkarmıştı. Sterlinin değerinin artmasıyla İngiliz malları pahalılaştı. Yurtdışında rekabet edemeyen İngiltere yüksek enflasyon ve işsizlik oranları tehdidiyle yüz yüzeydi. Sermaye kaçı, daha önce hiç görülmediği kadar güçlü ve yeni bir olguydu. Ne Avrupa monarşilerine karşı cumhuriyetçi ayaklanmaların yaşandığı 1848'de [37], ne büyük devletlerarası yıkıcı savaşlardan kaçınıldığı yüz yıllık barış döneminde yaşanan, Bismarck'ın Almanya'yı birleştirme planının bir parçası olan 1866 Avusturya-Prusya savaşında [38] ne de 1871 Fransa-Prusya savaşında böyle bir olay görülmemişti [39].

“1927'de Amerika'nın sterlini desteklemesi, Londra'dan New York'a büyük sermaye hareketlerini önlemek üzere, New York'taki faiz hadlerinin düşük tutulması demekti. Amerikan Merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankasına faiz hadlerini düşük tutacağına dair söz vermişti; ama Amerika'da fiyatlar maliyete göre tehlikeli bir biçimde yüksek tutulduğı için, faiz hadlerinin de yüksek olması gerekiyordu.” [3] İngiltere'nin önemli bir hamlesi de sterlin karşılığında sadece ellerindeki külçe altını değil, altına bağı Amerikan dolarını da teminat olarak gösterdikleri bir düzen kurduklarıdır. Dolara bağı düzen sadece İngiltere için geçerli olup İngiltere harici ülkeler ulusal paralarının karşılığı olarak yalnızca sterlin kullanacaklardı. Böylece sterlinin Amerikan dolarına, diğere para birimlerinin ise sterline dayandığı bir düzen kurulmuştu. İngiltere açısından bu durum bir başka ülkenin şemsiye altına girmekti diyebiliriz.

Büyük maliyet düşüşlerine karşın fiyat düzeyi sabit kaldığı için faiz hadlerinin düşük tutulmasına yönelik uygulamaların yaratacağı tehlike gözden kaçabiliyordu. 1929'a gelindiğinde, çoktandır beklenen çöküş, gizli enflasyonun varlığıyla ciddi boyutlara ulaşmıştı. İngiltere'nin altın standardını yeniden uygulayarak sarsılan prestijini kurtarma girişimi ekonomik krizle son bulmuştu [40]. Deflasyon borçluların yükünü hafifletirken, varlıklarını alacaklarının çöküşüne kadar sürdürebildiler. Bu çöküş, bir felaketin habercisiydi. Savaş sonrası on yılı aşkın bir süredir altın standardına dönüş, dünya dayanışmasının simgesi haline gelmişti. Ancak, uğradıkları başarısızlık, ekonomik sistemin çöküşüyle birlikte sosyal karmaşayı da beraberinde getiriyordu [3].

Çağa damgasını vuran, 1914 öncesi sistemin yeniden fakat bu kez sağlam temeller üzerine kurulmasıyla barış ve refahın sağlanacağı fikri, altın standardına duyulan evrensel inancı yansıtıyordu. Ticaretin serbestleşmesi amaçlanırken, sonuç giderek kısıtlanması yönünde olmuştu. İthalat kotaları, dış ticaret kontrolleri, sermaye çıkışına uygulanan ambargolar, ikili ticaret anlaşmaları gibi uygulamaların yoğunlaştığı bir dünyada ticaretin serbestleşmesi çok büyük fedakârlıklar istiyordu. Yoğun kısıtlamalar yüzünden uluslar dünyayla bağını koparmıştı, dışa kapalı ekonomilere doğru kayma söz konusuydu. Ulusal kur dengelerini sağlamak için girişilen çabalar “kendi kendine yeterlilik” fikri etrafında biçimleniyordu. Geçmişe dönme çabalarının başarısızlığı otuzlarda yaşanacak olan dönüşümün kaynağını oluşturmaktaydı [3].

“Otuzlu yılların başında değişiklik birdenbire kendini gösterdi. Dönüm noktasını oluşturan olaylar arasında Büyük Britanya’nın altın standardını terk etmesi, Rusya’daki Beş Yıllık Planlar, New Deal’in Yürürlüğe girmesi, Almanya’da Nasyonal Sosyalist devrim, otarşist imparatorluklar yararına Milletler Cemiyeti’nin çöküşü sayılabilir. Büyük Savaşın sonunda, on dokuzuncu yüzyıl idealleri büyük önem taşıyorlardı ve bunlar, savaşı izleyen on yıl boyunca etkili olmuşlardı. Oysa 1940’a gelindiğinde, uluslararası sistemin izi bile kalmamıştı. Uluslar bütünüyle değişik bir ortamda yaşıyorlardı.” [3]

Altın standardının çöküşü, uluslararası büyük finansın bile yeniden barışı sağlamakta yetersiz kalacağı muazzam bir gücün zincirinden boşanmasıyla sonuçlanmıştı. On dokuzuncu yüzyıl kurumları her yerde köklü değişikliklere uğrayıp tanınmayacak şekilde yeniden inşa edildiler. Liberal devlet, birçok ülkede yerini totaliter diktatörlüklere bıraktı. Yüzyılın en temel kurumu olan serbest piyasaya dayalı üretim yerini yeni ekonomi biçimlerine bıraktı. Altın standardını yeniden tesis etmeye koşullanan ülkeler, otuzlu yıllarda artık altın standardının olmadığı bir dünyaya uyum sağlamak için çabalayacaklardı [3].

Ticaret Devrimi ile Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve ABD güç kazanmıştı. Kapitalizm bu yükselen güçlerin aracılığıyla tüm yeryüzüne yayılıyordu. Fransa

ihracatının hacmi 52 milyar franktan 20 milyar franka düşünce, fabrikalar kapanma noktasına gelmişti. Fransa'nın yönetiminde bulunan Popüler Cephe Hükümeti, ülkesinin içine düştüğü durumdan endişelenerek sterlin stokunu altına tahvil etmeye karar vermişti ancak İngiltere'nin Fransa'nın talebini karşılayacak altını olmadığı için altın alım-satım standardından vazgeçtiklerini ilan ettiler [36].

Ticaretin serbestleşmesini amaçlarken, kendi kendine yeterlilik fikri para dengelerini sağlama çabalarının üzerine kâbus gibi çökmüş, sonuç ticaretin giderek kısıtlanması olmuştu. Dünya piyasalarına ulaşmak yerine ülkelerin uluslararası bağlarında kopuş yaşanıyordu. Ulusal para değerlerini koruma çabaları, halkları kapalı ekonomilere sürüklüyordu. Ticareti kısıtlayan politikalar, geleneksel iktisattan temel bir kopuşa işaret ediyordu. Altın standardındaki keskin çöküşle birlikte gelişen yeniden yapılandırma girişimleri yerini 1940'larda altın standardının yokluğuna uyum sağlamaya bırakacaktı.

İlk olarak 1928-1932 yıllarında Joseph Stalin tarafından Sovyetler'de uygulamaya konulan ve daha sonrasında diğer sosyalist ülkelere yayılan beş yıllık planlar, sınırlı dönemlerde kullanılacak olan kısıtlamalar yoluyla ekonomik büyümeyi planlama yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. İlk beş yıllık plan, ağır sanayi üretimi ve kolektif tarımsallaştırma üzerine odaklanmıştı [41]. Sanayinin devlet eliyle geliştirilmesi için gerekli kaynakları sağlamak amacıyla tarım kolektif hale getirilmiş, yani toprağın özel mülkiyeti kaldırılarak kırsal kesimde yaşayan herkes devletin işlettiği kolektif çiftliklerde çalışmaya yönlendirilmiştir. 1928'e kadar çoğu kırsal kesimde yaşayan işgücününün tarımdan sanayiye tahsis edilmesiyle ortaya çıkabilecek büyük bir ekonomik potansiyel vardı. Güçlü bir merkezi devletin inşasıyla gerektiği gibi kullanılmayan kaynaklar devlet zoruyla sanayi sektörüne aktarılmıştır [15].

İngiltere altın standardını terk edince diğer ülkeler de İngiltere'yi izlemişlerdir. ABD, ancak iki yıl daha dayanmıştır. Gizli enflasyonun varlığıyla ciddi boyutlara ulaşan ekonomik çöküş, içgüdüsel bir kurtuluş hamlesi olarak 1933'te ABD'nin altın standardını bırakmasıyla sonuçlanmış ve böylece geleneksel dünya ekonomisinin son kalıntısı da ortadan kaybolmuş oldu. ABD başkanı Franklin D. Roosevelt yönetiminde, 1933-1939 yılları arasında, sanayi, tarım, finans, su politikaları, iş gücü

ve konut alanındaki reformların yanı sıra acil bir ekonomik rahatlama getirmek üzere yurtiçi programı (*New Deal*) yürürlüğe girmiştir [42].

Büyük Buhran'ın başlangıcından itibaren yatırımlar durmuş, sınai üretim yarıdan az bir seviyeye inmişti ve işgücünün dörtte biri işsizlik ve sefalet içinde yaşıyordu. Buhranla mücadele için büyük halk kitlelerinin desteğiyle iktidara gelen Roosevelt'in bir dizi politikaları hayata geçirmek istediği New Deal'ın temel dayanaklarından ilki sınai kalkınmadır. "Roosevelt ve ekibi sınai rekabeti kısıtlamanın ve çalışma standartlarını düzenlemenin kalkınma girişimi için hayati önem taşıdığına inanıyordu." Gündemin ikinci adımı, altyapı projeleri, sendikal örgütlenme, işçi haklarına yönelik takviyeler ve refah devleti uygulamalarına yöneliktir [15]. Ancak, bu uygulamalar refah devleti uygulamalarından nitelik olarak farklıdır. Piyasa temelli düzenleyici yaklaşımlardan oluşuyordu ve tek başlarına ekonomiyi yeniden yerleşik hale getirmek için gerekli kriterleri karşılamaktan çok uzaktı [13].

Sistemin çözülüşünün önünde ne Milletler Cemiyeti ne de uluslararası büyük finans ve onun uygulama araçları ayakta kalabilmişti. Savaşı önleyici tedbirlerde görülen boşluk ve yaptırımların yetersiz kalması nedeniyle ve ABD'nin Milletler Cemiyeti'nden ayrılmasıyla Milletler Cemiyeti uluslararası gücünü yitirmiş ve ekonomik, askeri ve siyasi açıdan zayıflamıştır. Fransa ve İngiltere'nin çıkarları ve haksızca yapılan antlaşmalar ve oybirliği ilkesi yüzünden uygulamaların gecikmesi gibi nedenler, Milletler Cemiyeti'nin çöküşünü hazırlamıştır [3].

Artık dengeli bir para sistemi oluşturabilmek için yaşamı ve ticareti kısıtlayıcı politikalar oluşturuluyor ve bu politikalar ekonomik yaşamı altın standardı sisteminin yokluğuna uyum sağlamak için kullanılıyordu. Dünyanın büyük bölümünde yaşanan buhranın yanı sıra on dokuzuncu yüzyıl ekonomik kurumlarının topyekûn yıkımı söz konusuydu. Liberal devlet, serbest piyasaya dayanan üretim biçimini bırakıp yeni ekonomik yapılanmalara yönelmiş ve aslında tutucu serbest ticaret amacının bir sonucu olarak ortaya çıkan kısıtlayıcı politikalarla birlikte yerini totaliter diktatörlüklere bırakmıştı [3].

Özetle, uluslararası para sisteminin yalnızca ekonomik bir kurum olarak görülmesi ve buna karşın onun gördüğü siyasal işlevin farkına varılamaması, umulmadık bir

hızla gerçekleşen dönüşümün toplumları hazırlıksız yakalamasına neden olmuş ve sosyal bir sarsıntıya yol açmıştır. Milletler Cemiyeti, egemen uluslar arasındaki barışı korumanın tek geçerli yöntemi olan uluslararası para ve kredi sistemini yeniden düzenlemenin yollarını aramıştır. Savaş sonrası hâkim düşünce, bu sistemin ancak ve ancak altın standardını yeniden yapılandırılarak sağlanabileceği yönündeydi. Birinci Dünya Savaşı halen on dokuzuncu yüzyıl yapısına uygun –güç dengesi sisteminin çözülmesiyle ortaya çıkan, devletler arası çatışmalara yola açan bir olguydu. Ancak altın standardını sağlam temeller üzerinde yeniden inşa etme eğilimi işlerliğini yitirmişti.

1930'larda, on dokuzuncu yüzyıl ideallerini sürdürmenin imkânsız olduğu deneyimlendi. Serbest ticareti güvence altına almak için altın standardına dönüş eğilimleri yerini ticareti kısıtlayıcı politikalara ve kapalı ekonomilere bıraktı [3]. 1930'ların faşist ve korporatist yönetimlerinde piyasa mekanizması devlet müdahaleciliğinin yanında ikincil hatta üçüncül planda kalmıştı [14]. 1940'lara geldiğinde uluslar birbirinden büsbütün kopmuş, uluslararası sistemin izi bile kalmamıştı. İkinci Dünya Savaşı, birincisine kıyasla on dokuzuncu yüzyıl yapısından büsbütün kopuk bir olguydu ve dünya düzeyinde bir alt üst oluşa işaret ediyordu.

2.3 Piyasaların Yeniden Yapılanması

Sistemin çözülüşü ve yeniden inşası, iki dünya savaşının sonuçları tarafından belirlendi. Klasik liberalizmin işlerliğini sağlayan pek çok kurum yerini müdahale mekanizmalarına bıraktı. Bu anlamda, toplumsal ilişkilerin ve ekonomik kurumların yeniden düzenlenmesinde devlete önemli bir rol düşmüştür. Emek, refah devletinin geliştirdiği koruyucu araçlarla, değişim ilkesinin boyunduruğundan kurtularak yeniden dağıtım mekanizmalarıyla bir arada işleyen bir sistem içine oturtulmuştur. Yeniden dağıtım mekanizmalarının işlevini korumak amacıyla uluslararası kurumlar oluşturularak sabit kur rejimi ve sermaye hareketlerine yönelik kısıtlamalarla bu sistem desteklenmiştir [13].

Mekân bakımından yeni düzenin merkezi aktörü, I. Dünya Savaşı itibarıyla Avrupa'nın kreditörü ABD olmuştur [40]. Müttefikler cephesinde savaşın esas yükünü çeken Sovyetler Birliği, ekonomik açıdan zayıflamış fakat politik, askeri ve

manevi bakımdan güçlenmiş olarak savaştan çıktı. Çok geçmeden küresel kapitalizme bir alternatif olarak Çin ve Doğu Avrupa savaşların oluşturduğu boşluğu dolduran bu cepheye katılacaktı. Almanya ve Japonya'nın da toparlanarak nispeten hızlı bir büyüme oranı yakalayacak olmaları uluslararası rekabetin artmasına yol açacaktır [43].

Sürekli ekonomik büyüme ve üretken yatırımların yanı sıra sermayenin emek ve diğer toplumsal gruplar arasında daha eşit paylaşıldığı, boş zamana ve güvenliğe duyulan ihtiyaçların istikrar ve hakkaniyetle örtüştürüldüğü uzun süreli barış ve uzlaşma ortamına dayalı insani ve toplumsal gelişmeler, İkinci Dünya Savaşı ile 1970'ler arasındaki dönemin kapitalizmin "altın çağı" olarak nitelendirilme nedenidir [44]. Refah devleti Keynesyenliği, tam istihdamın sağlanması, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, sosyal hizmetler ve emekli aylıkları gibi refah unsurlarının kurulması, sanayilerin kamulaştırılması gibi hedefler doğrultusunda savaş sonrası uzlaşmayı sağlamıştır [43]. Ayrıca, sistem içinde ticaret kârı, tekel kârı, artık değer ve teknolojik atılım kârı gibi geleneksel hale gelen yöntemler tamamen gelişmiş ve savaş koşullarının etkisiyle artan talan ve zorla çalıştırma gibi yöntemler önemini kaybetmeye başlamıştır [40].

Sürece hâkim olan Keynesyen anlayış, ekonomik büyümeyi sürdürebilmek için devlet müdahalesinin gerekliliği yönünde olmuştur. Buna göre, ihtiyaç duyulan talep, devletin borçlanmasıyla yaratılabilir ve devletin yarattığı talep bireysel talepleri de arttırırken ekonominin yeniden yükselişe geçmesiyle devlet topladığı yüksek vergilerle borçlarını kapatabilirdi. Yani, oluşturulan bütçe açığı (*deficit spending*), ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının kutsallaştırdığı altın standardının ötesine geçerek, düşük faiz politikaları uygulamalarının yanı sıra yatırıma ayrılmayan paranın bilinçli bir şekilde devalüe edilmesiyle para yaratmak işlevini yüklenir [40]. Bu küresel sistemin başlıca unsuru, sabit ve güdümlü döviz kurları ve spekülâtif sermaye hareketlerini dizginleyen bağımsız para politikaları uygulamaları nedeniyle sermayenin serbest akış gerçekleştirememesi, yani sermayenin bir adresi olması, ekonominin uluslararası spekülâtorlerin eline düşmesini engelleme isteğiydi [44].

Prototipini Henry Ford'un temsil ettiği girişimci kapitalizmin yerini yonetim kapitalizminin almasıyla şimdiye kadar ulusal olçekte örgütlenen kapitalizm uluslararası örgütlenmiş kapitalizme dönüşüyordu. Keynes'in de etkin olduğu Bretton Woods'ta Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası tarafından idare edilecek yeni bir dünya düzeni inşa edildi. Bu düzenle, altınla güvence altına alınmış olan Amerikan dolarına sabitlenmiş döviz kuru ile olası ödemeler dengesi sorunlarını düzeltecek bir mekanizma oluşturmak hedeflendi. Ancak, Keynes'in bu düzeltme yükünün bütçe açığı ve fazlası bulunan ülkelere eşit dağıtılması önerisi ABD tarafından reddedildi ve yükün tamamen açık sahibi ülkelere düştüğu ve ABD'nin çıkarlarına hizmet eden bir sistem kuruldu [43].

Piyasaların toplumun bütününden koparak yalnızca ekonomik işlev üstlendiği bir mekanizma olarak görülmesinin yarattığı sosyal çözülmenin ardından ekonominin yeniden toplumun kontrolüne girmesi gerektiği anlaşılmış ve devletin ekonomi alanındaki işlevleri artmıştı. Yüzyıl süren kör bir ilerlemenin yerini öncelikle yaşam ve geçim biçimlerinin maddi koşullarına aktif bir şekilde dahil olarak ekonominin ve siyasetin kurumsal olarak ayrılmasına son veren devletin yaşam alanını yeniden kurmaya yönelik çabaları almıştır [44]. Bu durum toplumsal düzeni ve siyasi istikrarı desteklerken, yüksek yatırım seviyelerini ve büyüme oranlarını garantilemiştir.

Devletin başlıca ekonomik işlevleri; yatırım yaparak kamusal altyapı çalışmalarını yürütmek, gelir dağılımına yönelik müdahalelerde bulunmak, kamu iktisadi teşebbüsleri yaratmak ve ihtiyaca yönelik talep oluşturmak olarak belirlenmiştir [40]. Gerek refah devleti uygulamaları ve kalkınma planlamasında gerek sosyalist ekonomide yaşanan çeşitli deneyler buldukları ülkenin iktisadi ve siyasi kurumlarının özellikleri ile şekillenen ortak çabaların ürünüdür. Ekonomiyi yeniden toplumsal ilişkilerin içine yerleştirmeye yönelen bu girişimlerde kâr dürtüsünün merkeziliği yerine toplumsal ve siyasi bir çeşitlilik hüküm sürmüştür [18].

1947 yılında ABD, savaştan zarar gören ülkelerin yararlanabileceği (Sovyetler Birliği ülkeleri hariç) Marshall Planı'nı ortaya attı. Kredi alan ülkeler, daha sonra Kanada ve ABD'nin de katılımıyla OECD'ye dönüşecek olan OEEC (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü)'de birleştiler. Yine 1947'de 23 ülke, ekonomi ve ticareti

düzenlemeye yönelik GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) antlaşmasını imzaladı [40]. Ayrıca, en gelişmiş piyasa ekonomilerinde bile, ciddi bir biçimde denetlenen ve herkesin erişebileceği bir bankacılık sistemi, iyi düzenlenmiş bir borsa ve bir merkez bankasının oluşturduğu modern finans kurumları ancak yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır [45].

1950'li yılların ortalarına kadar, OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkelerinden Fransa, Almanya ve İtalya'da işçi mücadeleleri yaşanırken, ABD ve İskandinav ülkelerinde karşılıklı anlayış hâkimdi. 1950'lerin ortasından itibaren bu anlayış Orta Avrupa'da da hâkim hale geldi. Toplumsal uyum politikaları, ücret artışlarına, yeni yatırımlara, çok daha fazla istihdama ve artık değerle yeni bir artışa yol açtı. Ayrıca, girişimciler için artık işçiler yalnızca masraf olarak değil aynı zamanda tüketici olarak görülmeye başladı [40]. 1960'ların ikinci yarısına dek sürecek olan tam istihdam dönemi, ulusal emek piyasalarında sermaye ve emek arasındaki güç dengelerini değiştirmiştir.

Eski sömürgeler ve sanayileşmiş kapitalist ülkeler arasındaki dengeler de değişikliğe uğramıştı. Sömürge sonrası toplumların büyük çoğunluğunda devletçilik ve planlama ekonomide önemli rol oynamaya başlamıştı. [43] 1945-1973 yılları arasındaki karakteristik bir gelişme de hem sanayileşmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaşanan yoğun kitlesel göç hareketleri olmuştur. İşçi göçleri, sanayileşmiş ülkelerde görülen nüfus azalmasından kaynaklanan boşluğu doldururken, öte yandan, birikimlerini kendi ülkelerine gönderen konuk işçiler böylece kendi memleketlerindeki sosyal refaha katkı sağlıyorlardı. Ayrıca, [40]

Yüzyıl başlarında proto-teknoloji aşamasında olan plastik ve sentetik malzemelerin günlük yaşamdaki kullanımının yaygınlaşmasıyla "naylon devrimi" diyebileceğimiz olgu ortaya çıkmıştır. Öte yandan, betonun kullanımı sadece ordu ve devlet işleri alanlarıyla sınırlı kalmayıp sivil alanlara yayılmıştı. 50'li yıllarla birlikte yol yapımında asfalt kullanımı hâkim olmaya başlamıştır. Yapı malzemeleri ve altyapı işleri açısından bakıldığında, önceki dönemlerde ağırlıklı olarak kullanılan doğaltaş, tuğla, demir, çelik ve ahşap gibi malzemelerin yerini yaygın kullanımıyla beton ve asfalt almıştır. Ayrıca, kent ve köy ilişkisinde yeni gelişmelerle birlikte kentlerin büyümeye olan katkısı ortaya çıktı. Kentlerin olağanüstü büyüdüğü bu dönemde,

yeni yolların ve yerleşim alanlarının inşa edilmesi nedeniyle arazi ihtiyacı da artmıştı [40].

Yakıtla çalışan ya da elektro-motor teknolojilerinin sanayi üretiminin temelini oluşturduğu ikinci sanayi devrimi üretim unsurları arasındaki ilişkiyi dönüştürürken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gıda sektörü, otomobil endüstrisi, kültür ve eğlence sektörü gibi yeni kapitalist iş alanları oluşmuştur. Başlangıçta yaşamın belirli alanlarında etkinlik gösteren bu yenilikler hızla hayatın tümünü kapsayarak dünyanın her alanına yayılmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren otomobil kullanımının yaygınlaşması ve uçağın kitlesel ulaşım aracı haline gelmesiyle turizm sektörü ortaya çıkmıştır. Eğlence sektöründe elektronik aletlerin kullanılmaya başlamasıyla yeni bir arz-talep alanı oluşmaya başlamıştır. Isıtma ve soğutma teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte buzdolabı üretimine başlanmış ve çamaşır makinesiyle birlikte ev işlerinde el emeğinin yerini alarak devrime yol açmıştır [40].

1960'lı yılların ortalarından sonra Orta ve Batı Avrupa'da tarım sektörü ekonomik işlevi bakımından önemini yitirirken üretimde ve ithalatta devasa artış gerçekleşiyordu. O zamanlara dek lüks tüketim ürünleri olan çay ve kahve gibi keyif veren ürünler artık kitlesel tüketim ürünü haline gelmiş ve günlük yaşamın her anında içilebilir hale gelmişti. Değişen tüketim kalıplarının kent ve tüketim mekânlarını da dönüşüme uğratması kaçınılmazdı [40].

Eğitim ve sağlık sektöründe, "farmakolojik kimya, tıbbi cihazlar, kliniklerin inşası ve örgütlenmesine yönelik arz, hastalık sigortalarının da gelişmesiyle devasa bir talep yaratmıştır." [40] Lise ve üniversite eğitiminin geniş kitlelere açılmasıyla bilim ve teknoloji yeni bir anlam kazanmış ve bilim ekonomik yaşamın yanı sıra varlık gösteren bir danışma ve hizmet alanı olmaktan çıkarak başlı başına bir madde haline gelmiştir.

1960'ların sonuna gelindiğinde, toplumsal uyum bozulmaya başladı. "Sendikalar ve çalışanlar ücretlerinin arttırılması için GSYİH'den pay istiyorlardı." Fransa'da ortaya çıkan gençlik hareketi genel greve neden oldu. İtalya'da sendikalar 1969 yılında sadece ücret artışı için değil sosyal konutlar için de greve gitti. Danimarka endüstri ilişkileri 70'li yılların ortalarından itibaren grevlerle çalkalanıyordu. Almanya'da "Eylül Grevleri" maden sektöründeki ücret yönetmeliğini geçersiz kıldı. "İşverenler

ücret taleplerine olumlu yaklaşıyor, ancak bunu hemen fiyata yansıtıyorlardı.” Bu durum yüksek enflasyona yol açıyordu [40].

IMF, 1969 yılında para akışında yaşanan krizi gidermek için özel para çekme yetkisi aldı. Böylece, piyasalara sosyal reform paketlerini finanse edebilmek için daha fazla para akmış, bu da gelir dağılımında iyileştirme taleplerine neden olmuştu. Ancak bu talepler para piyasalarındaki istikrar gerekçesiyle ulusal merkez bankalarının tepkisine yol açtı [40]. Tam istihdam koşullarında işçilerin reel ücret artışı talebinde bulunmaları fakat kapitalist ekonomilerde bu hedefin yalnızca nominal ücret artışıyla sağlanabilir olması yaşanan çatışmanın bir boyutuydu. Bir diğer boyutu ise kapitalistlerin kârları sürdürebilmek amacıyla nominal fiyatları arttırması ve devletin tam istihdamı sürdürebilmek için yüksek ücretleri desteklemek için para arzını arttırarak tam istihdam düzeyinde daha fazla ürün satılmasını amaçlaması olmuştur. Ancak, tam istihdam durumundaki toplam ürün talebi ürün düzeyini aşmaya devam etmiş ve ücret – fiyat sarmalı enflasyonist bir baskı yaratmıştır [43].

1973-1974 yıllarında merkez ülkelerinde enflasyonla birlikte ortaya çıkan ekonomik durgunluk toplumsal uyumun artık geride kaldığının ve yaşanacak olan dönüşümün ilk işaretiydi. Toplumun işleyişine karşı entelektüellerin ve ekonomistlerin başını çektiği uluslararası ölçekte örgütlenen liberal akım güç kazanıyordu. İşçi hareketleri önemli ölçüde marjinalleştirilmişti [40]. 1970’lerin sonunda tam istihdam taahhüdünden vazgeçilmesiyle para arzını kontrol altına almaya yönelik politikalar, emeği kitlesel işsizlikle disipline sokma aracından ibarettir [43]. 1970’lerden bu yana uygulanan, ekonomiyi toplumun bütününden koparmaya yönelik bir dizi politikalar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan ekonomik düzeni tehdit etmeye başlamış ve büyük ölçüde bu düzeni değiştirmiştir [18].

Polanyi’ye göre, ekonominin toplumsal ilişkilerden kopuşu sosyolojik bir olgudan ziyade siyasi bir projedir. Bu proje, yasama faaliyetleri aracılığıyla gerçekleşen kurumsal değişikliklerin sonucudur. Liberal iktisat teorilerinin önemli rol üstlendiği bir karşı saldırıyla da meşrulaştırılmıştır [18]. Sosyal refah devleti uygulamalarından yeni düzene geçişte kırılma noktası 1973’te Bretton Woods sisteminin sona ermesi olmuştur. Vietnam savaşını para basarak finanse eden

ABD'nin yükü sosyal reformlarla daha da artmıştı. Başkan Nixon'un 1971 yılında doların altına bağlılığına son verdikten sonra, 1973'te Avrupa'nın yönetici kapitalist ülkeleri dolara bağlılıklarına son vererek dolar karşılığına denk gelen bir değerde anlaştılar. Böylece ABD'nin Avrupa üzerinde hegemonya sağlayan bir aracı ortadan kalkmıştı [40]. Tarihte ilk defa altın gibi bir metaya doğrudan veya dolaylı olarak bağlı olmayan ve neredeyse bedava yaratılan kâğıt paraya dayalı bir dünya ekonomisi ortaya çıkmış ve düzenleyici işlevini yitiren para, sürekli genişleyen uluslararası borsalarda bir spekülasyon aracına indirgenmişti [44].

Avrupa parası dolar bağımlılığından kurtulunca Avrupa ülkelerinin ilk hamlesi merkez bankalarının enflasyonu bastırmak için sıkı para politikaları uygulamasına geçmesi olmuştur. Buna ek olarak 1973 yılında petrol ihraç eden ülkelerden oluşan OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü), tekel konumunu kullanarak petrol fiyatlarını yükseltince yeni bir ekonomik kriz kaçınılmaz olmuştur. Kriz aşıldıktan sonra, o güne dek birçok OECD ülkesinde görülmemiş boyutta bir kitlesel işsizlik baş göstermişti. Tam istihdam dönemindeki sınıf mücadeleleri işverenleri makine kullanmaya itmişti. Buna yüksek petrol fiyatları da eklenince atılan ilk adım ücretleri aşağı çekmek olmuştur [40]. Kitlesel işsizlik, bir tür piyasa kusuru değil, aksine emeği boyunduruk altına alma açısından işlevsel bir araç olmuştur [43].

1973 sonrasındaki dönemi belirleyen genel göstergeler; üçüncü sanayi devrimiyle birlikte bilgi teknolojilerinin kullanımının yaygınlaşması, kamu yatırımlarının azaltılması, uluslararası finans piyasalarının önem kazanması ve küreselleşme olgusunun özünü oluşturan üretim, mal dağıtım ve yatırımların uluslararası nitelik kazanması olmuştur. Üretim teknolojilerine yönelik dönüşüm, 1970'li yılların ortalarından itibaren erken sanayileşmiş ülkelerde yaygın bir şekilde kullanılıyordu, ancak, hangi ülkede ne derecede kullanıldığı ülke içindeki sınıfların güç ilişkilerine bağlı olarak değişiyordu [40].

Sınai sektörlerde bilgi teknolojilerinin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlaması bir üretim unsurunu; "bilgi"yi metalaşma sürecine tâbi kılmıştır. Piyasa mekanizmasına uygun mal ve hizmetler "bilgi"den yapısal olarak ayrılmaktadır. Mal ve hizmetler, özel mülkiyet temelinde küçük birimler halinde bölünebilen ve her birimin üretim maliyeti olan, bir kişinin tüketimine tahsis edildikten sonra başka biri tarafından

tüketilemeyen metallerdir. Bilgi ise teknolojik gelişmelerin etkisiyle bir kere üretildikten sonra neredeyse maliyetsiz bir şekilde ve sınırsız çoğaltılabilir, geniş kitlelere yayılabilir ve birinin bilgiyi tüketmesi diğerlerinin onu tüketmesini engellemez [14].

Toplumun meta bilgi ekseninde yeniden düzenlenmesi, bilginin karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri üzerinden değil piyasa kalıpları içinde dolaşıma girmesiyle sağlanır. Yani, toplumun bütününden koparak, toplumsal fayda yerine kâra yönelir ve yaratıcı emeğin bir parçası olmaktan çıkarak makine ya da maddi olmayan ürün ve hizmetlerde bağımsız bir biçim kazanır. Piyasa öncesi toplumlarda, dini kurumlar, loncalar, üniversiteler ya da devlet kurumları tarafından toplumsal fayda amacıyla “statü” kalıpları içerisinde üretilen bilgi, artık piyasa kalıbı tarafından belirlenen fiyatı ödenmek koşuluyla maddi olmayan mal ve hizmetlerin üretiminde belirgin bir işlev görmektedir. Bilginin meta olarak kullanımı için gerekli olan piyasa fiyatı “telif ücreti”dir [12].

Bilimsel bilginin patent, buluş ve lisans gibi fikri mülkiyet hakları ile bir meta olarak muhafaza edilmesi bilgi ekonomisi öncesine dayanır. Ancak, bilimsel bilginin metalaşması, bilimin ticarileşmesi ile birlikte ele alındığında sorunun boyutu daha iyi anlaşılmaktadır. Öncelikle, iki dünya savaşının etkileriyle hükümetler ilk olarak askeri ve siyasi alanda bilimin sahip olduğu devasa gücü fark etmişlerdir. İkincisi, bilim, çok sayıda bilim insanının işbirliğini gerektiren pahalı bir faaliyete dönüşmüştür. Bu koşullarda, bilime dayalı teknolojilerin köklü bir dönüşüm geçirmesi kaçınılmaz olmuştur. Bilgi ekonomilerinin kurulmasıyla, cömert kârlar yaratan icatlar geliştiren bilime dayalı teknolojiler, küreselleşen piyasaların ihtiyaçlarına kolayca cevap vererek hızla ticarileşmişlerdir. Bu değişikliklere ABD’de Reagon yönetimiyle başlatılan hızlı neoliberalizm ve özelleştirme girişimleri eşlik etmiş ve bütçelerin kesilmesinden çekinen Amerikan üniversiteleri özel sektörle daha güçlü bağlar kurmaya yönelmişlerdir. Üniversite – sanayi işbirliğini sağlamayı hedefleyen en önemli düzenleme olan 1980 tarihli Bayh-Dole Yasası’nı ilerleyen yıllarda bir dizi yasal düzenlemeler takip etmiştir [46].

Küreselleşmeyle uluslararası finans piyasalarına, üretime, yatırım ve mal dolaşımına açılan iç pazarlar yalnızca coğrafi alanları değil aynı zamanda günlük

yerel hayatı da etkilemiştir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren görülen ekonomiye doğrudan müdahale ve piyasa dışı kurallarla gerçekleştirilen şirket alım satımları, yani devletleştirme hamleleri artık önemini yitirmişti ve hatta bu konuda geri adımlar atılıyordu [40]. Özelleştirmeler sonucu kamu mülkleri çok düşük fiyatlarla özel sektöre aktarılıyor ve muazzam boyutlarda sermaye kazancına neden oluyordu. Öte yandan, büyük holdinglerde hisse senetlerinin belli ellerde yoğunlaşması artmaya devam ediyordu [43]. Merkez bankaları artık sadece para kısıtlamalarıyla piyasaya müdahale ediyordu.

Piyasaların serbestçe etki alanını arttırması için belirlenen ilkeler temel olarak devletin ekonomiden çekilmesi ya da regülatör rolüyle pasif bir şekilde dahil olması yönündeydi. Buna göre, şirket, sermaye ve mülkiyet vergileri düşürülerek devlet harcamaları azaltılacaktı. Yönetim piyasaya bırakılacak, paranın istikrarı öncelikli olacak ve işgücü ilişkileri yeniden düzenlenecekti [40]. Sendika karşıtı yasama faaliyetleri ile sendikalar işçilerin çıkarlarını koruyan bir rolden kişisel hizmetler sunmaya yönelik bir role geçerek insanların kolektif bilinç ve dayanışma yerine kendilerini bireysel işçiler ve tüketiciler olarak görmelerini sağlayan süreç için gerekli koşulları sağlamıştır. Sendika üyeliği oranlarında görülen ciddi düşüş, bu mevzuatların yanı sıra sanayisizleşme sürecinin de etkisiyle gerçekleşmiştir [43].

Hükümetler ve uluslararası mali kurumlar, örgütlenme özgürlüğü ve grev hakkının sınırlandırılmasına koşut olarak 1920'ler ve 1930'larda görülen reel ücretleri düşürme ve istihdamı artırma uygulamalarını tekrarladılar [23]. Ücretlerin düşürülerek kamu harcamalarının azaltılması talebin düşmesine neden olmuştu. Bunun üzerine üretimden çekilen fazla sermaye, spekülasyonlu bir şekilde uluslararası finans piyasalarına aktarılarak gelişmekte olan ülkelere kredi olarak verildi. 1980'li yıllarda eşikte bulunan ülkeler derin bir borç krizine girerken, 1990'lı yıllarda çok sayıda para birimi spekülasyonlarla mahvedilmişti. Kapitalizmin önceki dönemlerinden beri varlığını sürdüren kâr yöntemlerine, tümünden yeni olmasa da sermaye üzerinden kolayca kâr sağlamayı mümkün kılan borsa eklenmişti [40].

ABD'de 1990'lı yıllarda yeni piyasalara, yani elektronik pazarlama sistemine dayalı ekonomik büyüme görülmüştür. Kitlesele turizm başlı başına bir sektör haline gelirken -ki bu gelişme 1960'lı yıllardan beri devam ediyordu- mal ve insan

taşımacılığı havacılık ağlarının yaygınlık kazanmasıyla artık çok ucuzlamıştı. Depolama maliyetleri açısından da benzer bir gelişme söz konusuydu. “Just-in-time” üretim sistemi ile taşımacılık ağları yedek depo haline gelmiştir. Kredi kolaylığı ve düşük faizlerle teşvik edilen spekülâtif borsaların yükselişi de bu gelişmelere eşlik etmiştir. Yeni yüzyıla yaklaşırken bu yükseliş aniden kesilirken bunu borsada ani düşüşler ve yeni piyasaların dışında yer alan sektörlerden işçi çıkarmalar takip etmiştir. “1994’te Meksika’da, 1997’de Güney-Doğu Asya’da, 1998’de Rusya’da, 1999’da Brezilya’da, 2000/2001’de Türkiye’de, 2000-2002’de Arjantin’de sarsıcı finans krizleri yaşanmıştı.” [40]

Saf kâğıt paraya dayalı dünya ekonomisinin sonucu olan likiditenin büyük kısmı dünya üzerinde hızla çoğalan türev piyasalarının derinliklerinde etkisiz kılınmaktadır. Bu piyasalardaki büyüme ölçęi tam olarak tanımlanamasa da en geçerli tahminlere göre dot.com çöküşü ve Asya mali krizinden sonra hızla büyümüş oldukları düşünülmektedir. “Doğrusu, Asya mali krizi Doğu Asya’nın mali piyasalarının kriz öncesinde olabileceğinden çok daha hızlı ve kapsamlı bir şekilde serbestleştirilmesine neredeyse tamamen imkân tanımıştır.” Neredeyse hiçbir denetime tâbi olmayan türev piyasalarında rol alan likit aktörler bu ayrıcalıklı konumlarını kullanarak piyasa kusurlarından yararlanmaktadırlar. Toplumsal gözetimden kopmuş bir şekilde neoliberal gündemi uygulayan uluslararası mali sistem, bir yandan çelişkili sonuçlar doğururken, öte yandan, dünya ekonomilerinde sık sık olarak görülen krizlerden kendi içinde etkilenmeyecek şekilde olağüstü bir yapılanma göstermektedir [44].

Ulusal farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, 1973’ten 1980’li yılların başına kadar yaşanan ekonomik büyümenin ardından yaşanan bunalım aşıldığında yeniden 1990’lı yıllara kadar büyüme sağlanmıştır. 1990’ların ilk yarısında gelişen durgunluk dönemi, 1992-1993 yıllarında yeniden aşılmış ve 21. yüzyıl başına kadar ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. 2000-2001 yılında ortaya çıkan yeni bunalım, 2003-2004 yıllarında aşılsa da 2008 krizi dünya çapında etkilerini gösteren bir olgu olmuştur [40]. Önceki dönemlere kıyasla 1973 sonrasında sık yaşanan buhran ve krizler, ekonominin endişe verici bir noktaya geldiğini ortaya koymaktadır. Piyasa

güçleri, ekolojik sürdürülebilirlik, toplumsal adalet ve hukukun üstünlüğü ile git gide daha fazla bağdaşmaz bir niteliğe bürünmektedir [43].

Satışı arttırmaya yönelik danışmanlık, yöneticilik gibi yöntem ve hizmetler daha önce görülmedik biçimde bağımsızlık kazanmıştır. Medya danışmanlığı ve reklam sektörü başlı başına bir sektör halini almıştı. Spor faaliyetleri ise yarı eğlence yarı reklam sektörü olmuştur. Öte yandan, artık kitlesel bir tüketim maddesi olan çay, kahve, alkol ve tütün gibi keyif maddelerinin yerini yasal olmasa da sentetik uyuşturucular almıştır. Buna insan ticareti ve zorla çalıştırma yöntemlerinin yanı sıra fuhuş sektörünü de ekleyebiliriz. Ayrıca, yeni bir ticari sektör de özel şahıslar tarafından yürütülen yoğun silah ticareti olmuştur. Mal ve hizmet pazarlarının ve iş piyasalarının yanı sıra finans piyasaları merkezi bir konum elde etmiştir. Klasik hisse senetlerinin yanı sıra borsada paranın kendisi bir meta olarak işlem görmektedir. Hisse senetlerinde yalnızca tahviller değil belli bir zaman ve fiyat üzerinden faiz gelirinin satıldığı ya da satın alındığı vadeli menkul kıymetler de değerlendirilmiştir [40].

Üretimin tek bir mekânda yoğunlaşması geleneği taşeronlaşmayla birlikte ortadan kalkmıştır. İthalat ve ihracat firmaları, döviz kuru dalgalanmalarından etkilenmemek için uluslararası finans piyasalarında spekülâtif yatırımlarda tuttıkları büyük miktarlarda döviz rezervine sahiptirler. Kamu kuruluşlarının ekonomik örgütlenmeden geri çekilmesiyle özelleştirmeler hız kazanmış ve devletin ekonomideki rolü yeni bir boyut kazanmıştır. Daha önce devletin, yerel yönetimlerin ve kooperatiflerin yüklendikleri, kâr amacı gütmeyen fakat özel şirketlere ihalelerle verilen işler özelleştirilmiş ve hem hizmetlerin yaratılması ve satılması hem de hizmet veren şirketlerin hisse senetlerinin borsada alınıp satılması özel şirketlere iki kat kâr sağlamıştır. Hatta şirketlerin başarısı çoğunlukla sağladığı kârdan ziyade borsa değerine göre ölçülür hale gelmişti [40].

Kitlesel tüketim taleplerinin azlığı nedeniyle tahvillere yatırılmaya başlanan sermayeye büyük çoğunluğunun yeni gelişmekte olduğu ülkelerin rağbet göstermiş ve 1980'li yılların ortalarından itibaren geri ödemelerde zorluklar yaşamışlardır. Borçlu ülkelere, paranın istikrarını sağlamak için devlet harcamalarının kısılması, kemer sıkma politikalarına geçilmesi, vergilerin düşürülmesi, dış ticaretin serbest

birakılması ve özelleştirme gibi neoliberalizmin klasik önermeleri uygulanmıştır. Latin Amerika, Asya ve Rusya'da yaşanan mali krizler bu önermelerin sorunlu yanlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Yerli paranın istikrarını korumak için yapılan destek alımları, para sahiplerine para ihraç etme fırsatı yaratmasıyla birlikte panik alımlarına neden olmuş ve yerli parayı tümünden çöküşe sürüklemiştir [40].

Dünya Ticaret Örgütü'nün 1995 yılında geçerli olmak üzere GATT antlaşması maddelerini genişletmesiyle dış ticarete yönelik korumacı önlemlere başvuran ülkelere cezai yaptırım uygulanmasına yönelik hükümler yürürlüğe girmiştir. GATT anlaşması ve uluslararası benzer sözleşmelerle fikri mülkiyet hakları muazzam bir şekilde genişletilmeye çalışılmıştır [14]. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki işlevi, yıkılmış ülkelerin yeniden inşasında ihtiyaç duyulan sıcak parayı Keynesyen büyüme politikalarıyla temin etmek olan Dünya Bankası ve özellikle IMF'nin görevleri 1973 sonrasında değişikliğe uğramıştı. Artık gelişmekte olan ülkelere krediler bağlayarak sıkı para politikaları için devletlerin giderlerini kontrol etme görevini üstlenmişlerdir [40].

Enformasyon ve bilgi teknolojileri ile yaratıcı endüstrilerde rekabet üstünlüğü olan ABD'nin TRIPS (Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları) sözleşmesini desteklemesi ile ABD çıkarlarını gözeten baskılar uluslararası ticaret anlaşmalarıyla sağlanmaktadır. Fikri mülkiyet rejimi, bugün gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında, bir yandan çokuluslu şirketlerin mülkiyet hakları, öte yandan sağlık ve eğitim hakkı ile kalkınma hakkı arasında bir mücadele alanı olarak görülmektedir. Yeni durumda fırsatlar, zengin fakat kaynak bakımından yetersiz piyasa devletlerinin diğer halkların kaynaklarına erişerek mülkiyete dönüştürmesi ve yeniden onlara satmasıyla yaratılmaktadır [47].

“Neoliberalizmin yeni istikametinde, devletin üstlendiği sosyal güvenceler, ailelerin bunu yeniden üstlenmesine fırsat verilmeden bir çırpıda kısıtlanmıştı.” Sosyal devlet kurumları yerini sosyal güvenceleri piyasanın sunduğu bireysel imkanlara bırakmıştı [40]. Bu da işçilere yeni maliyetler yüklemiş ve üstü örtülü bir biçimde ücretlerinin bir kısmını alıp götürmüştür [23]. Devlet, sosyal konut yapımını da neredeyse hiç desteklememeye başlamıştı. Sosyal güvencenin konut kısmı gittikçe artan bir oranda banka kredileriyle karşılanmaya çalışıldı. 1970'li yılların ortalarına

kadar Avrupa'nın tipik konut tipolojisini oluşturan sosyal konutlardan vazgeçilmiş ve bunun yerine kredi olanaklarıyla herkesin kendisine ait bir evinin olduğu banliyö yerleşimleri kurulmuştur. 1990'lı yıllar, ABD için gerek başka bölgelerden gelen yatırımlar gerekse yastık altı menkul kıymetlerin ve özellikle de alınan kredilerin gayrimenkule yatırılmasıyla uzun bir ekonomik büyüme dönemi olmuştur. Bu alanda, 2000 yılında hisse senetlerinde dikey bir düşüşe neden olan spekülasyon bir canlanma yaşanmıştır [40].

2001 yılı itibarıyla "enerji kaynaklarına yönelik çatışmalar, kapitalizm içi hegemonya çatışmaları, yeni kapitalist toplumların büyüyen önemi ve finans, mal ve işgücü pazarlarının birbirinden kopuk yapılarının yerleşik hale gelmesi" yeni görülen olgulardır. 1973 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizleri gelişmiş kapitalist toplumlarda ekonomik gelişmelerde periyodik krizleri derinleştirebildiği görülmüştür. 2001 yılından bu yana kapitalistlerin kendi aralarındaki hegemonya çatışmalarına ABD ve Avrupa'nın yanı sıra Çin ve Rusya da eklenmiştir. Sömürge sonrası ülkelerden Hindistan ve Latin Amerika ve eski sosyalist ülkeler hem mal ve petrol ihracatı açısından hem de kapitalist rakiplerinin ürettiği malları ithal etmeleri açısından yeni unsurlar olarak eklenmiştir. Böylece iki kutuplu bir dünyadan çok kutuplu bir dünya periyoduna geçilmiştir [40].

Bretton Woods'un sona ermesiyle birlikte ürün ve işgücü piyasalarından kopuk hale gelen ve uygarlığı tehdit eden finans piyasalarının hegemonyasının artık istikrarlı hale geldiği görülmektedir [23]. İşgücü pazarlarının sürekli olarak daraltılması yönündeki eğilim devam etmektedir. Enerji krizine karşı yenilenebilir enerji kaynakları ve teknolojilerine yönelik ekonomik ve siyasi kararların alınması gecikmeli olarak gerçekleşmekte ya da hiç gerçekleşmemektedir. Aynı durum, iklimsel değişiklikler için de söz konusudur. Öte yandan, fiyat politikalarının üretimi ve tüketimi şekillendirmesi, meselenin bizatihi piyasa güçleri olmadığını, aksine bu güçleri yönlendiren bir çerçeve olduğunu gösterirken, neoliberal devrimle aşırı güçlenen piyasa güçlerinin, devletin düzenleyici müdahalelerini ve yaptırım gücünü körelttiği görülmektedir [44]. Gelecekte oluşacak bir "çifte hareket" in dikkate alınması gereken sorun bu hareketin toplum yararına bilinçli bir müdahaleye dönüşüp dönüşmeyeceğidir.

Özetle, 1973 sonrasında yaşanan değişim, etkilerini 1980'lerden sonra hissettirmeye başlamış ve serbest piyasa ekonomisini yeniden tek seçenek olarak sahneye çıkarırken emeğin metalaşması, hizmet ticaretinin serbestleşmesi ve finans sektörüne yönelik bir dizi uygulamayı beraberinde getirmiştir [44]. Tıpkı Polanyi'nin 19. yüzyıl toplumunun laissez-faire'e planlı bir şekilde sürüklendiğini ortaya koyduğu gibi, bugün de neoliberalizm küresel ölçekte planlı bir şekilde piyasa toplumu yaratma girişimindedir [23]. Piyasalara müdahalenin uluslararası anlaşmalarla neredeyse "suç" olarak nitelendiği ve cezai yaptırımlara tâbi tutulduğu anlayış gittikçe tüm dünyaya hâkim olmaktadır. Uluslararası mali piyasaların kontrolü artık hükümetlerin egemenliklerini büyük ölçüde teslim ettiği bir dizi uluslararası kurumların bağlayıcı kurallarına göre belirlenmektedir [44].

1980'lerden bugüne etki alanını gittikçe arttıran yeni ekonomide devletin rolü köklü bir değişime uğramış ve büyük ölçüde geri çekilen ve zayıf düzenlemeleriyle yetinilen bir aktör konumunu alırken yönetim piyasaların işleyişine terk edilmiştir. Güç ilişkilerinin işverenlerin ve finans piyasası aktörlerinin eline geçmesiyle işgücü piyasaları, ücretli kesimin aleyhinde düzenlemelere maruz kalmıştır. Bu sistem, başkalarının yarattığı artı değere el koyabilen kesimlere sınırsız "özgürlük" sağlarken kuşkusuz ki hoşnutsuzluğu arttırarak geleceğin "çifte hareket"i için temel hazırlayacak türden yıkıcı ve çelişkili sonuçlar doğurmaktadır. Aynı zamanda bu sistem periyodik olarak dünya ekonomilerini ziyaret eden krizlerden kendi içinde etkilenmeksizin olağanüstü bir kapasiteye ulaşmış durumdadır. Öte yandan, günümüz mali piyasaları bireyler ve şirketler, gelecek ve bugün arasında tasavvur edilemez bir biçimde bölünmüş fakat birbirlerine bağlı mülkiyet yapıları ve risk profilleri içerir hale gelmiştir [44].

KontROLSÜZ bir şekilde genişleyen piyasaların temel çelişkileri, Polanyi'nin 1920'ler ve 1930'larla ilgili açıkça ortaya koyduğu tezlerine çok benzer şekilde tezahür etmektedir. Paranın bir kez daha kamu otoritelerinin kontrolünden çıkması, bu otoriteleri kaotik bir yapı sergileyen finans piyasalarına uyum sağlamaya zorlamaktadır. Döviz kurları yeniden ekonomik bir savaş aracı haline gelmiştir. Büyüme oranları yeniden durgunlaşmış ve kamu maliyesi perişan bir hal almıştır. Piyasaları aşırı serbestleştirmeye yönelik neoliberal girişim bir kere daha "çifte

hareket” için gerekli şartları hazırlamıştır. Ancak, toplumsal sonuçları sosyal demokrat eğilimde olanlar kadar ABD ve Doğu Asya’nın yeni sanayileşen ülkelerindeki gibi düpedüz faşist eğilimde de olabilmektedir [44].

Piyasa mantığının önemli bir diğer sorunu da tarım sektöründe planlama karşıtlığının yol açtığı yanlış üretim ve kaynak dağılımı olmuştur. Ayrıca, sanayi üretiminin insanın içinde bulunduğu doğayı yoğun bir şekilde tahrip etmesi, 1970’li yılların ortasından itibaren antikapitalist görünümlü bir karşıt hareket olan “yeşil hareket”in doğmasına neden olmuştur. Öte yandan, 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla kapitalizm tüm dünya coğrafyasına yayılma imkânı bulmuştur. Bu noktada, kapitalizmin piyasa sayesinde ayakta kaldığı ve sosyalizmin planlama yüzünden çöktüğü iddiası mesnetsiz kalmaktadır. Son 70 yıldır kapitalizm işlerini piyasaya bırakmayacak kadar akıllı davranarak makro politikalarda ve şirketler özelinde planlama devrimi yaşamıştır. Buna karşın sosyalist toplumlarda bürokrasi ve fabrika yönetimleri kapitalistlerin davranış biçimlerini taklit ederek planlama uygulamalarını terk etmiş ve piyasaya güvenmeye başlamışlardı [14].

Günümüz toplumlarında, küreselleşmeye rağmen, ekonominin ne ölçüde piyasa mekanizmasına tabi olduğu ve “meta efsanesi”nin ne ölçüde işlediği toplumdan topluma değişmektedir. Bu değişimin seyrini topluma özgü siyasi ve iktisadi kurumların yapısı belirlemektedir. Bugün her ne kadar devletin uluslar üstü örgütler tarafından eli kolu bağlanmış ve iktisat politikalarının finans piyasaları tarafından dikte edildiği düşünülse de finansal krizler kendini küresel çapta dayatan sektörlerin kırılganlığını ortaya koyarken, mülksüzleştirilen ve güvencesizleştirilen kesimler arasındaki artan memnuniyetsizlik geleceğin “çifte hareket”ine zemin hazırlayan koşulları ortaya çıkarmaktadır [48].

Günümüzde birbirleriyle örtüşen ve potansiyel olarak bir araya gelebilecek toplumsal güçler bakımından bir kıtlık söz konusu değil. Ancak, eksik olan şey, geçtiğimiz yaklaşık yetmiş yıllık süreçten çıkarılacak derslere dair kolektif bir bilinç ve stratejik tahayyüldür. Amaç, söz konusu toplumsal güçleri dönüştürerek ve yeniden yapılandırarak devlet, ekonomi ve sivil topluma ilişkin radikal demokrat bir gündem etrafında şekillenen bir sosyal politikalar bütünü ortaya koyan bir tarihsel blok oluşturmak olmalıdır. Bu blok, öncelikle piyasalaşma yerine

demokratikleşmeyi, bireysel kâr yerine dayanışmayı, doğanın tahribatı ve artan eşitsizlikler yerine ekolojik sürdürülebilirlik ve toplumsal adaleti, yabancılaşma ve tüketicilik yerine katılım ve vatandaşlığı temel ilke olarak benimsemelidir [43].

TÜRKİYE’DE PİYASA EKONOMİSİNİN DÜNYÜ VE BUGÜNÜ

Bir piyasa ekonomisinin kurulabilmesi için gerekli temel kurumların merkezi devlet, parlamenter yapı ve bankacılık sistemi olduğuna yukarıda değindik. Sistemin işlerliğinin sağlanabilmesi için tüm mal ve hizmetlerin yanı sıra üretim unsurlarının (emek, toprak ve para) birer meta olarak dolaşıma girdiği bir örgütlenme biçimine bağlı olduğunu da belirtmiştik. Bu bölümde, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de piyasa mekanizmalarının oluşum sürecinde kurumsal gelişmelerin seyri ele alınacaktır. Burada, ülke içi sistemin kısıtları dünya ekonomisi tarafından belirlenirken, sonraki dönemlere hâkim olacak dengelerin kurulmasında özgül güçlerin kendine özgü yerel koşullarıyla çakıştığı vurgulanmalıdır. Öncelikle, Osmanlı iktisadi yapısının temelini oluşturan çarşı mekanizmasının yapısı küreselleşen piyasa mekanizmalarına eklemlenme süreci ele alınacaktır. Sonrasında, dünyada piyasa mekanizmasının çöküşünün Türkiye üzerinde yarattığı etkilere değinilecektir. Son olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma süreci incelenecektir.

3.1 “Çarşı”dan “Piyasa”ya

Osmanlı’nın iktisadi yapısında ticaret ayrıcalıklı bir faaliyet alanı olarak görülmezdi. Zaman içinde ekonomi geliştikçe tüccar ve zanaatkâr kesim zenginleşse de statü kazanamazdı. Lonca sistemini bozacak bir ticari faaliyete ve tüccarlara karşı kuşkulu bir yaklaşım sergilenirdi. Bunun en önemli nedeni, zenginleşen kesimin iktisadi ve siyasi nüfuzunu arttırarak merkeze karşı konumunun güçleneceğine yönelik kaygıdır. Osmanlı devleti, ticareti esnafa yönelik teşvik ve korumayla sağlamıştır. Çarşının denetimi, kentsel zanaatın katı örgütsel yapısının yanı sıra esnafların oluşturduğu lonca örgütü tarafından sağlanmıştır. Oluşabilecek hammadde kıtlığının, işsizliğin ve işyerlerinin kapanmasının önüne geçmek amacıyla fiyat sınırlamaları, kalite tespiti ve mamul ürün arzının sınırlandırılmasına yönelik

uygulamaları içeren narh sistemi, lonca düzeninin üretimi ve tüketimi düzenleme aracı olmuştur [49].

Kentte üretim ve satış yapan esnaf ve zanaatkâr gruplar ihtiyaca göre üretim prensibine göre çalışır. Hedef, para kazanmak üzerine kurulu batılı merkantilist anlayışın aksine, tüketicilerin zorunlu ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Kent üretiminin %20'si pazara dönük yapılırken, kalan %80'i geçimlik kesimin ihtiyacını karşılar. Bu kesim, kendine yeterlilik kalıpları içinde üretir ve tüketirler. Zanaatkâr ve esnafın dükkânlarında sınırlı sayıda iş makinesi ve tezgâh bulunur. Kullanım değerine sahip ürünler üretilir. Değişimin olmayışı, ürün çeşitliliğinin ve yenilikçiliğin önünde engel oluşturmuştur. Esnaf ve zanaatkâr gruplar açısından Batı'da görüldüğü şekliyle bir sosyal tabakalaşma söz konusu değildir. Esnafın en önemli koruma araçlarından biri olan esnaf birliği, aynı zamanda devletin uyguladığı narh sistemi için önemli bir denetleme ve yürütme aracı olarak işlev görür [49].

Pazar kavramı, açık havada yer alan haftalık çarşuyu ifade eder. Onaltıncı yüzyıla dek çarşı ile pazar eş anlamlıdır. Hafta pazarları, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin kararlarının duyurulduğu yer olmuştur. Mübadelenin gerçekleştiği bir diğer alan ise panayırlardır. Panayırların hafta pazarlarından ve çarşıdan farkı, yılda bir iki kez kurulmasıdır. Panayırlar, Avrupa ile alışveriş imkânı sağlar ve aynı zamanda kentle kırsal arasındaki ilişkiyi bütünleştirir. Panayırlar yaz aylarında yapılır ve özel durumlar dışında 15 günle sınırlanmıştır. Bunun nedeni, haftalık pazarlarla haksız rekabete neden olmamak ve diğer panayırların iş hacmini daraltmamaktır. Çarşı/pazar mekanizmaları üretim ve arzın belirlenmesi yoluyla piyasanın düzenlenmesi ve tekelci eğilimlerin önlenmesi üzerine kurulmuştur [49].

Onsekizinci yüzyılda esnaf organizasyonunun yerini lonca alır. Lonca üretimi sipariş usulü olup pazara yöneliktir. Ancak, genişleme ve yeniden üretim söz konusu değildir, yani piyasası yoktur. Talebi fiyatlar değil, üretenin ehliyeti belirler. Dışa kapalı bir yapı sergiler ve rekabeti kabul etmez. Bu yüzden, lonca dışı rekabetin yasaklandığı tekelci bir yapıya sahiptir. Lonca sistemi, sanayi devrimiyle başlayan kapitalizme uygun bir yapı sergilememiştir. Seri üretimin gerektirdiği zaman ve kaynak, imalat ölçeği ve yeniden üretim için gerekli olan kâr beklentisi ve sermaye birikiminden yoksundur [49].

Piyasaları denetleme aracı olan narh sistemi, 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde yozlaşır ve artık piyasa fiyatı direkt narh fiyatının yerini alır. Kentleşme ve nüfus artışı, narhın bozulmasında önemli bir etkidir. Sanayi kapitalizminin yayılmasıyla birlikte Doğu Akdeniz’de İngiliz ticaret hacmi genişlemiştir. Osmanlı dünyasına giren yabancı tüccarların elindeki malları düşük fiyata satmalarıyla birlikte Osmanlı esnafının günlük yaşamı ve istikrarı bozulmuştur. Baltalimanı Anlaşması (1838) ile yabancı tüccarlara yer açılması, bölgesel alım ayrıcalığını ortadan kaldırarak lonca üretiminin perakende ticaretten çekilmesine neden olmuştur. II. Mahmut’un kurduğu İhtisap Nezareti ile birlikte devletin yeni rolü, hammadde alım satımında aracılık yaparak ticaret ve sanayide aktif bir politika uygulamak olmuştur. İhtisap uygulamalarının İstanbul’dan başlayarak kısa süre içinde İzmir, Edirne ve Bursa’yı kapsamı, kayıt dışı bir ev sanayiine dayalı sipariş sisteminin yaygınlığına ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Osmanlı hukukunun üretimi ve tüketimi düzenleyen en önemli müdahale aracı olan narh sistemi, cumhuriyet döneminde de “1580 sayılı yerel yönetimlerin hak ve yetkilerini düzenleyen” yasalarda da korunmuş ve varlığını 1984’e kadar sürdürmüştür [49].

Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın bağımsızlık ilan etmesinden endişelenen Osmanlı devletinin her türlü ekonomik tavizi vermeye hazır olması ve İngiltere’nin her tür ticaret yapma imkanını sağlamak için zayıf bir Mısır yönetimi istemesi iki tarafı bir araya getirmiştir. Baltalimanı Anlaşması’nın ayrıcalıkları etrafında şekillenen ve Osmanlı dış ticaretini liberalleştiren yeni anlaşmaya göre, önce Britanya ve sonrasında kıta Avrupa’sı ülkelerine genişletilen haklar, Osmanlı’daki ürünlerin ihracatına yönelik kısıtlamaların, devlete tekel hakkı veren uygulamaların ve transit resminin kaldırılması gibi uygulamaları içeriyordu. Esnaf için yurtiçinde üretilen malın ithali, yerli ürünün büyük ölçüde dışarıya çıkması ve iç ticarete yönelik koruyucu uygulamaların ortadan kalkması önemli sonuçlardır. Öte yandan, yerli üretimin ithal mallara göre çok daha yüksek oranda vergilendirilmesi iç pazarın yıkımını kolaylaştırmıştır [49].

Baltalimanı Anlaşması’yla birlikte merkezde “endüstrisizleşme” yaşanırken, çevrede proto-endüstri aşamasının belirtileri görülmektedir. İstanbul’a yakın bölgelerde üretim gerilerken, ticaret yolları üzerindeki bölgelerde dokuma

tezgâhları sayısı artış göstermiştir. Coğrafi mekandaki bu farklılaşma, lonca dışı üretim yapılmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Yerel tüccarlar, zanaatkâr üretimini yönlendirmiştir. Anlaşmadan yaklaşık otuz yıl sonra, 1862’de Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun kurulmasıyla sanayileşme, fabrikalaşan loncalarla gerçekleşmiştir. 1870’lerde yerli üretim anlamını yitirmiş gibi görünüyordu. Yirminci yüzyılda da iç üretimin toplam tüketim değerlerinin çok altında kalması ve ithalat ve ihracat arasındaki açılma, esnaf loncası mensupları için mevcut durumun umutsuz olduğunu ortaya koymaktadır [49].

Ondokuzuncu yüzyılda aksak işleyen bir güdülenmiş kapitalizmin mevcut ekonomik sistemin üzerine giydirilmesi, bireysel kâra yönelen bir sistem anlamına gelmektedir. Ondokuzuncu yüzyıla dek üretim ihtiyaca göre belirleniyor ve kâr güdüsü kabul görse de sermayenin yoğunlaşmasına müsaade edilmiyordu. Bir piyasa sistemi vardı, fakat bağımsız değildi. Bireysel kâr ilkesinin yükselişiyle ortaya çıkan piyasa mekanizmasının bir ayağı da tefeci ve sarraflardır. Bunlar her ne kadar Osmanlı devletinin iltizam sistemini finanse etse de kendi çıkarlarının optimizasyonuna dayalı bir yapılanma sergilemiş ve 19. yüzyılda zenginlik ve güç kaynağı olmuştur [49].

Ondokuzuncu yüzyıl, küreselleşen piyasa ekonomisine eklenen Osmanlı devletinin, piyasa ekonomisinin temel kurumlarını yapılandırmaya yönelik girişimlerin öncül adımlarının atıldığı bir dönem olmuştur. Yeniden dağıtım mekanizmasının işlerliğini sağlayan merkezileşme hamlesi Üçüncü Selim’in ıslahatları ile başlamış olup ilerleyen dönemlerde âyân yapılanmasıyla bürokrasi arasında geçen çekişmeler sonucu merkezileşme ve âdem-i merkezileşmenin birbirini izlediği bir süreç izlemiştir [50]. Parlametonun ilk örneği Tanzimat’la ortaya çıkan yenileşme hareketinin bir ürünüdür. Kendine yeterlilik ilkesinin yerini bireysel kâr dürtüsüne bırakmasıyla ortaya çıkan tefeci ve sarraf grupların yanı sıra ticarete yönelik risklere karşın yatırımların sürekliliğini ve girişimcilerin ticarete ve sanayiye teşvikini sağlamak amacıyla bankacılık ve sigorta kurumlarına yönelik ilk girişimler yine bu dönemde gerçekleşmiştir.

Avrupa’nın Fransız İhtilali (1789) ile çalkalandığı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda yönetim değişikliği gerçekleşmiş ve ihtilalin yarattığı

“milliyetçilik” fikri yenileşme hareketini beraberinde getirmiştir. III. Selim’le başlayan ıslahat programının uygulamaya konmasıyla Avrupa başkentlerine elçiler gönderilerek diplomaside karşılıklı ilişkiler benimsenmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında (1808) tahta çıkan II. Mahmud, Selim’in reformlarını devam ettirmiştir. Saltanatının ilk yıllarında imzalanan Sened-i İttifak, Osmanlı tarihinde ilk kez hükümdarın yetkilerini sınırlamaya yönelik bir belge olarak dikkat çeker. II. Mahmud, merkezi hükümeti yeniden biçimlendirerek imparatorluk bünyesindeki desantralize eğilimleri yok etmeyi amaçlamıştır. Merkezi yönetimden bağımsız hareket etmeye başlayan âyân ve mütegalibenin gücünü etkisiz hale getirerek merkeze daha sıkı bağlarla bağlayan bir yönetim ortaya koymaya çalışmıştır. Fermanın en önemli prensiplerinden birisi “herkesten gelirine orantılı bir şekilde vergi toplanması” olmuştur [51]. Bu gelişmeler, kapsamlı bir vergi sisteminin işlerliğini sağlamak için merkezi yapılanmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır ve dönemin belirleyici politikalarından birini oluşturmuştur.

Tablo 3.1 İngiltere ve Türkiye’de Piyasa Kurumlarının Gelişimi

Kurumlar/Mekân	İngiltere	Türkiye
Merkezi devlet	Merkantilist yasalar (16. yy.)	III. Selim dönemi (18. yy. sonu)
Parlamenter yapı	Görkemli Devrim (1688)	I. Meşrutiyet (1876)
Bankacılık sistemi	İngiltere Bankası (18. yy.)	İtibar-ı Milli Bankası (1917)

Üyelerinin seçilme şekliyle olmasa da iç tüzüğü ve çalışma şekli açısından 1838 yılında oluşturulan Meclis-i Vâlâ, Türkiye’de parlamentonun öncüsü sayılabilir. Bu meclis, yasama, yürütme ve yargının ayrıldığı modern demokrasilerde görülen yüksek danışma organı olarak son derece önemli bir işlevi üstlenmiştir. Bu meclisin yanı sıra Vilayet Meclisleri ve Nezaret Meclisleri gibi kurumlarla, Tanzimat döneminin sonlarına gelindiğinde, Osmanlı yönetiminin sınırlı da olsa temsili bir parlamentarizme öncülük eden altyapı kurumları oluşmuştur. Ayrıca, modern anlamda bakanlar kurulu diyebileceğimiz Meclis-i Vükelâ kurularak devlet işlerinde rüşvetin önüne geçmek için merkez hazineden memurlara aylık maaş bağlanmıştır.

Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşunun Osmanlı İmparatorluğu gibi monolitik olmayan ve otoriter bir yapıya sahip Prusya ve Avusturya'nın kurumlarının incelenerek oluşturulduğu, Prusya ve Avusturya meclislerinin esin kaynağının ise İngiltere ve Fransa'daki kurumlar olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Tanzimatçılar, Avrupa'da yaşanan gelişmelerden direkt olarak İngiltere ve Fransa kanalıyla değil, Avusturya ve Prusya üzerinden dolaylı olarak etkilenmişlerdir [51].

Tanzimat döneminin bütünü göz önüne alındığında hâkim anlayışın liberal yönetim ve ekonomi olduğu görülür. İmparatorluğun kalkınmasının ancak dünya ekonomisine eklemlenmesiyle mümkün olacağı görüşünün hâkim olduğu bu dönemde, bu amacı gerçekleştirmek için yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi savunulmuştur. Korumacılığa karşı çıkılan dönemde, özel teşebbüsün geliştirilmesi gerektiği yönündeki görüşler hâkimdir. İmparatorluğun kapitalistleşmesi amacıyla serbest uluslararası ticaret yanlısı politikalar uygulanmıştır. Yirminci yüzyıl başlarında, iktisadi ve siyasi sistemde değişime zorlayan koşullar ortaya çıksa da pek çok açıdan süreklilikler de görülmektedir [51].

Tanzimat dönemini I. Meşrutiyet'in ilanı izlemiş ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin muhalefeti sonucunda ilk anayasa olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi ile parlamenter bir yapı doğmuştur. Bu yapı, Türkiye'de anayasal düzenlemelerde hükümet sistemi tercihinin parlamenter sistemden yana olmasına öncülük etmiştir. Osmanlı – Rus Savaşı ile başlayan buhran ve II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı kapatması sonucu yönetime karşı doğan muhalefet 1908 devrimine yol açarak yeni bir anayasal ve parlamenter dönemi başlatmıştır [51]. İkinci Meşrutiyet'le birlikte Türk siyasal yaşamını yönlendiren İttihatçılar, milli iktisat politikalarını gerçekleştirmek ve ülke ekonomisinin yabancı vesayetinden kurtarılması için küçük tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi amacıyla çok yönlü bir kampanya başlatmışlardır [52].

Tarımsal yapılarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin ağırlığı 20. yüzyılda da devam etmiştir [53]. Yüzyıl başlarında iktisat politikaları, tarımsal ihracata dayalı uzmanlaşma, serbest ticaret, yabancı sermayeye imtiyaz ve devletin piyasalara "âdem-i müdahalesi" gibi unsurlara dayanıyordu. Bu politikalar, sanayi tabanlı bir ulusal kapitalizm ve sanayi burjuvazisinin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisi ve ticaret burjuvazisinin varlığı anlamını taşımaktadır. 1908 devrimini izleyen

dönemde tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlar ve sanayide de belirgin bir gelişme görülürken, İttihatçıların piyasa için üretimin önemli olduğu bölgelerde ve ürünlerde orta gelirli ve zengin çiftçiye teşvik sağladığını ve kooperatiflerin kurulmasını destekledikleri görülmektedir. Yüzyıl başlarında bir dizi yıkım sonucu ortaya çıkan kıtlık koşullarından doğan karaborsa ve vurgun gibi nesnel zorlamalar, bölgeler arası ekonomik bağları zayıf bir toplumu ulusal bir ekonomiye zorlarken, öte yandan Cumhuriyet'in ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuş ve ulusal kapitalizmin ilk adımlarını oluşturmuştur [54].

Dönemin en önemli uygulamalarından birisi, özel teşebbüsü güçlendirmek amacıyla 1917'de kurulan İtibar-ı Milli Bankası'dır [51]. Bankanın, ülkede tarım, bayındırlık işleri, sanayi ve ticaret alanlarında faaliyete girecek olan yerli girişimcilere ortak ve destek olması planlanmıştır. Aynı amaçla İstanbul'da kurulan bir diğer banka da Ticaret ve İtibar-ı Umumi Milli Bankası olmuştur. Cemiyet, benzer kredi ve finans kurumlarını taşrada da oluşturmuştur. Konya Milli İktisat Bankası, Kayseri Köy İktisat Bankası, Milli Aydın Bankası, Manisa Bağcılar Bankası, Karaman Milli Bankası ve Kayseri Milli Anonim Şirketi gibi kurumlar taşradaki Müslüman-Türk tüccar ve toprak sahiplerinin kredi sorunlarını kendi aralarında çözerek yabancı bankerlerle rekabet etmek ve onların boşalttığı yeri doldurmak amacıyla bir araya gelmeleriyle oluşmuştu. Böylece Müslüman-Türk unsurlar o zamana kadar uzak durduğu bankacılık alanında faaliyet göstermeye başlamıştır [52].

Osmanlı devletinde piyasa ekonomisinin temel kurumlarının niteliğini dış dinamiklerin yanı sıra iktisadi ve siyasi kurumlarının özgül tarihi ve yapısı belirlemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı'da piyasa mekanizması ve kurumlarının süreç gelişimini kendi özgün kalıpları içerisinde değerlendirmek gerekir. Bir piyasa ekonomisinin kurulabilmesi için hayati önem taşıyan toprak, emek ve paranın hayalî metalaşma süreci, imparatorluktan cumhuriyete Türkiye'nin iktisadi ve siyasi alanda yaşadığı kopuş ve süreklilikleri göz önüne sermektedir.

Toprak

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin niteliği, toprak mülkiyeti ve üretim ilişkilerine yansıyan sınıf yapısı bakımından Avrupa feodalizmi olarak bilinen pre-kapitalist düzenden bütünüyle farklı bir karaktere sahipti. Batı Avrupa'nın aksine, Doğu Roma

ve Bizans tipi küçük köylülüğe dayalı yapı devam etmiş ve bu yapı yerini feodalizmde görüldüğü şekliyle kölelik ya da serflik gibi emek sistemlerine bırakmamıştır. Bağımsız konumunu sürdüren köylülükten beklenen, her yıl belirlenen oranlarda vergi ödemeleri olmuştur. Vergiler, siyasi otoritenin belirlediği memurlar tarafından toplanmıştır. Böylece, iktisadi artığın yeterli bir kısmı saraya aktarıldığı takdirde siyasi iktidarın sürdürülebilmesi mümkün görünmektedir. Bu ayrıcalıklı ilişkiyi değiştirmeye yönelik herhangi bir girişim yalnızca köylülüğün kendi kendini yeniden üretmesini değil, aynı zamanda bürokrasinin toplumsal konumunu da tehlikeye düşürürdü. Bu nedenle, yerel senyörlerin köylülerden alınan artığa el koyarak bağımsız bir iktisadi güç haline gelmelerine hem köylüler hem de merkezi bürokrasi direniş göstermiştir [50].

Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki Türk kökenli mahalli güçlerle merkezi bürokrasi arasında yaşanan yoğun mücadele sonrasında ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında görülen “merkezileşme” hamlesi dengeleri merkezden yana değiştirmiştir [1]. Bizans sarayının varlığını biçimsel olarak sürdürdüğü son iki yüzyılda köylülüğün mahalli güçlere bağımlılığı her ne kadar artsa da feodal serfe göre daha bağımsızdı, ancak feodalleşmenin başlangıçları görülür gibiydi. İktidarın Osmanlı hanedanının elinde toparlanması bu gelişmeye son vererek Avrupa’da görüldüğü şekliyle bir aristokrasinin evrimini durdurmuştur. Yerel özerkliğin sınırlarının genişlemesi, beraberinde alternatif bir toplumsal yapı getirmemiş, artığı kullanma biçimlerinde merkezileşme ve ademi merkezileşmenin birbirini izlediği bir sürece sahne olmuştur. Merkezin güçlendiği durumlarda, artık etkin bir şekilde bürokrasiye aktarılırken, merkez zayıfladığında artığın çoğu mahalli güçlerin elinde toplanmıştır [50]. 17. yüzyıla kadar toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi yapısı üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır [1].

Osmanlı devletinde toprak mülkiyetinin yapısı, Bizans tarihinde Heraklios sonrası dönemden kalma Toprak Kanunu’na uzanır. Bu kanunla, vergi mükellefiyetiyle toprak sahipliği arasındaki ilişki ortaya konulmakta ve köylü toprağının ve diğer mülklerinin korunması amaçlanırken köy vergi yükümlülüğü olan bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Tarımdaki mevcut yapı, 10. ve 11. yüzyılda bu ideal modelden uzaklaşmış ve köylülük bağımlı bir statüye sokularak imparatorluğun

toplumsal temelini çökertmiştir. Ancak dört yüzyıl kadar sonrasında Osmanlı merkezileşmesiyle Bizans klasik modeli yeniden kurulmuştur. Bütün topraklar yeniden devlet mülkiyetine alınmış ve köylüler üzerindeki bütün angaryalar kaldırılarak az çok birbirine yakın büyüklükte toprakları elinde tutan ve merkezin atadığı memurlara vergi ödeyen bağımsız köylülük yeniden inşa edilmiştir [50].

Siyasi düzeninin beraberinde getirdiği ekonomik istikrar 16. yüzyılda nüfusun hızla artmasına yol açmış ve artan nüfusun yarattığı baskı tahıl fiyatlarını arttırmıştır. Bu durum devlet memurlarının topladığı vergilerde düşüşe neden olmuş ve aynı zamanda askeri hizmet vermekle yükümlü memurlar bu işlevlerinin yerine getiremeyerek toprakları terk etmişlerdir. Terk edilen topraklar hızla askeri görevlilerin ve taşra yönetimdeki nüfuz sahibi kişilerin eline geçmiştir. Avrupa'daki fiyat devriminin etkisiyle doğan yurtdışı talepleri, tarımdaki bu yeni nüfuz sahibi kişileri ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak üzere harekete geçirmiştir. Ancak, hem askeri tecrübelerini eşkıyalıkta kullanan devlet memurlarının hem de yeni toprak sahiplerinin dayattığı yüksek vergilerin baskısı altında kalan köylüler çoğu durumda yeni köylere göç ederek oralarda yeni toprakları tarıma açmış ve vergi ödeyerek bu topraklardan tasarruf hakkı elde etmişlerdir [50].

Klasik sistemin çökmesiyle birlikte vergilerin gittikçe daha büyük bir bölümü iltizam sistemiyle toplanmaya başladı. Mültezimler vergi toplama yoluyla siyasi bir güce dönüşecek olan meşru bir konum edinmeye başladılar. Osmanlı toprakları, 18. yüzyıl boyunca iltizam hiyerarşisini elinde bulunduran âyânın gittikçe artan hâkimiyetine girdi. Bu yapılar, taşradaki merkezlerde devlet otoritesini temsil etmeye başladılar. Hem vergi topluyor hem de ticareti ellerinde tutuyorlardı. Onsekizinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde âyân meclisleri Batı Avrupa'dakine benzer bir şehir aristokrasisini oluşturuyorlardı ve kendi memurlarının merkezi yönetimde daha yüksek mevkilere getirecek gücü elde etmişlerdi. Ancak âyânın sonunun başlangıcı, padişahın iktidarının mahalli güç sahipleri ile paylaştığını gösteren Sened-i İttifak'la (1807) oldu. Olayların tersine dönüşünün altında yatan temel etmen, büyük devletlerin Osmanlı devletinin yanında yer almasını sağlayan, yukarıda belirttiğimiz Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayı olmuştur [50].

Kuzeybatı Avrupa'da, 17. ve 18. yüzyıllarda, üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerini arttırarak devlet politikalarını yönlendirmesi sayesinde merkantilist politikalar ön plana çıkarken, Osmanlı'da merkezi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın tüccarlar ve üreticiler merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak ve geleneksel politikaların değişmesini sağlayacak gücü elde edememişlerdir. Merkezi yönetimin zayıflığı nedeniyle, 17. ve 18. yüzyıllarda, Avrupa'daki tüm devletler içinde, kişi başına en az vergiyi toplayabilen devletlerin Osmanlı Devleti ve Polonya olduğunu ortaya koyan araştırmalar, [1] bahsedilen dönemlerde merkezileşmenin seyrine yönelik sonuçları ortaya koymaktadır. Merkezin inişli çıkışlı bir süreçten geçmesine rağmen köylülüğün bağımsız konumunu sürdürmesi, âyânın siyasi projesinin başarısızlığından ziyade merkezin gösterdiği dirence ve toplumun temel yapısının klasik sisteme daha fazla yaklaşmış olmasıdır. Merkez yeniden hakimiyet kurduğunda, bağımsız köylülük için gerekli koşullar yeniden hazırlandı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci dönemi toprak restorasyonu dönemi idi [50].

Ondokuzuncu yüzyıla kadar küçük ölçekli aile işletmelerine ve onların vergilendirilmesine dayalı toprak düzeni, Osmanlı kurumlarının ve sınıf yapısının merkezileşme ve ademi merkezileşme eğilimleri arasında gidip gelen mücadeleler sonucunda biçimlenmiştir. Toprağın metalaşma sürecinin İngiltere'de 14. yüzyıla dek uzanan çitleme hareketleriyle başladığını ilk bölümde belirtmiştik. Osmanlı'da ise Tanzimat'ın bir parçası olarak düzenlenen Arazi Kanunnamesi (1858)'ne kadar tarımsal topraklar üzerinde özel mülkiyet ve bunların alım satımı yaygınlaşmamış, tarımsal topraklar önemli bir yatırım aracı haline gelmemiştir [1]. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, kişilerin ölümünden sonra ya da görevlerinden alındıklarında mallarına el konulması gibi sermaye birikiminin önünde engel teşkil eden müsadere sistemi kaldırılırken imparatorluğun neredeyse tamamını kapsayan devlet arazileri sisteminden özel mülkiyete geçiş Arazi Kanunnamesi ile sağlanmıştır.² Tanzimat (1839)'la başlayan bu gelişmeler, Islahat Fermanı (1856)

² Toprak üzerinde özel mülkiyeti başlatan uygulamalar konusunda iki farklı görüş hakimdir. Bunlardan ilki Arazi Kanunnamesi'nin, ikincisi Türk Medeni Kanunu'nun toprakta özel mülkiyeti başlattığına yönelik görüşlerdir. Bu çalışmada, toprak üzerindeki kullanım hakkının, kişinin ölümü durumunda miras yoluyla aktarılmasını sağlayan düzenlemeleri içeren Arazi Kanunnamesi'nin toprakta özel mülkiyeti başlattığı kabul edilmektedir. Ayrıca, bu görüşlerin detaylı bir analizini karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bkz [55].

ile daha kapsamlı ve açık bir ifadeye kavuşmuştur [51]. Ancak, Arazi Kanunnamesi'nin uzun vadede ne gibi sonuçlar verdiğini değerlendirmek güçtür. Mülkiyet yapılarının politik, iktisadi ve toplumsal pek çok unsur tarafından belirlenmesi dolayısıyla etkilerinin sınırlı kaldığı söylenebilir [1].

Büyük çiftliklerin sayısı 16. yüzyıla nazaran daha fazla olsa da milyonlarca küçük işletme arasında kalmışlardı. Avrupa'da görüldüğü haliyle toprakların çevrilerek az sayıda elde toplanmaması, ücretli çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylülüğün olmaması anlamına geliyordu. Yani, kapitalist tarıma veya plantasyonlara elverişli şartlar yoktu [50]. Merkezi devlet için kanunnamenin en önemli amaçları yerel unsurların gücünü sınırlamak ve tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirini arttırmak olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca küçük köylülüğün varlığını sürdürmesinin temel nedeni kırsal alanlarda emeğin görece kıtlığı ve üretime sokulan toprağın görece bolluğu olmuştur. Bu durum, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısında direnme gücünü arttırmıştır [1].

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı yapısını sürdürüyordu. Anadolu'daki insan ve toprak dengeleri küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin büyük çiftlikler karşısındaki varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamıştır. Öte yandan, Anadolu'ya göç eden nüfusun boş topraklara yerleştirilmesi ile hem üretimde önemli artışlar olmuş hem de küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin konumu güçlenmiştir. 1929 sonrasında, buhranın etkileriyle borçlu köylüler topraklarını ve hayvanlarını elden çıkararak ortaklığa yönelmiştir. Buna karşın devlet destek alımlarına başlamış, ancak bu alımlar sınırlı kalmıştır. Ayrıca, fiyat düşüşlerine karşın küçük ve orta ölçekli işletmeleri korumak amacıyla öşür vergilerini kaldırmıştır. 1930'lu yıllarda gündeme gelen çiftçiyi topraklandırmaya yönelik kanun tasarıları savaş sonrasında tarımsal üretimdeki durgunluğun aşılmasıyla ileriye ertelenmiş ve 1950'lerdeki hükümet değişikliğiyle tek parti döneminde alınan kararlardan farklılaşarak köylünün el koyduğu hazine arazilerinin mülkiyeti tanınarak gerçekleştirilmiştir. 1980 sonrası liberalleşme politikalarına geçişle birlikte tarım ve tarım dışı kesimler arasındaki eşitsizlikler orta dönemli bir dalgalanma göstermiştir. Tarıma destek programları askeri rejim

döneminde kaldırılırken artan eşitsizlikler 1990'ların ortalarından itibaren kırdan kente göç nedeniyle görece olarak azalmaya başlamıştır [1].

Emek

16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek taşradan gelmiş "bekâr uşağı" denen kişilerden oluşan ameleler çalışma hayatının bir unsurunu oluşturuyordu. Zanaatkârlar ve benzeri diğer meslek erbabından ayrı bir kümeyi oluşturan bu gruplar, yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826'ya kadar sıkı bir denetim ve kayıt altında tutulmuşlardır [56]. Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin yapısı küçük ölçekli el zanaatları ve gedik usulüne dayalıydı [57]. Gedik örgütlenmesi gereğince çeşitli üretim alanlarında ihtiyaç duyulan amele sayısı önceden belirleniyordu. İşyeri sayısı da belli olduğu için başıboş gelip istenilen bir işe girmek yasal olarak mümkün değildi. Tüm bu kısıtlamalara rağmen 16., 17. ve 18. yüzyıllara ait belgeler, kayıtlar ve fermanlar, özel iş yerlerinde ve özellikle de işin acele olması durumunda ücretlerin pazarlığa tâbi olduğunu ortaya koymaktadır [56].

Osmanlı devletinde iş hayatı, yüzyıllardır değişmeyen loncalar tarafından belirlenen kurallara göre işliyordu. Bu kurallar, bir zanaatkarın çıraklık, kalfalık sürecinden sonra ustalık yapmasını öngörüyordu. Bu kurallar, İngiltere'de merkantilist dönemdeki emek düzenlemelerinin bir parçasını oluşturan Zanaatkârlar Yasası ile benzerlikler gösterir. Loncalar tarafından belirlenen katı kuralları gelişmeye ve rekabete kapalı yapısı itibarıyla girişimcilere teşvik sunamamış ve sanayinin gelişmesinin önüne geçerek sermaye birikimine imkân tanımamıştır [57]. Batı Avrupa'yı kalkınma konusunda avantajlı kılan şartların Osmanlı'da oluşturulması için sanayileşmeye yönelik politikaların başlangıcı 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanır [52]. Yüzyılın yarısından itibaren devletin ihtiyaçlarına yönelik ve çok sayıda insanın işgücünü gerektiren fabrikalar kurulmuş, önemli kara ve demiryolları yapımına başlanmış ve taşımacılık ve belediye hizmetlerini yerine getirmek üzere çeşitli şirketler kurulmuştur. Ancak, bir dizi düzenleme ve teşvikler, yabancı girişimlerin sermaye birikimi olmayan ülkeye olan ilgisini arttırmaya yönelik olup kapitülasyonların ağırlaştırdığı koşullar altında başarıya ulaşamamıştır [52].

Ondokuzuncu yüzyıl, her açıdan Avrupa'nın öne geçtiği bir dönem olmuştur. İngiltere'den başlayan Sanayi Devrimi'nin kıta Avrupası'na yayılmasıyla, başta Fransa olmak üzere, Fransa'yı takiben Almanya ve Rusya'nın uyguladığı ithalat kotaları ve yüksek gümrük duvarları uygulamaları, Avrupa devletlerinin sanayisini geliştiremeyen ülke pazarlarını istila etmesinin başlıca nedeni olmuştur. Bu gelişmeler, İngiltere'nin Osmanlı pazarına yönelmesinin temel etkenlerinden biridir. Yabancıların imparatorluk içindeki ticari faaliyetlerini sınırlayan uygulamaların 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile kaldırılması Avrupa mallarının Osmanlı pazarı içinde üstünlük sağlamasını kolaylaştırmıştır [57]. 1830'lu yıllardan itibaren Avrupa emperyalizminin Osmanlı ekonomisi ve siyasi bütünlüğüne yönelik tehdidi zirveye ulaşınca, Osmanlı tipi yenileşme modeli oluşturmaya yönelik ihtisas meclisleri sayıca ve işlevsel olarak artış göstermiştir. [52]

Sanayileşmeye yönelik politikaların saptanması ve bunların uygulanabilirliğine yönelik potansiyellerin araştırılması amacıyla kurulan ilk meclislerden biri 1838'de kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia (Kalkınma ve Bayındırlık İşleri Meclisi) olmuştur. Meclisin üstlendiği görevler kapsamında tarım, ticaret ve sanayinin teşviki için 1846'da senet ve kefile bağlı krediler verilmiş, sanayi yatırımlarına zemin oluşturmak için altyapı çalışmaları başlatılmış, ziraat ve el sanatlarının geliştirilmesi ve kişilerle kurumlar arasında koordinasyonun sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Kalkınmanın öncelikli alanlarını desteklemenin yanı sıra, eğitim, sağlık, nüfus, bilim ve ulaşım konularında dönemin araştırma, geliştirme ve uygulama organı olarak önemli işler gerçekleştiren meclis, genel yapısı ve görev tanımında yapılan değişiklikler ve zaman içinde ehliyetsiz kişilerin kadrolarını doldurmasıyla kuruluş amacından sapmış ve 1858'de lağvedilmiştir. Sonrasında, sanayiye yönelik okullaşmayı teşvik eden kısa süreli oluşumlar görülse de meclislerin iktisadi ve sosyal alanlarla ilgili uğraşları belediyelerde ve vilayet merkezlerinde oluşturulan sanayi, ticaret ve tarım odaları ve komisyonları tarafından üstlenilmeye başlamıştır [52].

Ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa'da gerçekleşen sanayi devriminin olumsuz etkilerinin artması sonucu Osmanlı yönetici elitinin sanayileşmeye yönelik

girişimleri, mevcut tesisleri genişletmek ve yeni fabrikaların kurulması şeklinde olsa da ağırlıklı olarak piyasaya dönük ticari amaçlarla değil askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik olmuştur. Bu girişimler arasında devlet kesimi tarafından kurulan fabrikaların (ülkenin ihtiyacını karşılamak üzere üretim yapmak amacıyla Beykoz'da kurulan kâğıt ve çuha fabrikaları gibi) yanı sıra özel girişimciler tarafından kurulan tesisler (Beykoz Deri Fabrikası gibi) daha sonrasında devlet tarafından satın alınarak ordunun emrine verilmiştir. Ayrıca, II. Mahmut saltanatının son yıllarında Tophane yakınlarında inşa edilen Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası'nda ilk olarak hayvan gücü yerine buhar gücünden faydalanılması, modern üretim tekniklerinin Osmanlı'da da uygulanmaya başlandığını göstermektedir [57].

Osmanlı'daki küçük üreticilerin belirli bir kalitenin üzerinde üretim yapamaması ve gerçekleştirilen üretimin sınırlı sayıda kalması, zanaatkârları ve geleneksel ustaları ekmeğinden ederek proleterleşmelerine ve devletin vergi gelirlerinin düşmesine yol açmıştır. Öte yandan, "esnaf tekeli" demek olan "gedik usulü"nü geliştirmeyi durdurucu etkisi nedeniyle sermaye birikimi gerçekleşmemiş ve özel sektör sanayii oluşturamamıştır. Tanzimat dönemi öncesi sanayi teşebbüslerine bakıldığında, küçük el zanaatları biçiminde işleyen özel sektör sanayi kuruluşlarının bulunduğunu, kamu sektörü sanayi kuruluşlarının savunma işlerine yönelik olduğunu görüyoruz. Küçük ölçekli sanayiden fabrikalı seri üretime geçiş sürecine yönelik belirgin adımlar Tanzimat döneminde ortaya çıkmaktadır [57]. Seyitdanlıoğlu, sanayiyi güçlendirmek için girişilen çabaları, devletçi politikalara ağırlık verilen 1840 - 1860 arası ve özel sektör oluşturma çabalarının öne çıktığı 1860 - 1876 yılları arası olmak üzere iki dönemde ele alır.

Tanzimat dönemi devlet adamları, serbest ticareti koruma altına almak amacıyla bankacılık düzenlemelerine de öncülük etmişlerdir. Sanayi alanında ise ilk önce devlet eliyle sanayileşmenin yolunu aramışlardır. 1840'lardan 1860'lara dek devlet öncülüğündeki sanayileşme hamlelerinin gerçekleşmesinin bir nedeni de kuşkusuz özel girişim erbabının olmaması ve kamuoyunda böyle bir düşüncenin şekillenmemiş olmasıdır. Yani, bilinçli bir iktisat politikası olmaktan ziyade Avrupa'daki gelişmelerin etkisinde yüksek bürokrasinin bu konuda bir şeyler

yapılması gerektiğini düşünmesidir. Bu dönemde her ne kadar günümüzdeki organize sanayi bölgesi uygulamalarına benzer fabrikalar kurulsa da bu girişimler başarısız olmuştur. Tüm bu büyük yatırımların olumsuz sonuçlanmasının en önemli nedeni, fabrikanın ihtiyaç duyduğu eleman ve uzmanlar bakımından dışa bağımlı kaldıkları için iyi işletilememesidir. Başarısız girişimler sonucunda, 1860'lardan sonra, özel sektöre destek olmak ya da özel sektör yaratmak amacıyla esnafın birleştirilerek şirketler oluşturmasını sağlamak adına 1838 tarihli Ticaret Anlaşması ile belirlenen gümrük tarifelerinde kademeli olarak değişiklikler yapılmış ve ithal gümrük vergileri yükseltilirken ihracata yönelik vergiler düşürülmüştür. Esnafın birleşerek yerli şirketler oluşturması amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Avrupa rekabetinin baskısına karşı yerli sanayiye korumayı amaçlayan komisyon, 1873'e kadar bu çabalara öncülük etmiştir [57].

Yüzyılın ikinci yarısından sonra, serbest ticaretin savunulduğu ve devletçiliğin, himayeciliğin, tekel usulünün ve narh uygulamalarına karşı çıkılan bir iktisat düşüncesinin gelişmesiyle, yabancı sermayeyi çekebilmek için devletin elindeki fabrikaların özel kesime bırakılması ve devletin ekonomik hayattan elini çekmesi gerektiği savunulmuştur [51]. 1850'de çıkarılan Ticaret Kanunnamesi ile şirketleşme kuralları batılı hukuk kuralları çerçevesinde şekillendirilmiştir. Sermaye birikimi olmayan ülkede yabancı sermayenin ilgisini çekmek ve tasarruf sahiplerini harekete geçirmek için kolektif, anonim ve komandit olmak üzere üç başlıkta şirketler kurulması mümkün kılınmıştır [52].

Bir diğer önlem, üretilen malların çeşitliliğini ve fiyatını belirlemek için uluslararası sanayi sergilerine katılmak olmuştur. Bu amaçla, İstanbul'da 1863'te bir sergi düzenlenmiştir. Ayrıca, sanayiye eleman yetiştirmek amacıyla 1868'de İstanbul'da bir sanayi mektebi açılmıştır. Yerli girişimci sayısının azlığı ve yeterli sermaye ve birikime sahip olmaması nedeniyle özel teşebbüsler tarafından kurulan fabrikalar ağırlıklı olarak yabancıların elinde bulunmaktaydı [57]. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun birleştirilen şirketleri geliştirmek amacıyla gümrük resmini arttırma uygulamalarının yanı sıra resmi kamu kuruluşlarının ihtiyaç duydukları malları öncelikle bu şirketlerden temin etmeleri gibi teşvik ve destek mekanizmalarının da bu dönemde uygulandığı görülür. 1873'te alınan kararlar,

fabrika kurmak isteyen girişimciler için yurtdışından getirecekleri makinelerin bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden muaf tutulması öngörüldü. Ancak, öte yandan yerli sermaye sahipleri yurtiçinde ya da yurtdışında satışa sunacakları ürünler için yüksek vergiler ödüyordu. Avrupalı devletlerle imzalanmış olan ikili ticaret anlaşmaları yüzünden yerli mamullerin yabancı ürünlerle dezavantajlı rekabetine müdahalede bulunamayan devlet başka teşvikler ilan etmeye devam etti. Başarılı şirketlere fabrika kurmaları için devlet arazilerinin ücretsiz devredileceği, devlete ait arazilerdeki mevcut hammadde kaynaklarının ücretsiz kullanılacağı ve aynı bölgede rekabete yol açabilecek benzer bir şirketin kurulmasına izin verilmeyeceğine yönelik kararlar bunlar arasındaydı [52].

Bilgi birikiminin olmaması, Avrupa karşısında teknolojik yeterliliğin bulunmaması, rekabet ortamının ne devletçi sanayileşmeye ne de özel sektörün filizlenmesine imkân tanımaması, kalifiye eleman, pazarlama, maliyet, ulaşım gibi problemlerin çözülememesi nedeniyle tüm teşebbüsler yetersiz kalmış ve uzun ömürlü olamamıştır. İmparatorluk içindeki pazarları birbirine bağlayan ulaşım ve haberleşme ağlarının olmaması sanayinin gelişmesi için gerekli ekonomik ortamı sağlayamamıştır. Sanayinin ihtiyaç duyduğu enerji kaynakları yeterli kapasitede olmadığı için rekabetçi bir endüstri sistemi için temel girdiler sağlanamamıştır. Sermaye yokluğu ve bankacılık sisteminin çok zayıf olması da kuşkusuz sermayeyi yönlendirmek ve girişimcilere teşvik sağlamak açısından olumsuz etki yaparak sanayinin gelişmesini engellemiştir. Dolayısıyla, dünya ekonomisine daha önce görülmemiş biçimde açılan Osmanlı iç pazarı, Avrupa'nın hammadde kaynağı haline gelmekten kurtulamamış, kapitülasyonlar ve dış borçların giderek ağırlaşmasıyla mali bağımlılığın ve Düyûn-ı Umûmiye'nin yönetimine girmiştir [57].

Tanzimat'tan itibaren sanayileşmeye yönelik tüm atılımlar yabancı devletlere tanınan tek taraflı kapitülasyonların gölgesinde kalmıştı. Yabancı sermayenin sahip olduğu ticari, mali, adli ve idari ayrıcalıklar 18. ve 19. yüzyıllarda devlet adamları tarafından kaldırılmaya çalışılmış fakat bir şekilde başarıya ulaşamamıştı. Kırım Savaşı'nın ardından toplanacak olan Paris Kongresi için kapitülasyonların kaldırılması gündeme gelmiş fakat sonuç alınamamıştı. Abdülaziz döneminde kapitülasyonların tanınmadığını bildiren bir nota elçiliklere gönderilse de geçerlilik

kazanamadı. Kapitülasyonlar 20. yüzyıl başında İttihat ve Terakki hükümetinin ana gündemini oluşturuyordu. Reform süreci boyunca yabancı devletler tarafından müdahale aracı olarak kullanılan kapitülasyonlar, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kargaşa ortamında Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiştir. Ancak, Türkiye kapitülasyonlardan tam anlamıyla 1924'te Lozan Anlaşması ile kurtulmuştur [52].

Osmanlı devletinin ciddi parasal sorunlarla karşı karşıya kaldığı, özellikle 1870'lerden sonraki dönemde, işçilerin çok düşük ücretler aldığı ve ücretli hafta tatilinin olmadığı görülmekte ve özellikle yabancı şirketlere ait iş yerlerinde hiçbir sosyal güvence ve hakları içeren koruyucu mekanizmalar bulunmamaktadır [56]. Öte yandan, bu dönemde sanayi sermayesinin örgütlenmesinin öncül adımları yabancı ticaret odaları ile olmuştur. 1870'te İstanbul'da açılan ve konsolosluğun bir organı olarak işleyen Avusturya – Macaristan Ticaret Odası'nı İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Amerikan, Yunan ve Rus ticaret odalarının faaliyete geçmeleri takip etmiştir. Aynı dönemde Osmanlı ticaret odaları açma girişimleri yabancılarınkı kadar etkili olamamıştır. 1880'de Dersaadet Ticaret Odası ve Dersaadet Sanayi Odası kurulmuş, ancak Sanayi Odası faaliyete geçememiş, Ticaret Odası ise ancak iki yıl sonra faaliyet göstermeye başlamıştır. Tüccar ve işletmelerin odaya kayıt olma zorunluluğunun olmaması, bilgi ve deneyim eksikliği ve yeterli üyeye sahip olmadığı için hükümetten mali destek alınmaması gibi nedenler başarısızlığın nedenidir [58].

1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda İstanbul'da bulunan işçiler arasında çeşitli grevler ve örgütlenme girişimleri görüldü. Bu öncü işçi kesimi amele olmaktan çıkıp köklü işçilik geleneğine girmiş olan işçilerden oluşuyordu. Bu kesimlerin daha çok zanaatkârlık ve ustalıktan geldikleri söylenebilir. Yükselen işçi hareketleri, I. Dünya Savaşı sırasında sekteye uğramıştı. Savaşın hemen sonrasında, 1919–1923 yılları arasında işçi hareketleri yeniden yükselişe geçti [56]. Öte yandan, İkinci Meşrutiyet sonrasında iktisadi sorunlar, ticaretin ve rekabetin önemi, şirketleşme ve sermaye birikiminin ekonomik ve sosyal yaşamın üzerindeki etkileri gerek basında gerekse hükümet politikalarında öncesine kıyasla ağırlıklı yer teşkil etmeye başlamıştı. Ticaretin gelişmesi için yerli sermaye sahiplerine yönelik

teşvikler sonucunda, küçük sermaye sahipleri sermayelerini birleştirip pek çok anonim şirket meydana getirdiler. Yerli ürünlerin satın alınmasını sürekli teşvik eden basın, milli sermayenin yaratılmasında ve yerli üretimin arttırılmasında önemli rol üstlenmişti. İkinci Meşrutiyet sonrası kurulan şirketler ağırlıklı olarak İstanbul'da yer alıyordu. Ayrıca, İzmir ve Konya gibi önemli Anadolu kentlerinde de şirketler oluşturulmaya başlanmış ve sonrasında Anadolu'da yer alan, dönemin diğer büyük şehirlerinde de benzer eğilimler yayılmaya başlamıştı. Bu bakış açısıyla hareket eden hükümet, savaş yıllarında yabancı sermayenin elinde olan İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba ve Suriye-Mudanya demiryolları ve İstinye dokları gibi önemli ve stratejik kurumlara el koyarak millileştirmiştir [52].

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yaygınlaşan grev ve işçi hareketlerine karşı yerli sanayi sermayesinin lehine çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu (1909) ve Teşvik-i Sanayi Kanunu (1913) savaş yıllarında yerli sermayenin şirketleşmesini desteklemek adına önemli örneklerdir [54]. Gittikçe yaygınlaşan grev ve eylemler, kapitülasyonlar nedeniyle dokunulmazlık kazanan ve piyasanın boşluğundan faydalanıp tekel yaratan ve mevzuat boşluklarından istifade ederek haksız kazançlar elde eden yabancı şirketlerin de kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiğinin işaretiydi [52]. Teşvik-i Sanayi Kanunu yerli sermayenin sanayi yatırımlarına biz dizi ayrıcalık tanıırken Tatil-i Eşgal Kanunu sınıf mücadelesini sermaye lehine kısıtlayıcı hükümlerle çözmeye çalışan modern –yani kapitalistçe– bir düzenleme olmuştur [54].

Savaş yıllarının getirdiği tüm yıkımlara rağmen Anadolu ekonomisinin savaş öncesine kıyasla daha bütünleşik ve ulusal bir nitelik kazandığına Sanayi Müdüriyeti Umumiyesi mühendisi Fuat Kâmil Bey *Sanayi* dergisindeki yazısında değinir. "Artık emin olabiliriz ki istikbal bizimdir" diyerek savaşın yapıcı yönü bulunduğunu vurgulamakta ve sanayileşmenin savaşın sağladığı ortamda mümkün olabildiğini belirtmektedir. "Birinci Dünya Savaşı'nın ruhumuzda husule getirdiği uyanıklık sonucunda... sanayiye doğru adımlar günden güne artıyor... Birçok sermayedarımız bir araya geliyor, birleşiyor, birtakım sınaî cemiyetler, şirketler vücuda getiriyor, ufak, büyük imalathaneler, darüssinaeler açıyor, Türk buralarda patron, Türk buralarda amele oluyor"du. Bu girişimlerin bir başka ayağı da sanayi işletmelerinin

gerek duyduğu işletmeler ve vatandaşlar arasında işbirliği kurmayı amaçlayan Milli Fabrikacılar Cemiyeti (1917) olmuştur. [52]

Erken Cumhuriyet döneminde emek politikalarına yönelik uygulamalar somut ve net bir nitelik kazanmamıştı. 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu emek ve çalışma ilişkilerini ancak dolaylı olarak etkilemiştir. Aynı yıl çıkarılan Hafta Tatili Kanunu çalışanların hafta tatilinin ücretli olup olmadığı belirtilmediği için çoğunlukla ücretsiz uygulanmış ve işçilerin yaşam kalitesini arttıran bir nitelik taşımamıştır. 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu, her türlü muhalefeti yasaklamış ve hükümete bu konuda sınırsız yetki tanıyarak asayiş bozmaya yönelik her türlü girişimi önlemek amacını taşımıştır. 1926 tarihli Borçlar Kanunu toplu iş sözleşmesi konusunun hukuksal düzlemde temsil edildiği bir düzenleme olsa da Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında sendika ve işçi temsilcilikleri kapatıldığı için pratikte gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır [59]. Yerli sermayenin şirketleşmesi için teşvik yaratma amacı taşıyan, emek kısıtlarını belirleyen, emeğin sıhhileştirilmesine yönelik düzenlemeler öngören tüm bu yasalar zaman içinde ulusal ve uluslararası dinamiklerin etkisi altında şekillenmiş olup kapsamlı ve net bir uygulamalar bütününe dönüşmemiştir. İşçi ve işverenin, iş akdi ve ücretlerin, kıdem tazminatının, grev yasaklarına yönelik kapsamlı tanımlamaların yapıldığı detaylı ve kapsayıcı düzenlemeler ancak 1936'da 3008 sayılı İş Kanunu ile gerçekleşmiştir [54].

Para

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan itibaren dünya ekonomisine dâhil olmasıyla altın standardına bağlı işleyen dış ticaret ve yabancı yatırımlar gibi küresel iktisadi süreçlere katılmıştır. Önceki dönemlerde, iç ödemelerde kullanılan ulusal para birimleri dönemlere göre farklı tağiş ve tashi-i sikke işlemlerine bağlı olarak değişiklik gösterirken, bu uygulamaların yarattığı güvensizlik ve dünya ekonomisine eklemlenme nedeniyle 1881'de altın standardı benimsenmiştir. Osmanlı'nın batılı ülkeler kadar zengin olmadığı halde altına geçmesi, aslında o dönemde iktisaden gelişme treninin gerisinde kalmış olsa da batıya olan ödemelerinde biraz zorunluluktan biraz da ülkenin uluslararası güvenilirliğini ve onurunu koruma kaygısından kaynaklanmıştır. [60,61]

Merkezi devletin vergi toplama gücü 17. ve 18. yüzyıllarda oldukça kısıtlıydı. Gelirlerin büyük kısmı taşradaki âyân ve diğer güçlü yerel otoritelerin eline geçiyordu. Ondokuzuncu yüzyılda askeri ve diğer teknolojik gelişmelerin de katkısıyla güç dengeleri yeniden merkezden yana değişmeye başladı. Ancak, vergi gelirlerinin artması sorunu tek başına çözmeye yetmedi. Merkezi devletin harcamaları sürekli arttığı için bütçe açığını kapatmaya yönelik çabalar 19. yüzyıl boyunca sürdü. Yüzyıl başlarında, paranın gümüş içeriğini düşürerek ek gelir sağlamaya çalışan merkezi devlet, yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa finans piyasalarından borç almaya başladı ve yaklaşık yirmi yıl süren hızlı dış borçlanma döneminin ardından borçlarını ödeyemez duruma geldi [1].

1830'lara gelindiğinde, ek gelir sağlamak için yapılan para taşıması çok maliyetli bir yöntem olmaya başlamıştı. Ayrıca, sık uygulanan taşımaları izleyen enflasyon dalgaları siyasi ve toplumsal bunalımlara neden oluyordu [62]. Para sisteminin istikrarlı bir yapıya kavuşturulması için Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri baskı uyguluyordu. 1844 yılında tashih-i sikke olarak adlandırılan bir işlemle çift metalli para düzenine geçilmesiyle taşımlardan vazgeçilmiş ve liranın kur değeri koruma altına alınmıştır. Ancak, devlet eski sikkeleri tedavülden kaldıracak mali kaynağı bulamadığı için eski sikkeleri de ödeme aracı olarak tanımak zorunda kalmıştır. Ek gelir sağlamak amacıyla uygulanan bir diğer yöntem 1840 yılından itibaren İstanbul yöresinde kaime olarak adlandırılan kâğıt para basmak olmuştur [1]. Kırım Savaşı esnasında finansman sağlamak için çok fazla miktarda kaime basılınca piyasa fiyatı hızla gerilemiş ve yaşanan hızlı enflasyon sonucu gelişen yaygın protestolardan sonra, 1862 yılında Osmanlı Bankası'ndan sağlanan kredilerle kaimeler piyasadan kaldırılmıştır [63].

1850'den sonra Kaliforniya'da büyük miktarlarda altın bulunmasıyla birlikte çift metalli düzen üzerindeki baskılar artmaya başlamıştı. 1870'lerden sonra gelişmiş ülkelerin altın standardına geçmeye başlamasıyla uluslararası para düzeni büyük değişiklikler geçiriyordu. Bu esnada Osmanlı hükümeti dış borçlarını ödeyemez hale gelmiş ve dış kaynak kullanmadan büyük bir savaşı yaşamak zorunda kalmıştı. Dış borç müzakereleri sırasında Osmanlı devletinin para düzeninin nasıl değişeceği konusu Düyun-ı Umumiye İdaresi ve İngiliz sermaye grubu tarafından kurulan

Osmanlı Bankası tarafından temsil edilen alacaklıların tercihleri doğrultusunda şekillendi. Osmanlı devleti 1881 yılında çift metalli düzeni terk ederek para birimini sadece altın üzerinden tanımlanan bir standarda bağladı. Ancak, devlet gümüş sikkeleri tedavülden kaldırarak tamamen altın standardına geçecek rezervlere sahip değildi. Dolayısıyla, günlük ödemelerde gümüş yoğun olarak kullanılmaya devam ettiği için aksak işleyen bir standart benimsenmiş oldu. Bu görece istikrarlı parasal ortam en çok tüccarların ve imparatorluk sınırları içinde yatırım yapan Avrupalı kesimlerin işine yarıyordu [62].

Tablo 3.2 Üretim unsurlarının metalaşması

Üretim Unsuru	İngiltere	Türkiye
Toprak	Çitleme hareketleri (14-19. yy.)	Arazi Kanunnamesi (1858)
Emek	Yoksulluk Yasası (1834)	İş Kanunu (1936)
Para	Altın standardı (19.yy. başı)	Tashih-i sikke (1881)

Serbest ticareti korumaya yönelik girişimler böylece aksak da olsa altın standardı ile sağlanmıştır. Yaygın bir savaş halinde işlemeyecek olan ticareti koruma çabaları yer yer verilen ödünlerle ve savaşların yerel niteliği korunarak sağlanmıştır. Öyle ki, savaş, darp veya isyanlarda bile ağırlıklı olarak ana ticaret arterleri üzerinde yer alan ticaret mekanları dokunulmaz alanlar olmuştur [49]. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuyla Birinci Dünya Savaşı arası dönemde Osmanlı Devleti Avrupa finans piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürmüştür. 1914 yılına gelindiğinde, mali bunalım ağırlaşmış ve eski borçları ve faizlerini ödemek için gittikçe artan miktarlarda yeni borç bulma zorunluluğu doğmuştur. Dünya ekonomisinin çöküşüyle emperyalist rekabetin yarattığı gerginlik Avrupa ticaretini olumsuz etkilemeye başlamıştı. Bu koşullar altında dış borçlanma yoluna giden Osmanlı devleti yeni borç bulabilmek amacıyla Almanya ve Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışıyor fakat her yeni borçlanmada Avrupalı devletlere yeni ödünler vermek zorunda kalıyordu [1].

Serbest ticaretin yayılmasıyla, Osmanlı devleti küreselleşen dünya ekonomisine eklenerek endüstrileşmiş batılı ülkelerin hammadde pazarı haline geldi. Öte yandan, Avrupa ticaretinin yükselişi, Avrupalı tüccarlarla iş birliği olanağı daha fazla olan gayrimüslim tüccarları ön plana çıkarken Müslüman tüccarlar Avrupa ticaretinden büyük ölçüde dışlanmış ve Müslüman-Türk burjuvaziden söz etmek mümkün olmamıştır. 19. yüzyıl boyunca yerli mamul malların üretimi ucuz ithal malların baskısı altında gerilemiş, yeni kurulan fabrikalar çok zayıf kalmıştır [53]. Yüzyıl başlarında, piyasa kurumlarının alt üst oluşu ve gittikçe yükselen emperyalist rekabet, yabancı sermayeye bağımlı hale gelen ekonomiyi savaş koşullarının yarattığı kıtlık ve vurgunların yanı sıra dünya düzeninin alt üst oluşunun da etkisiyle içe kapalı bir yapılanmaya zorladı.

3.2 Ekonomik Liberalizmin İflası

Osmanlı devleti için 1908-1922 yılları arasındaki dönem bir dizi ihtilal, ayaklanma, darbe ve dünya savaşının sonunda tarihe karıştığı yıllar olarak bütünlük taşır. Dönemin siyasi alandaki ana aktörleri 1908-1918 arası İttihatçılar ve 1919-1922 arası Kemalist devrimciler olmuştur. Boratav bu dönemi iktisadi açıdan “eksik kalmış bir burjuva devrimi” ya da “ulusal bir kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekişen adımlar” ifadeleriyle nitelendirir. Birinci Dünya Savaşı’nın Batı’dan İstanbul’a ulaşan ticaret yollarını tıkaması ve İç Anadolu’dan İstanbul’a nakliyat bağlarının çok zayıf olması nedeniyle İstanbul’un iaşesi büyük bir sorun oluşturmuştu. Böylece, büyük çapta ulusal piyasa için Anadolu çiftçisinin üretime sevk edilmesi İttihatçıların savaş dönemi politikalarının öncelikli ayağını oluşturmuştur. Öte yandan, savaş sırasında yaşanan kıtlık koşullarından doğan karaborsa ve vurgunlar en kârlı faaliyet alanı olarak keşfedilmiştir [54]. İttihatçılar karaborsayla mücadele eder gibi görünürken, diğer yandan Müslüman tüccarlar İttihatçıların himayesi sayesinde -Birinci Dünya Savaşı sonrasında kapitülasyonların kaldırılmasının da etkisiyle- durumdan nemalanarak önemli bir ivme kazanmışlardır. Bu sayede elde ettikleri birikimi kullanarak cumhuriyetin erken yıllarında daha fazla kâr ve genişleme sağlayacaklardır [50].

1908-1922 yılları arasında, Osmanlı iktisadi yapısı, tarıma dayalı, sanayide geri kalmış, ticarete dışa bağımlı niteliğini büyük ölçüde koruyordu, ancak savaş

koşullarına rağmen belli bir dinamizm ve önceki dönemlere göre daha bütünleşmiş ve ulusal bir nitelik kazanmıştı [54]. Savaş sonrasında görülen şaşırtıcı gelişme, işgücündeki azalmaya ve tüccar sınıfının örgütlenme yeteneğinden yoksun olmasına rağmen pazara yönelik tarımın önemini korumuş olmasıdır [50]. Tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlar yaşanırken, sanayide de gözle görülür bir gelişme gözlenmiştir. “Kuruluş tarihleri belli olan ve 1915 sayımınca kapsanan sını işletmelerin sayısı 255’i ve bunların... %28’i 1908 devrimi sonrasında kurulmuştu.” 1919 sonrasında ise ülkenin kaderini belirleyen oluşumların İstanbul’dan Anadolu’ya kaydırılmasıyla bağımsızlıkçı eğilimler daha keskin biçimler kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın finansmanı için kullanılan kaynakların %26’sı Alman ve Avusturya avanslarından oluşurken, İstiklal Harbi’nin sadece %10’u dış kaynaklardan sağlanmış olup neredeyse tamamı -zaman zaman olağanüstü vergilere ve el koymalara başvurularak- Anadolu halkı tarafından karşılanmıştır [54].

1923-1929 yılları Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devletin kuruluşunu simgeler. Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranlar, ekonomik ve kültürel açıdan geri buldukları toplumu batılı hukuki, ekonomik ve toplumsal kurumlardan ilhamla bütüncül bir ulus inşasına giriştiler. Sekülerleşme bu projenin merkezi unsurlarından biri olmuştu [65]. Siyasi açıdan geçmişle keskin bir kopuşa sahne olan bu dönem, iktisadi açıdan önceki dönemle şaşırtıcı bir süreklilik içindedir. İktisat politikalarının en belirgin iki yapı taşı, Lozan Antlaşması ve dönemin son yılında patlak veren ve dünya ekonomisini derinlemesine sarsan büyük buhrandır. Milli iktisat politikalarının koruma ve sanayileşmeye yönelik uygulamaları, bu dönemde Lozan Antlaşması ile gümrük politikalarına konulan engeller nedeniyle geri plana düşmüştür. Ancak, kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak görülen yerli burjuvazi yetiştirme yaklaşımı bu döneme hâkim olan iktisat politikalarına bütünüyle damgasını vurmuştur [54].

Lozan Antlaşması’nın gümrük vergilerindeki kısıtlayıcı hükümlerini aşmanın yolu birçok mal ve hizmetin üretimini ve ithalini devlet tekeline almak ve daha sonra bu tekelleri imtiyaz sahibi yerli ve yabancı şirketlere devrederek yerli sermayedar yetiştirmek olmuştur. Böylece üst düzey siyasi kadroların ortak veya hissedar

olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel konumundan faydalanarak yüksek kazançlar elde etmiştir. Dönemin imtiyaz sahibi şirketlerinin en önemli faaliyet alanları, barut ve patlayıcı maddeler, kibrit ve çakmak, petrol ve benzin ithali, ispiro ve alkollü içecekler ve dört büyük liman işletmesi ile ilgili tekeller olmuştur [54]. 1920'lerde, gayri müslim unsurlardan oluşan ticaret burjuvazisinin safdışı bırakılmasını telafi eden iki gelişme görülür. Birincisi, yabancı sermaye etkinliğinin artmasıdır. İkincisi, Müslüman burjuvazinin hızla olgunlaşması olmuştur [50].

Yabancı sermaye ile ilişkilerin belirlenmesi hususunda İzmir İktisat Kongresi büyük önem taşır. Yerli sermaye ile ortaklık halinde yabancı yatırımların öncelikli olarak desteklenmesi dönemin resmi tutumunu yansıtmaktadır. Bu ortaklık çoğu zaman sermayeye katılım biçiminde olmadığı gibi, ortaklık içindeki yabancı unsurun sermayeyi sağladığı, yerli unsurun ise siyasi iktidarla yakınlık derecesine bağlı nüfuzunu kullanmak suretiyle gerekli kolaylığı elde etme biçiminde ortaya çıkar [54]. 1920'lerde yabancı sermaye yalnızca ticari girişimlerde değil, aynı zamanda bankacılık ve kredi dağılımına doğrudan katılarak ihracata yönelik tarımın özendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hristiyan burjuvazinin yerini alan yabancı sermayenin doğrudan faaliyet alanı olan bankaların bu dönemde yaygınlaştığı ve en önemli payın dış ticarete yönelik krediler olduğu görülmektedir [50]. Keyder'e göre "bütün kredilerin üçteiki ilâ dörtte üçü, yeni kurulan Türk bankalarıyla rekabet içinde olan yabancı bankalarca verilmekteydi."

Sermaye çevreleriyle siyasi kadroların bir araya gelmesinde, 1924 yılında kurulan İş Bankası'nın özel bir rolü vardır. Banka, bu dönem boyunca, siyasi iktidarla yerli ve yabancı sermaye arasındaki bütünleşme sürecini üstlenerek çeşitli iktisadi politika kararlarını sermaye gruplarının istekleri doğrultusunda yönlendirmede etkin bir baskı oluşturmuştur [54]. Cihan Harbi'nin kapalı savaş ekonomisini niteleyen "milli iktisat" politikalarının yerini 1920'lerde "devlet iktisadiyatı" görüşü devralmıştır [64]. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, bu görüşün ana unsurlarıyla örtüşen, kalkınmacı, ılımlı bir korumacılığı öngören, yerli ve yabancı sermayeyi teşvik eden, piyasaya üretim yapan çiftçiyi özendirici nitelikler taşır. 1925'te özel sanayi yatırımlarına özendirmek için Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması ve aynı yıl içinde aşar vergisinin kaldırılması, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi

Kanunu, demiryolu şebekelerini ve tütün rejisini devletleştirme uygulamaları, milli gelirden sağlanan reel gelir artışlarının farklı sosyal sınıflara ve tabakalara yayılmasını sağlamıştır. Ancak, döneme bütüncül baktığımızda, barış döneminde istihdam katılımının normale dönmesiyle tarımsal üretime dayalı büyüme gerçekleşse de sanayileşme sürecinin güçlenmediği görülmektedir [54].

Önce İttihatçıların ve sonrasında Kemalist kadroların modern kapitalist ekonominin oluşması için öngördükleri, yabancı sermaye ile işbirliği içindeki sanayileşme projesi ılımlı bir korumacılığa dayalı politikalarla bazı sonuçlar elde etmiştir. Ortaya çıkan Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ve yüksek bürokrasinin işbirliği ile bazı durumlarda yabancı sermayeyle işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekeli kazançlarından nemalanan bir zenginler tabakası oluşmuştu. Bu yeni oluşum, gayri müslim ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen devralsa da özellikle ithalata dönük bir ticari kapitalizmin gelişmesinden öte bir anlam taşımıyordu [54]. Yeni sanayi kuruluşlarında önemli bir paya sahip olan yabancı sermayenin payı Türklerin payının iki katıydı. Üstelik, bazı yabancı firmalar devletten bazı malların ithalatı ve iç pazarda satışına yönelik devletten tekelini almışlardı [50]. Öte yandan, Lozan Antlaşması'yla belirlenen Osmanlı borçlarının ilk ödemesinin 1929'a ertelenmesi, kapitalist dünya ekonomisini alt üst eden büyük bunalımla çakışınca Türk parasının dış değerini yoğun bir baskı altında almış ve sonraki döneme yönelik ciddi müdahaleleri belirlemiştir [54].

1929'dan başlayarak ticaret dengelerini alt üst eden bunalımı 1926'dan itibaren görülen gelişmelere bakarak önceden sezmek mümkündür. Keyder'e göre, "1926'da, 1928'de ve 1929'da kısa süreler içinde birçok iflasa yol açan tarımsal krizler ve kredi darlıkları, bu bağımlılığı ve sistemin çelimsizliğini ortaya koyuyordu." Türkiye'de ihracat mallarının fiyatlarının hızla düşmesine paralel olarak ticarete dönük tarımsal üretimi destekleyen ve ödemeler dengesindeki kısa vadeli açıkları kapatan ticari krediler de gelmez olmuştu. Bunun sonucunda döviz krizi ortaya çıktı. Bu durum pazara yönelik üretim yapan köylünün borçlarını ödeyemeyerek mallarını satacağının ya da birçok üreticinin geçimlik ürünlere dönmesinin habercisi olmuştur. Vergi tahsildarları ile alacaklıların arasında sıkışıp kalan köylülerin birçoğu topraklarını terk ederek hayvanlarını satmış ve büyük toprak sahiplerinin

çiftliklerinde ortaklığı kabullenmek durumunda kalmışlardı. 1929'da kötü giden hasatların üzerinden bir yıl geçmeden İstanbul ve İzmir'de binden fazla firmanın iflas etmesi aynı zamanda burjuvazinin yabancı pazarlara bağımlılıklarını ortaya koymuştur. Bu gelişmeler, yapısal bir dönüşüm için farklı araçların ve yeni politika paketlerinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. [50]

Buhranın yarattığı şokun etkileri, siyasi kadroların "devlet iktisadiyatı" olarak nitelenen, yalnızca korumacı politikalara dayalı açık ekonomi anlayışından devletçi politikalara yönelmesine neden olmuştur [64]. Böylece devlet, korumadan kaynaklanan kâr ve artığın büyük bölümüne el koyarak toplam artığın kullanımında çeşitli seçeneklere sahip olabilmıştır. Özel sektör faaliyetlerinin ulusal ekonominin gelişimine katkı sağlayacağı öngörüldüğü için, devlet sanayisi lehine gelişen fiyat ilişkileri, ikincil öneme sahip olan özel sanayi için de geçerli olmuş ve artan kamu yatırımları, devletle iş yapan müteahhitler, küçük sanayi ve ticaret için ek taleplere bağlı gelişen birikim ve kazanç imkânları sunmuştur [65]. 1930'larda dışa dönük ticaret burjuvazisi gerileme gösterirken, sanayileşmenin yükünü köylüler ve işçi sınıfı üstlenmiş, bürokrat ve memur ücretleri istikrarını korumuştur. Buna karşın devletle iş yapan burjuvazi ve sanayici kesimleri sermaye birikim sürecine katkı yaparken durumlarını da düzeltmiştir. Sonraki dönemlerde sivrilecek olan büyük sermaye gruplarının pek çoğunun kökeni 1930'larda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançlara dayanmaktadır [54].

1929 Buhranı, hammadde fiyatlarının sınai fiyatlara göre çok daha fazla düşmesine neden olunca, uluslararası ihtisaslaşmada serbest ticaret-hammadde ihracatı modelini uygulayan az gelişmiş ülkeler çok sert bir şekilde etkilenmiştir. 1923'te zafere ulaşan Kemalist devrimin elinde eksik olan şey, "yarı sömürge bir mirasın tüm unsurlarını taşıyan az gelişmiş bir ekonomide" ulusal bir kapitalizmin gelişmesi için gerekli iktisadi politika araçları olmuştur. 1930'lu yıllarda, önceki dönemlerden kopuş yaşanmasının kökeni burada yatmaktadır. Korumacılık ve devletçilik sentezine yönelik araçlar ilk defa bir arada ve etkili bir şekilde bu süreçte devreye sokulmuştur. 1930 ve 1931 yıllarında ölçülü korumacı politikalar uygulanırken 1932 yılında devletçi uygulamalara ani bir geçiş gerçekleşmiş ve 1933 yılı itibarıyla devletçilik uygulamaları rayına oturmuştur [54]. 1937'de yapılan anayasa

değişikliği ile devletçilik siyasal rejimin tanımlayıcı ilkelerinden biri haline gelmiştir. Bu gelişme ile birlikte siyasi iktidarın özel sektör faaliyetlerini sınırlandırma olasılığı hükümet ve iş adamı ilişkilerinde önemli bir unsur olmayı sürdürmüştür [65].

Buhranın etkisinde tüketim ve gelir düzeyinin gerilemesine karşın doğal bir tepki olarak ithalatta korumacı önlemlerine gidilmesi, dışa kapalı bir ekonomiye geçerek durgunluğu açmanın ön koşulu olmuştur [54]. İttihat ve Terakki'nin 1913'te yürürlüğe koyduğu bir kanunun bazı hükümleri değiştirilerek 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun asıl etkisi yeni himayeci dış ticaret politikaları ile birleştirildiğinde hissedildi [50]. Korumacı politikaların etkisinde içeride yaygın sınai tüketim mallarından başlayan ithal ikameci yatırımlar sanayileşmenin ilk adımlarını oluşturmuştur. Uluslararası işbölümünün mahkûm kıldığı sanayisiz yapıyı aşmaya yönelik ilk hamlelerin büyük buhran yıllarında gerçekleşmesi tesadüf değildir. Korumacılıktan kaynaklanan yüksek sınai kârların ve tarımsal artığın büyük bölümüne el koyabilen devlet, böylece artığın kullanımında çeşitli seçeneklere sahip olabilmişti. Özel sanayi, devlet sanayii ile rekabet halinde değil, tamamlayıcı bir ilişki içerisinde olmuştur [54]. 1930'dan sonra ayrıcalıklı firmaların sayısı azalırken ölçekleri büyümüştür. Sanayiciler, aşırı üretimin önüne geçmek veya elde ettikleri yüksek kâr oranlarını korumak için kartelleşmeye teşebbüs etmişlerdir. Bu talepler hükümet tarafından olumlu karşılanmıştır [50].

Krizin kendini belli etmesiyle birlikte hükümetin sorunla başa çıkmak için gerekli olan idarî kontrol araçlarına sahip olmadığı ortaya çıktı. Türk lirasının yaşadığı değer kaybına karşı istikrarı sağlayabilmek için döviz kurlarını kontrol edecek ya da piyasaya para sürüp çekecek araçlara sahip bir merci olmadığı görülmüştü. Osmanlı Bankası hala para basma tekelini elinde tutarak Türkiye'nin en büyük bankası olma niteliğini sürdürüyordu. Buna karşı, hükümet 1930'da döviz işlemlerini kontrol etmesi amacıyla Merkez Bankası'nı kurdu. Ayrıca, krizin sorumluları olarak görülen, Türk lirasına karşı spekülasyon gerçekleştiren tüccarlar ve rezervlerini dövizde tutan yabancı bankalara karşı yerli malların üretim ve tüketimine teşvik ederek ithal ürünlerin tüketimini azaltmak ve tasarrufa yönlendirerek kendine yeterliliği

kalıplarını örgütlemek amacıyla “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” kurulmuştur [50].

Devletçi politikaların en belirleyici yanı, tarım dışı üretim alanlarında devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak rol almasıdır. Bunun bir nedeni de yeni girişimcilerin üretim kapasitesinin sınırlı olmasıdır [65]. Demir ve deniz yollarında millileştirme uygulamalarından sonra belediye hizmetlerinde ve enerjide devletin egemenliği bu dönemde kesinleşmiştir. Sanayi ve maden sektörlerindeki yatırımın ve üretimin büyük bölümünü de devlet işletmeleri üstlenmiştir. 1934 yılı itibarıyla devletin bu alanlardaki yatırımlarının “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” kapsamında programlandığı görülmektedir. Sanayi sektörünün önceliği yaygın tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi olmuştur [54]. Özel sektörün sanayi girdisi ve kitlesel tüketim ürünleri talebine etkin bir şekilde yanıt verebilmesi mümkün görünmediği için tekstil ve gıda sektörlerinde de KİT (Kamu İktisadi Teşekkülü)’ler kurulmuştur [65].

Bu gelişmeler, aynı zamanda sanayileşme sürecinin başlayabilmesi adına zorunlu bir adım diyebileceğimiz hafif sanayiye dayalı bir gelişmedir. Ayrıca, ara mal ve yatırım malı üreten endüstri kollarının ilk kuruluş yılları da devletçilik dönemi içinde gerçekleşmiştir [54]. Birinci Sanayi Planı yürürlüğe girdikten sonra Etibank, Sümerbank gibi kuruluşların devreye girmesiyle tekstil, gıda ve madencilik sektörlerinin yanı sıra özellikle demir-çelik, metalurji, kâğıt ve kimya alanlarında ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş olup inşaat malzemesi ve çimento üretiminde devlet kesimi önder konuma gelmeye başlamıştır. Şiddetli koruma önlemlerinden en sık yararlananlar, gıda, tekstil ve deri işleme alanlarının yanı sıra tuğla, cam gibi dallara yönelik küçük ve orta ölçekli imalathaneler olmuştur. Devlet sektörü büyük ölçekli yatırım gerektiren alanlarda işletme kurarak aynı zamanda özel sektöre ara mallar sağlama işlevini de yüklenmiştir. Ancak, büyük ölçekli devlet fabrikaları üretime başlarken imalat sanayiinde yer alan küçük ölçekli ve az sayıda işçi çalıştıran işletmeler çoğunluğu oluşturmaya devam etmiştir [1].

Devletçiliğin iktisadi alandaki uygulamaları, sanayi burjuvazisiyle bürokratların homojen bir koalisyon içinde bir araya gelmeleriyle biçimlenmişti. Keyder, 1931-1940 yılları arasında kurulan şirketlerin %74,2’sinin kurucularının bürokrat

olduğunu belirtmektedir. Çıkarları birbirine denk düşen bu iki grubun koalisyonu, birikimlerini arttırabilmek için vergi ve fiyat politikaları ve iş yönetmeliği aracılığıyla köylülerin ve işçilerin gelirlerini düşürmüştür. Aynı zamanda, bürokrasinin milli hasıladan aldığı payın büyümüş olması ve siyasi nüfuzun önemli ölçüde artması, elde edilen kazancın devlet ihalelerinde ve gittikçe artan arsa spekülasyonlarında kullanılabilmesini mümkün kılmıştır. Aktör sayısının azlığı sayesinde piyasa ilkeleri ve siyasi tahsis arasındaki çelişkiden kaçınmak böylece mümkün hale gelmiş ve hem bürokrat hem de girişimci olan kesimler farklılaşan çıkarlar birbiriyle bağdaşmaz hale gelinceye kadar taraf seçmek zorunda kalmamıştır [50].

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na katılmasa da ekonomik anlamda savaş koşullarının tüm ağırlığını bilfiil yaşadı. 1930'lu yıllarda hâkim politikalar sonucunda daralan ithalat, savaş yıllarında daha büyük kesintiye uğradı. Yetişkin erkek nüfusun büyük bölümü askere alınarak üretim alanından çekildi. Savaş öncesi dönemde başlayan planlama ve sanayi programları hem bütçenin savunma harcamalarına ayrılması hem de makine, teçhizat ve yatırım malları ithalatının kesintiye uğraması nedeniyle tümüyle ertelendi. Savunma harcamaları devlet bütçesinde büyük açıklara neden olduğu için enflasyon ortamına girildi [1]. Savaş yıllarında tüm üretken sektörlerde ve gelirlerde daralma yaşanırken, öte yandan kıtlık koşullarında piyasa koşullarına teslimiyet, savaş vurgunlarını ve haksız kazançları kaçınılmaz hale getirdi ve kırsal ve kentsel emek baskı altında tutuldu. Savaş yıllarının uzun dönemli etkilerine bakıldığında, sermaye birikiminde görülen gerileme, iktisadi gelişme sürecini kesintiye uğrattırırken, tüm sosyal sınıfların değişiklik beklentisi içinde olduğu bir döneme girilmiştir [54].

Savaş yılları, Türkiye'nin dünya ülkeleri içindeki konumu ile iktisadi ve siyasi politikalar bakımından bütünüyle farklı bir doğrultuya yöneltecek olan yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan bir "kuluçka dönemi" olmuştur. Tek parti dönemi yönetici kadrolarının bir kanadı, bir yandan haksız kazançlara engel olacak devlet müdahalelerini yerleştirmek, diğer yandan iktisadi ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlar gerçekleştirmek için savaş yıllarını bir fırsat olarak kullanmaya teşebbüs etmiştir. Ancak, bu atılımlar ya toplumsal yapı içindeki egemen güçlerin

engellemeleriyle karşılaşmış ya da aynı güçlerin kontrolüne geçerek amacından sapmıştır. Toprak reformu, eğitim politikaları ve özellikle Köy Enstitüleri konularında yaşanan gelişmeler, savaş sonrasında CHP içinde yapısal değişime ve çok partili rejimin doğmasına yol açacaktır [54].

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan kıtlık ve önlenemeyen enflasyonist baskıların sonuçlarının hafifletilmesi için iki farklı yaklaşımı temsil etmektedir. Refik Saydam hükümeti, 1940'ta çıkarılan Milli Koruma Kanunu ile bu sorunları katı fiyat denetimleri ve tarımsal ürünlere düşük fiyatlarla el koyma yoluyla çözmeyi denemişti [1]. Çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra özel işletmelere el koyma, ithalatta azami, ihracatta asgari fiyat saptama ve temel malların vesikayla dağıtılması gibi hükümlere geniş yetkiler veren bu kanundur. Ayrıca, devletin iç ve dış ticarete denetimini arttırmak amacıyla Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı gibi yeni örgütlenmelere gidilmiştir [54].

Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu, Milli Koruma Kanunu uygulamalarını ve piyasaya yönelik sıkı denetimleri hafifletmiştir [1]. İaşe Müsteşarlığı'nın lağvedilmesiyle birlikte gıda maddelerindeki fiyat denetimlerini kaldırmış ya da azaltmıştır. Bu politika değişiklikleriyle kentlerde fiyatlar ve çiftçi-tüccar kazançları önemli ölçüde artmış ve savaş yıllarının en yüksek enflasyonu yaşanmıştır. Saraçoğlu hükümeti, oluşan aşırı kazançlara ve yüksek enflasyona karşı iki olağanüstü savunma mekanizması geliştirmiştir: Varlık Vergisi Kanunu (1942) ve Toprak Mahsulleri Vergisi (1944). Varlık vergisi, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak esnaf, çiftçi ve ücretlileri kapsayan olağanüstü bir vergiyi öngörüyordu [54]. Tüketici malları kıtlığının had safhaya ulaşmasıyla ve devletin ciddi bütçe açıklarına karşı getirilen bu uygulama, bürokratlara tanınan geniş yetkiler yüzünden keyfi uygulamalara ve suistimallere açıldı [65]. Toprak mahsulleri vergisi ise aşarı andıran ve tarımsal kazançlara yönelik büyük çapta dolaysız bir vergi olmuştur [54].

Piyasa mekanizmalarını askıya alan önlemler, "CHP iktidarının küçük burjuva radikalizmine yatkın kanadının son atılımları" olmuştur. Bunların dışında güçlü toprak sahibi kesimleri tedirgin eden ik gelişmeye daha tanık olunmuştur.

Bunlardan biri 1940 yılında kurulmaya başlayan ve “yoksul köy çocuklarını hem eğitimci hem de kırsal yapıyı modernleştirecek aktif aktörler olarak köye yerleştirmeyi” hedefleyen köy enstitüleridir. İkincisi, topraksız köylüye toprak dağıtılmasını öngören Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’dur. Birkaç yıl sonra DP iktidarı tarafından tasfiye edilecek olan köy enstitülerinin olumlu etkileri uzun yıllar sürerken, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu asli amacından sapan, tamamlanamamış bir atılım olarak kalacaktı [54].

3.3 Yeniden Yapılanma Sürecinde Türkiye

Savaş sonrası dönem Türkiye için siyasi ve iktisadi açıdan dönüm noktasıdır. Siyasi açıdan 1945 yılında MKP (Milli Kalkınma Partisi)’nin ve 1946’da DP’nin kuruluşuyla başlayan süreç, 1946’da ilk kez tek dereceli seçimlerin yapılması ve 1950’de seçim yoluyla iktidarın el değiştirmesiyle çok partili rejime geçişin başlangıcı olmuştur [54]. O zamana dek seçkinlerin elinde olan siyaset, genel oy hakkına dayalı parlamenter sisteme dönüşmüştür. Böylece, meclis tartışma toplumuna dönüşmüş ve iktidar partisi muhalefeti engellemeye çalıştığında, muhalefet, döneminin deyimiyle “millete gitmek” hakkını kendinde görmüş ve popülist bir söylemi siyaset sahnesine taşımıştır [50]. Ancak, “kısa süren yaygın demokrasi denemesinden sonra 1946 yılı sonunda solcu partiler ve bunların paralelindeki sendikalar” kapatılarak sosyalist hareket yasal siyasetin dışına itilmiştir [54]. Bu gelişmelerin arka planında, “özgür dünya”nın bir parçası olarak konumlanmak ve Marshall Planı’ndan yararlanabilmek için “Sovyet tehdidi”ne karşı uluslararası ittifakın üyesi olma isteği yatmaktadır [65].

1946’daki çok partili sisteme geçişin ardından hala iktidarda olan CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) devletçi mirası reddederek DP ile benzer bir ekonomik serbestleşme çizgisini savunmuş ve kamunun özel teşebbüsün başarıyla iş yapabileceği alanlara uzanmasını önleme yönündeki görüşleri benimsemiştir [65]. Yeni dönemde, ekonomi politikaları, devlet müdahalesine karşı piyasa serbestisine yönelmiş, [50] tarım, madencilik, altyapı sektörleri ve inşaat sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı gündeme gelmiştir. İthalatın serbestleşmesiyle, 1930’lardan beri hiç dış açık vermeyen bir ekonomide dış açıklar kronikleşmeye başlamış ve dış yardımlar ve kredilerle, yabancı sermaye yatırımları ile ayakta kalmaya çalışan bir ekonomik

yapının temelleri atılmıştır. Ancak, ilerleyen yıllarda serbestleşme politikalarının olumsuz etkileri yüzünden liberal dış ticaret politikaları uzun bir süre terk edilecek, dış açıklar ve bağımlılık ise bu dönemin mirası olarak Türkiye ekonomisinde kalıcı hale gelecektir [54].

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya sisteminde meydana gelen değişimlerden türeyen dışsal etkiler Türkiye’de toplumsal yapıdaki dönüşümle ahenkli bir şekilde gerçekleşmiştir. Türkiye’nin savaş sonrası sistemin tartışmasız lideri ABD’nin nüfuz alanı içinde yer alacağı savaş bitmeden kesinleşmişti. Merkez ülkelerde serbest ticaret doktrini yeniden hâkim olmaya başlıyor, sermaye hareketlerine yönelik kısıtlamalar hafifletiliyor ve Amerikan kaynaklı yardım ve krediler dünya ekonomisinin genişlemesi yolunda kritik araçları oluşturuyordu [54]. 1930’lardan beri izlenen denk bütçe-sağlam para³ politikası sonucunda dış açık vermeden ayakta kalabilmiş ülke ekonomisinin, birdenbire dış açıkların kronikleştiği bir yapıya dönüşmesi savaş sonu konjonktürü tarafından belirlenmiştir [1]. 1946 yılında tamamlanan Beş Yıllık Sanayi Planı, açık pazar koşullarına dayalı ihtisaslaşma modeline değil, tüm sektörlerin ve sanayinin gelişmesiyle yaygın ve dengeli bir kalkınma modelini öngörüyordu. Ancak, iç ve dış etkiler böyle bir gelişme modelini safdışı bırakmıştı [54].

1948 yılında toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde İstanbul Tüccar Derneği’nin devletin ekonomik işlevlerinin sınırlanması yönündeki önerileri CHP ve DP’nin bu yıllardaki iktisadi yönelimleriyle paralellik göstermekteydi. Aralarındaki tek önemli fark; tarım, ulaştırma ve enerji sektörü dışında kalan alanlarda kurulmuş olan devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesini isteyen İstanbul burjuvazisi ve DP yaklaşımına karşı CHP’nin bu alanlarda yeni kamu yatırımlarına girişilmemesini kabullenen fakat var olan işletmelerin devredilmesini benimsemeyen tutumudur. Bu yaklaşımın daha gerçekçi olduğunu zaten zaman göstermiştir. “DP’nin kurduğu

³ Şevket Pamuk, dünya bunalımı ve sonrasında görülen durgunluğu aşmak için merkez ülkelerde uygulanan “Keynes’den önce Keynes’ci” olarak nitelendirdiği maliye ve para politikalarından farklı olarak Türkiye’de bütçe açığının verilmediği ve ek para basmak zorunda kalınmadığı “denk bütçe-sağlam para” politikasının uygulandığını belirtmektedir. Bunun nedenini “İnönü hükümetinin Osmanlı döneminde uygulanan para ve maliye politikalarını yakından izledikleri ve yaratılan ağır borçların dış politika alanında büyük bağımlılıklara neden olduğunu unutmadıkları” olduğu yönünde bir tahminde bulunmaktadır.

ilk hükümet programında yer almasına rağmen, hiçbir devlet işletmesinin özel sektörce doğrudan devralınması mümkün olamamış; işlevleri değişmiş olmasına rağmen devlet kesimi varlığını DP (Demokrat Parti) iktidarları döneminde de sürdürmüş; kamu yatırımları da DP'nin genişleme konjonktürünü sürükleyen etkenlerden biri olarak önemli rol oynamıştır.” [54]

Türkiye'nin savaş sonunda herhangi bir mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabalarına girmesi önce Truman Doktrini, daha sonra Marshall Planı kapsamında yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde süreklilik göstermiştir. Yabancı sermayeyi kısıtlamaya yönelik ilk gevşetmeler CHP tarafından yapılmıştır. 1946 devalüasyonu, ithalatta kota uygulamalarına kısıtlama getiren liberalizasyon listeleri oluşturulmuştur [54]. Türkiye ekonomisi, hammadde ihracatçıları açısından şartların çok elverişli olduğu uluslararası bir ortamda hızla tarım odaklı bir büyüme evresine girmiştir [65]. DP hükümeti aynı yönelimi 1950'de Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edilen ithalat rejimiyle ileri bir aşamaya taşımış; 1951'de “Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu”, 1954'te “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu” ve Petrol Kanunu'nu kabul ederek devam ettirmiştir. Böylece, Türkiye'nin dış ticaret rejimi, gümrük tarifeleri haricindeki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kalktığı politikalara yönelmiştir [54].

Tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin, savaş sonrası uluslararası düzenin üst organları olan IMF, OECD, NATO ve Dünya Bankası'na üye olması ve batılı danışmanların uğrak yeri haline gelmesine paralel ilerlemiştir. O dönemde çoğu Amerikalı olan uzman ve danışmanların Türkiye üzerine yaptıkları inceleme, rapor ve önerilerde devletçi-korumacı yaklaşımlara sistemli bir biçimde son verilmesi telkin edilmektedir. Bu gelişmeler, dönemin iktisat politikalarının biçimlendirilmesinde yer alan dışsal etkenler arasında sayılabilir [54]. Komünizme karşı katı bir duruş sergileyen DP hükümeti, ekonomik planlamadan özellikle kaçınıyordu. Zira ekonomik planlama sosyalizmle ilişkilendiriliyordu. Bir yandan, plansız işleyen bir iktisadi yapı içinde hükümet müdahalesi iş çevrelerine ekonomik kazançlar açısından bol fırsatlar sunarken, öte yandan bütünlüklü bir ekonomik stratejinin yokluğuna karşı eleştiriler artıyordu. Bürokratlar ve iş adamları arasında yasal zeminden yoksun ilişkilerin arttığı, 1950'li yılların ilk yarısında, “kanunlara aykırı

şekilde iş adamlarına ithalat ruhsatları verildiğine, yatırımcılara tercihli kredi tahsis edildiğine, spekülasyon yapıldığına ve yasallığı şüpheli kazanç elde edildiğine” dair haberlerin gazete sütunlarını doldurmaya başlamasından da anlaşılmaktadır [65].

Savaş sonrasında işgücünün üretim sürecine geri dönmesi ve dış yardımların da etkisiyle hızlı bir büyüme sürecine girilmiş ve bu gelişmeler tüm sosyal tabakaların reel gelirlerinin yükselmesine imkân veren koşulları hazırlamıştır. Savaş yıllarında mutlak durumları gerileyen grupların 1950 yılına gelindiğinde savaş öncesindeki gelir düzeyini aştıkları nicel olarak da görülebilmektedir. Boratav’a göre bu yıllar “geniş halk yığınlarının bilinçlerinde bir refah artışı ve bolluk dönemi olarak” yer etmiş ve dolayısıyla “bu bilinç bu “altın yıllar”ı, CHP’nin iktidardan uzaklaştırıldığı 1950 yılıyla başlatma eğiliminde” olmuştur. Bu dönemde bölüşüm göstergeleri açısından bakıldığında, ücretli-maaşlı grupların görece durumlarının bozulduğu, buna karşın tarım kesiminin diğer gruplardan daha hızlı büyüdüğü görülmektedir. Bu dönemin “sınai kârlardan ziyade tarım ürünlerinin pazarlamasını ve ithalatı örgütleyen ticaret sermayesi için altın yıllar olduğu” ve küçük tüccarların ve esnafın da bu gelişmelerden belli ölçüde nemalandığı söylenebilir [54].

Savaş sonundaki genişleme konjonktürünün son bulmasıyla birlikte, ihraç mallarına yönelik olumsuz fiyat hareketleri, dış kaynakların belli bir düzeyi aşması ve şehir burjuvazisinin tarım öncelikli politikalara karşı duyduğu hoşnutsuzluk sonucu ekonomide görülen dalgalanmalar nedeniyle 1950’lerin ikinci yarısından itibaren yeni korumacılık uygulamalarıyla kamu yatırımlarının genişletildiği “ithal ikameci” sanayileşme stratejisine geçilmiştir [50]. Ancak, planlamadan yoksun bir iktisadi yapı nedeniyle, ekonomik güçlükler gündeme geldiğinde politikalar korumacılığa ve müdahaleciliğe plansız bir şekilde yönelmiş ve geçici olarak bazı önlemler alınmış ya da ortadan kalkarak yeniden devreye girmiştir [65]. DP iktidarı, nicel boyutlarıyla devletçi modele benzeyen fakat devlet kesiminin özel sektöre desteğinin ön plana çıkarması bakımından devletçi modelden farklılaşan bir anlayışa geçmiştir. Bu yeni sistem “karma ekonomi” olarak bilinir. Bu dönemde ekonominin bağımlı gelişme çizgisi tamamen ortadan kalkmış değildir, ancak “bağımlı gelişme, liberal dış ticaret politikalarıyla değil, geleneksel ithalat ve kambiyo denetimleri içinde sürdürülmektedir.” [54]

Devlet işletmelerinin özel sektöre devri sloganıyla iktidara gelen DP, bu dönemde kamu yatırımlarını genişletmek zorunda kalmıştır. 1954 öncesinde tüketim mallarının ithalat payı %20-25 düzeylerinden %10'un altına düşmüştür. Bu gerileme, bir taraftan ürün yokluğu, kuyruklar ve karaborsaya neden olurken diğer yandan ithal tüketim mallarını ikame eden sanayileşme sürecini başlatmıştır. Kamu yatırımlarının milli hasıla içindeki payı genişlerken aynı zamanda özel sınai üretimde de büyüme gerçekleşmiştir. Bu yıllar, aynı zamanda, sanayinin yoğunlaştığı kentlerde düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Kentli nüfus içindeki ücretli-maaşlı grupların milli hasıla içindeki payı gerilediği için kendilerine marjinal bir yaşam alanı kuran düzensiz grupların faaliyetleri artış göstermiştir [54].

İthal malı girdilere gittikçe bağımlı hale gelen ekonomik yapı ve girdi akışında tıkanmalara yol açan ithalat sınırlamaları nedeniyle bu dönemde büyüme hızı zorunlu olarak düşmüştür. İthal ikamesi, dış pazarlardan sağlanan tüketim mallarına yönelik gerçekleşmiştir. Demir-çelik ve kâğıt gibi temel girdilere yönelik devlet işletmeleri 1930'lu yılların armağanı olmuştur. Şeker ve çimento üretimine yönelik devlet işletmeleri bu ürünlere dönük iç talepleri büyük ölçüde karşılamış olup çay ve tütün gibi üretim kollarında kamu yatırımları egemen olmaya devam etmiştir. Buna karşın, tekstil gibi tüketim mallarında ithalat kısıtlamalarından doğan piyasa koşullarına özel sektör yatırımları cevap vermiştir [54]. İthalatın kısıtlanmasının etkisiyle yurt içinde üretilen sanayi malları yüksek kârlarla satılabilir hale gelmiştir. Bu teşviklerle sanayi sektörü tarıma göre daha hızlı büyüme göstermiştir [50]. Sanayide yaratılan katma değer kamusal kesim ile özel kesim arasında yarı yarıya üstlenildiği, toplam hasıla içinde tüketim malları sanayinin %70-75 düzeylerinde yer kapladığı tahmin edilmektedir [54].

1950'lerin sonuna gelindiğinde, "açık pazar koşullarında" uygulanan tarıma dayalı büyüme politikaları, yerini korumacı dış ticaret politikalarıyla desteklenen ve uluslararası pazarlardan ziyade iç piyasalara yönelen gelişme biçimine bırakmıştır. Dönemi belirleyecek olan politikaların niteliksel bakımdan diğer dönemlerden farkı, bu uygulamaların planlama tabanına oturtulmasıdır [54]. Her yıl yapılan yardım taleplerinden şikâyetçi olan Dünya Bankası ve OECD gibi uluslararası kuruluşların

normal koşullarda Türkiye gibi kalkınmakta olan bir ÷lkeden daha fazla planlamaya başvurmasını istediği pek gör÷lmese de yardımların devam ettirilmesi için Menderes'i planlama komisyonu kurmaya zorlamışlardır. Menderes planlamaya her zaman karşı çıkmış olduğu için 1959'da komisyon üstü ört÷lü bir şekilde kurulmuştur. Ne var ki 1960'da askeri darbe ithal ikamesinin ilk dönemine son vermiştir. Sonrasında, DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) ve saygın teknokratlarıyla birlikte eksiksiz bir sanayileşme politikası açıkça başlatılmıştır [50]. Kamu yatırımları, beş yıllık planlar kapsamında hazırlanan yıllık programlara göre şekillenirken, özel sektör yatırımları, DPT'nin ya da yatırım projelerinin plana uygunluğunu denetleyen diğer kamu kuruluşlarının belirlediği hedefler doğrultusunda çeşitli özendirici desteklerden yararlanabilmişlerdir [54]. 1960'larda, askeri darbe sonrasında doğru düzgün bir ithal ikameci sanayileşme stratejisini hayata geçirmek için harekete geçildiğinde, sendikaların gelişmesine ve sol siyasi partilerin kurulmasına müsait bir anayasanın kabul edilmesine rağmen iş dünyası iktisat politikalarında daha fazla belirleyici ve söz sahibi olmaya başlamış ve siyasi güç kullanabilme olanakları genişlemiştir [65].

"Kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyleri bu sınıfların tüketim tercihlerinin kaynak tahsisine egemen olmasına yol açacak bir dürtü oluşturmaktaydı." Gelişmiş kapitalist toplumlardan dünyaya yayılan tüketim normları, dayanıklı tüketim mallarına yönelik etkin bir talep meydana getiriyordu [54]. Böylece, önceki dönemlerde sahip oldukları önemi koruyan kamu altyapı ihaleleri ve dış ticaretin yanı sıra dayanıklı tüketim mallarına yönelik üretim alanı yeni bir sermaye birikim alanı olarak ortaya çıkmıştı [65]. İlk etapta, yabancı sermayenin katılımıyla montaj sanayii biçiminde gelişen tüketim malları endüstrisi, zaman içinde gittikçe artan yerli katılımı ve beslediği yan sanayi kollarıyla birlikte modern piyasa sistemi görüntüleri kazandı. Ancak, temel girdi ve teknoloji bakımından dışa bağlı olmaya devam eden bu endüstri kolları, üretim ölçeği bakımından batılı emsallerinden geride kalarak dış pazarlara yönelme imkânı çok sınırlı olacaktı. Sınai ürünlerde dışa yönelme ancak 1970'li yılların ortalarına doğru başlayabilmiştir. Varlıklı grupların tüketim alışkanlıklarının belirlediği yeni taleplere paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlarla tüketim malları kullanımı toplumun tüm kesimlerine yayılmıştır. 1970'li yılların

ortalarına gelindiğinde, gecekondu semtlerinde ve işçi ve köylü aileler arasında yaygınlaşan televizyon, radyo, buzdolabı, teyp ve hatta otomobil kullanımı bunun sembolik kanıtıdır [54].

Dayanıklı tüketim mallarının yanı sıra, ithal ikamesi süreci, demir-çelik, kimya ve inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda da özellikle kamu kesiminin katkısıyla gerçekleşmiştir [54]. Ancak, etkili bir sanayileşme oranına rağmen, sanayi stratejilerinin uygulanma şekli bünyesinde büyük bir çelişkiyi barındırıyordu. Sanayileşme ilerleyip mamul tüketici mallarının büyük çoğunluğunun üretimi ülke içinde gerçekleşse de dışa bağımlılık azalmamış aksine ithal enerji ve ara mallara yönelik ihtiyacın artmasıyla ithal bağımlılığı artmıştır. Yüksek oranda ithal bağımlılığı ve ihracattaki görece durgunluğa rağmen ödemeler dengesinin sürdürülmesi, ekonomiye önemli boyutlarda dış kaynak enjekte edilmesinin yanı sıra döviz ve faiz oranlarıyla yapay bir şekilde oynanması gibi tipik politikalar ve yurt dışında çalışan Türk işçilerden gelen döviz transferleriyle mümkün olmuştur [65]. Dünya ekonomisine Keynesçi modelin damgasını vurduğu dönemde, az gelişmiş ülke ekonomilerine ucuz kredilerle dışarıdan kaynak enjekte edilmesi, dünya ekonomisini genişletici bir katkı sağlamaktaydı. Soğuk savaş koşullarında Türkiye, batı blokunun iltimaslı üyesi olarak bu ek olanaklardan faydalanmıştır [54].

1961 Anayasası ile birlikte Türkiye’de 1970’lerin ikinci yarısına dek oldukça ileri düzeyde bir sosyal güvenlik sistemi kurulabilmiştir. İşçi sınıfı ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabilmiştir. 1963 yılından itibaren gittikçe yaygınlaşan sendikalaşma ve grev haklarıyla desteklenen toplu sözleşme rejimi, işçi ücretlerinde reel artışlar sağlamıştır. Sanayi işçilerinin yanı sıra diğer toplumsal kesimler de daha dolaylı ve gecikmeli de olsa pazarlık hakkı elde etmişlerdi [50]. Örneğin, kırsal kesim açısından tarımsal hasılanın gittikçe artan bir bölümü Toprak Mahsülleri Ofisi, satış kooperatifleri, Tekel, Çaykur, Şeker Şirketi gibi kuruluşlar aracılığıyla pazarlanmaya başlamış böylece hükümetler tarafından yürütülen destekleme politikalarının alanı giderek genişlemiş ve sonucunda çiftçinin eline geçen fiyatlar piyasa fiyatlarının üstüne çıkabilmiştir [54]. Öte yandan, 1961 Anayasası, emek hareketinin örgütlenmesinin önünü açmasının yanı sıra işverenlerin de örgütlenmesine izin vermiştir. Böylece gönüllü girişimci dernekleri

ortaya çıkmıştır. 1962’de TİSK ve 1971’de TÜSİAD’ın kurulması sınıfsız toplum ideolojisinin giderek önemini kaybettiği bir sürece işaret etmekteydi [65].

Bu dönemde, pek çok başka ülkede de olduğu gibi Türkiye’de de imalat sanayiinde üretim tarıma oranla milli gelire daha fazla katkı yaparken istihdam fazla artmamıştır. Milli hasıla içinde en çarpıcı değişme, üretken olmayan ya da dış ticarete katılmayan hizmet sektörünün kaydettiği aşırı şişmedir. İstihdam artışının büyük çoğunluğu bu sektörler içinde gelişmiş [1] ve kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiştir. Bunun nedenleri, korumacı eğilimlerin giderek aşınmasıyla artan ithalat eğiliminden doğan yüksek kârların sanayi sektöründen ticaret sektörüne intikal etmesi ve sermaye-yoğun teknoloji kullanan sanayinin, tarımdan ayrılan nüfusun küçük bir bölümünü emebilmesidir. Bu durum ekonominin kalan nüfusa yaşam alanı yaratan marjinal faaliyet biçimleri sunabilecek kadar esnek olmasından kaynaklanmaktadır. Yalnızca sanayileşmeye dayalı bir kentleşme, Batı Avrupa örneğindeki gibi mülksüzleşmiş ve proleterleşmiş nüfus akışını sanayi işçiliği ile işsizlik seçenekleri arasında sınırlayacakken, hizmet sektörü ve marjinal verimsiz faaliyetler bu olanakları önemli ölçüde gevşetebilmiştir [54].

Petrol fiyatlarındaki ani sıçramayla birlikte 1973 sonrasında tüm dünyada görülen kriz koşullarında Türkiye’nin tepkisi gerginleşen siyasi atmosfer içinde bunalımın ülke ekonomisine yansımalarını ne pahasına olursa olsun ertelemek yönündeki popülist politikaları sürdürmek yönünde olmuştur. Dünyada ham petrol fiyatlarının 3 kat artmasına karşın Türkiye’de petrol türevlerinin fiyatlarına çok az değişiklik yansıtılmıştır. Öte yandan, Türkiye’nin aşına olduğu dış kaynaklarda meydana gelen tıkanmaya rağmen özellikle DÇM (Dövizle Çevrilebilir Mevduat) adı verilen kısa dönemli borçlanma araçlarıyla ve ticari kredilerle ithalat hacmi arttırılmaya çalışılmıştır. Dünya ekonomik bunalımla mücadele ederken Türkiye’deki bu yapay yöntemlerle büyümenin zorlama niteliği 1976 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının üçte birine düşmesiyle anlaşılmıştı. “Nitekim bu zorlamaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.” [54]

1974’te kurulan Ecevit hükümetinden itibaren iktidarlar iç ve dış dengeleri yeniden kurmak yerine çözümleri ertelemeyi tercih etmiştir [1]. Uluslararası sermaye

çevreleri ve Avrupalı sosyal demokrat hükümetler, yeni kredi kanallarının açılması için önkoşul olarak IMF'nin standart istikrar paketleri çevresinde anlaşmayı talep etmişlerdir [54]. 1976-1977 yıllarında Demirel hükümeti yalnızca günü kurtarmak için DÇM adı altında son derece ağır koşullarda tefeci faizleriyle dış borçlanmaya gitmiştir. 1978-1979'da Ecevit hükümeti bir kere daha IMF'nin kapısını çalmış, ancak bunalımın faturasını emekçi sınıflara yikan programı kabullenmeyen kararsız bir konumda iki yıl geçirmiştir [1]. Siyasi istikrarsızlık koşullarında iktidar ve muhalefet kanadının hiçbiri IMF'nin gelir politikalarını benimseyecek durumda değildi. Yerleşik popülist yaklaşımlar ve sendikaların artan gücü karşısında aslında bu politikaları uygulayacak araçlara da sahip değillerdi [54].

Toplumsal uyum, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren bozulmaya başladı. Enflasyonun hızlandığı bu yıllarda bu gerilemeye karşı işçi sınıfının verdiği etkili mücadele, sanayi kesimi içindeki ücret-kâr oranlarının sermayedarlar aleyhinde seyretmesine neden olmuştu. Sınai hammadde ve enerji arzında yaşanan tıkanma nedeniyle üretim düzeyi düşmüş fakat çeşitli ekonomik, kurumsal ve politik nedenlerle istihdam aynı oranda düşmemişti. Dolayısıyla, emek verimliliği yükseltilemedi. Bütün olarak imalat sanayiinde ücretlerin katma değer içindeki payı yükselme göstermiştir [54]. Özel sektörün şikâyet ettiği güçlükler, artık devletle ilişkilerde karşılaştıkları husumetten ziyade şirketlerin istikrarlı bir ortamda büyümesine engel olan siyasi ve ekonomik belirsizliklerin devlet tarafından kontrol edilememesinden kaynaklanıyordu [65]. Dahası, işçi hareketinin giderek militanlaşması, zaman zaman işyerlerinde kapitalistler için ciddi yönetim ve kontrol açığı doğuruyordu. 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayıp 12 Eylül sonrasında pekiştirilen yeni iktisadi politikanın ve işçi hareketinin marjinalleştirilmesinin arka planını bu etkenlerin oluşturduğu, ilerleyen yıllarda açıkça ortaya çıkacaktır [54].

Derin bir bunalım ortamında iş başına gelen Süleyman Demirel başkanlığındaki azınlık hükümeti, "24 Ocak kararları" olarak bilinen istikrar ve liberalleşme programını yürürlüğe koydu. Demirel, yeni istikrar programını uygulama görevini MESS ve Sabancı Holding yöneticisi olarak yerli sermayenin, Dünya Bankası ile bağlantıları nedeniyle uluslararası sermayenin güvenini kazanan Turgut Özal'a verdi [1]. 1979 yılının son günlerinde sunulan raporda Türkiye'nin bu denli yüksek

ücret koşullarında ihracat yapamayacağı, dolayısıyla ücretleri disiplin altına alacak olan yöntemlerin muhakkak alınması gerektiği belirtiliyordu. Kararın genel çerçevesi, IMF'nin üç yıldır istediği, devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi “şok tedavisi” uygulamalarını öngörüyordu. Ayrıca, uluslararası ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi içte ve dışta piyasa serbestisi gibi stratejik hedeflerden oluşan bir “yapısal uyum” perspektifi taşımaktaydı [54]. Demirel hükümeti, emek aleyhtarı bu istekleri uygulamak için gerekli olan siyasi destekten yoksundu. Ancak, 12 Eylül 1980’de gerçekleşen askeri darbeden sonra askeri yönetim bu programı benimsemiş ve Özal’ı ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak atayarak programın arkasında durduğunu göstermiştir [1].

Askeri rejim, sermayenin talepleri doğrultusunda, ekonomi dışı yöntemlerle, yani askeri ve yasal yöntemlerle emeği disiplin altına almıştır. Sendikal faaliyetlerin yargılanması, grev yasağı, ücretlerin belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden YHK (Yüksek Hakem Kurulu)’na kaydırılması bahsi geçen askeri yöntemlere örnektir. 1982 Anayasası ve askeri rejimin çalışma yaşamına ilişkin giderayak çıkardığı bir dizi yasal düzenlemeler açıkça emek aleyhtarı tavır alan hükümler içermektedir. Bu politikalarla TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ve TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) lobilerinin görüşlerine sadık kalındığı görülmektedir [54]. Hem uluslararası rekabeti sağlamak hem de mali dengeleri kurmak amacıyla ücretlerin yanı sıra tarımsal üreticilerin de gelirlerinin düşürülmesi yeni programın önde gelen hedeflerinden biri olmuştur [1]. Ayrıca, memur maaşları, kıdem tazminatları ve emekli ikramiyelerinde de reel ve göreceli gerilemeler görülmüştür. Finans sisteminde serbestleşme ise vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılmasıyla başlamıştır [54].

1980’li yılların Özal hükümetinin en parlak dönemini yaşadığı dönemlerinde halk sınıflarına yönelik çarpık popülizm uygulamaları da görülmüştür. Özellikle yoksul kentli kesime yönelik yaklaşımların hedefi, bu kitleler içinden sınıf bilincinden yoksun ve ANAP (Anavatan Partisi)’in ideolojisine teslim olacak kalabalık gruplar yaratmak olmuştur. 1984 yılı içinde ANAP’ın eline geçen tüm belediyeler bu stratejilerin gerçekleştirilmesi için kilit rol oynamışlardır. İmar afları, gecekonduya yönelik tapu tahsis belgeleri, kent planlamasının dışında çıkan imar

izinleri gibi uygulamalar hızlı kentleşmenin yarattığı kentsel ranttan yoksul kesimlerin de faydalanmasını ve bu kitlelerin bu doğrultuda yüksek beklentiler içine girmesinde önemli rol üstlenmiştir. Öte yandan, ücretli kesime vergi iadesi ve fak-fuk-fon gibi uygulamalar kentteki yoksul kitlelerin ekonomik sorunlarını işgücü piyasalarının dışında çözmeyi sağlayan yeniliklerdir. 1985 yılında belediye yatırımları ve kamu yatırımlarından kaynaklanan genişleme konjonktürü, istihdamı arttırıcı etkiler yapmıştır. İç taleplerin genişlemesi ile ithalata yönelik serbestleşmenin katkıları ile tüm sınıflar belli ölçüde tüketim malları bolluğunun etkisi altına girmiş ve çarpık bir popülizmin etkileri pekiştirilmiştir. Böylelikle, sendikal örgütlenme, köylünün desteklenmesi ve ücret müdahaleleri gibi sınıf tabanlı taleplere karşı ödünsüz bir çizgi izlenirken, aynı kitleleri gecekondulu, kentli, yoksul ve tüketici özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bölüşüm politikaları egemen olmuştur [54].

1980'lerin sonunda, finansal araçlarda bir hayli çeşitlenme gözlenmektedir. Kamu yatırımlarının ulaşım, iletişim ve enerji alanlarında giderek hızlanması ve Hazine'nin KİT'lere katkısının büyük ölçüde daraltılması bütçe açığını yükseltmekteydi. Kamu kesiminin iç ve dış borçlanma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yüksek gelir sağlayan devlet tahvilleri ve hazine bonoları piyasaya sürüldü [65]. 1986 yılında İMKB (İstanbul Menkul Kıymetler Borsası)'nin işler hale gelmesiyle rantıye kesimin yatırım seçenekleri çeşitlenmiş, tüketici kredileri ve kredi kartlarının yaygınlaşmasıyla finansal sistemin denetimi zorlaşmıştır. Öte yandan, bütüncül olarak uygulanan kurumlar vergisinin uygulaması parçalı bir hale getirilerek şirketlere yönelik bir dizi muafiyet veya istisnai uygulamalara neden olurken, vergi sistemi giderek artan ölçüde bordro kesintileriyle ücretliler ve tüketiciler üzerinden tahsis edilmeye başlamıştır. Milli gelir içindeki vergi hasılatının payını düşürerek sermaye sınıfı lehine verilen ödünler daha sonraki yıllarda mali krizin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Ayrıca, KİT'lerin yaşadığı bütçe açıkları 1990 sonrasında özelleştirme programlarının yaygınlık kazanmasının arka planını oluşturmaktadır [54].

Piyasaların kendiliğinden işleyişine bağlı gelişen ilişkilerin ve dış dünyadan ithal edilen etkilerle birlikte ücret ve kârları etkileyerek gelir dağılımını belli ölçüde

belirlenmesi kaçınılmazdır. Türkiye ekonomisinin dış açıklarının kapatılmasında 12 Eylül rejiminin katkısı ve Özal iktidarının ABD yanlısı politikaları uluslararası finans çevrelerinin desteğini kazanmada etkili olmuştur [54]. IMF ve Dünya Bankası'nın çoğu önerisinin hatta daha fazlasının benimsenmiş olması ve programın kimi sonuçlarının alınmaya başlaması ile uluslararası finans çevreleri Türkiye'yi standart istikrar paketlerinin geçerliliğini ve başarısını kanıtlayan örnek ülke olarak sunmaya başladı [1]. Gittikçe serbestleşen piyasa ilişkileri içinde sanayi ve örgütlü ticari ve mali sermaye karşısında savunmasız kalan kesimler için tarımsal gelirlerin düşürülmesi, ücretlerin azaltılması yoluyla kâr oranlarının yükseltilmesi ve sosyal harcamaların kısılması kaçınılmaz olmuştur. Gelirlerin düşmesi iç pazarların daralmasına yol açacağından sadece büyük kapasiteli ve kredi kullanabilen kesimler daralan iç pazara karşı yeni pazarların gerektirdiği maliyeti karşılayıp güçlüklerden sıyrılabilecekti [50].

Neoliberal düzenlemelerin 1970'li yılların sonlarında yükselen krizin ardından dünya ekonomisine hâkim olmaya başlamasıyla birlikte, Türkiye'de de ekonomik gelişme temposu, bir önceki dönemin zirve noktasını izleyen durgunlaşma ve hemen ardından canlanmayı içeren çevrimler içinde gerçekleşmektedir. Bu çevrimlerden ilki 1980-1988 aralığında görülen dış kaynaklara bağımlı büyüme süreci olmuştur. İkinci çevrimin iniş aşamasını 1989-1992 yılları, yükselme aşamasını ise 1993-1997 yılları oluşturmaktadır. Dünya ekonomisinin yükselişe geçtiği 1993-1997 ara döneminde Türkiye ana eğilimin dışına çıkmış ve yabancı sermaye hareketlerinin durması ya da çıkışa yönelmesiyle sert krizler yaşamıştır. Bu krizler daha sonrasında 1998-2001 yıllarında tüm çevre ekonomilerini sarsacak olan bir dizi bunalımın habercisi olacaktı [54].

1980'lerin sonlarına doğru, yapısal uyumun sağlanması için iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki, 1987 yılında askeri yönetimin siyaset yapma yasağı koyduğu kişilere siyasal haklarının iadesine ilişkin referandumun ANAP'ın direnişine rağmen olumlu sonuçlanmasıdır. 1989 baharında başlayan işçi eylemleri ve bu hareketlere katılan sendikalar, kamuoyunda sempati uyandıran SEKA, Zonguldak ve demir-çelik grevleri, iki referandum ve yerel seçimlerde alınan ağır bir yenilgiler, askeri yönetimin ağır baskı döneminin artık geride kaldığını

gösteriyordu. [1] Bu gelişmeler, ANAP'ı gönülsüz de olsa popülizme yönelmiş ve böylece Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, olumsuz konjonktürü kendi lehlerine çevirebilmişlerdir. Böylece, dış kaynak girişleri canlılık kazanmış ve bunun sonucunda iç ve dış faizlerle döviz kuru hareketlerinin getirdiği arbitraj kazançları hızla yükselerek iç ve dış rantiyeler ve finans sermayesi için “altın çağ” olmuştur. Dış ticaret politikalarında ise 1995 yılında AB (Avrupa Birliği) ile Gümrük Birliği'nin gerçekleşmesi, liberalleşmenin son durağı olmuştur [54].

Öte yandan, işverenler ücretlerdeki ilerlemeleri telafi edebilmek için bazı mekanizmalar geliştirmişlerdir. Artan ücretlere karşı kayıtdışı istihdam ve işten çıkarmalar yaygınlaşmıştır. Yükselen ücret maliyetleri, KİT'leri mali krize sürükleyen unsurlardan biri olmuştur. Ayrıca, Özal hükümetlerinin önceki dönemde KİT'lere yönelik hazine desteğini çekmesiyle bu sektörler hızla iç ve dış borçlanmaya yönlenmiştir. Sendika hareketlerinde görülen artışlar birkaç yıl içerisinde işsizlik tehdidinin katkısıyla duraklamıştır. 1994 krizi ile artan özelleştirme hamleleri de sendikalaşmaya ek darbeler vurmuştur. Özelleştirme uygulamalarının örtülü fakat en önemli amaçlarından biri, siyasi iktidara yakın iş çevrelerine avanta ve kaynak aktarımı olduğu zaman içinde anlaşılmıştır. Özelleştirme furyası içinde şaibeli olmayan nadir uygulama olmuş, kimi satış ve devir işlemlerinde mafya ve karanlık iş adamları aktif rol oynamıştır. [54]

Önce ANAP hükümetleri ve daha sonra 1991 yılından itibaren diğer koalisyon hükümetleri kamu kesimi ücretlerine büyük zam yaptılar, tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükselttiler ve tarım destek programlarının alanını genişlettiler [1]. Sınıflar arası gerilimin, partiler arası çekişmenin ve siyasi istikrarsızlığın keskinleştiği bir dönemde popülizme dönüşün bütçeye yansımaları kamu açıklarının hızla artması yönünde olmuş ve bu gelişmeler, neoliberal modelin makroekonomik istikrarını tehdit etmeye başlamıştır. Merkez Bankası avanslarıyla karşılanacak bir finansman yöntemi ise başka nitelikte bir alım yöntemi olan hiperenflasyona yol açmıştı. Dolayısıyla, alım seçeneğini görünüşte dışlayan, daha yumuşak bir finansman yöntemi, dış kaynaktan alınan iç borçlanmayla ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle gerçekleşti. Böylece, popülizm ve neoliberal model arasındaki geçici bir işbirliği sağlandı [54]. Türkiye'de düzenleyici bir çerçeveden

yoksun yeni piyasa ekonomisi, zamansız liberalleştirilen sermaye hareketlerinin etkisiyle krize yatkın bir yapıya sahipti. Bankacılık sektörünün denetim altına alınmadan büyük bütçe açığıyla finansal liberalleşmeye gidilmesi 1994, 1999 ve 2001 ekonomik krizlerinin nedenleridir [65].

1998-2001 yılları arasında dünya ekonomisi, çevre ülkelerini bir hayli etkileyen, buna karşın merkez ülkelerinin fazla etkilenmediği bir dizi finansal krize sahne olmuştur. Türkiye ekonomisi de bu dalgalanmalardan etkilenmiştir [54]. 2001 yılında bankacılık ve finans sektörü derin bir krize sürüklenmiştir. Büyük miktarda sermaye çıkışlarına paralel olarak döviz rezervlerinin hızla azalmasıyla finans sektöründe başlayan kriz, üretimi olumsuz etkileyerek işsizlik ve yoksulluğu derinleştirmiştir [1]. 2002- 2007 yıllarını içeren dönem ise bu sefer merkez ekonomilerde patlak veren krize doğru yönelen yeni dönemin ilk yılları olmuştur. Bu ara dönemin siyasi ortamı önceki dönemlere nazaran görece olarak istikrarlıydı. Önceki dönemin uzantısı olan Mesut Yılmaz'ın azınlık hükümetinin Kasım 1998'deki istifasından sonra Türkiye, Ecevit'in azınlık veya koalisyon hükümetleri ve parlamento çoğunluğuna dayalı AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi)'nin tek parti iktidarı tarafından yönetilmiştir. Çok farklı siyasi gelenekleri temsil etmelerine rağmen Ecevit'in DSP'si ile Erdoğan'ın AKP'si arasında neoliberalizme teslimiyet açısından büyük benzerlikler taşır [54].

1970'li yıllarda CHP lideri olan Ecevit, düzen değişikliği söylemi ile partisinin halk sınıflarında önemli bir taban oluşmasını mümkün kılan, 1978-1979 yıllarında Türkiye ekonomisini IMF programına teslim etmemek için çetin bir mücadele yürütüyordu. 1999 sonrasının DSP lideri Ecevit'i ise Türkiye'yi on yıllık bir IMF/Dünya Bankası vesayetine sürükleyecek standby anlaşmalarını başlatan bir siyasetçiydi [54]. Yeni bir program hazırlamak ve bu program için uluslararası destek sağlamak amacıyla Dünya Bankası'nda üst düzey yönetici olarak çalışan Kemal Derviş ekonomiden sorumlu bakan olarak Türkiye'ye davet edildi [1]. Derviş'in çağrısı üzerine ana hatlarıyla IMF/Dünya Bankası uzmanlarınca oluşturulan "15 günde 15 yasa" TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi)'den geçirildi. Benzer bir dönüşüm, 28 Şubat 1997'de MGK (Milli Güvenlik Kurulu) kararları sonunda iktidardan ayrılmak zorunda bırakılan, birkaç ay sonra da Anayasa

Mahkemesi'nce kapatılan RP (Refah Partisi)'nin iki fraksiyonlarından biri olan AKP ve Erdoğan için de geçerli oldu. AKP, milli görüş çizgisini terk ettiğini açıkça belirtti. Bu çizginin ana unsurlarını oluşturan ABD-AB karşıtlığını, antiemperyalist söylemleri ve adil toplum çağrısı ile ilişkilerini büyük ölçüde kopardı [54].

Türkiye ekonomisinin yönetimi ve kimi kurumsal düzenlemeler, adım adım 2002 sonuna kadar Ecevit, sonraki yıllarda da Erdoğan hükümetleri aracılığıyla uluslararası finans kurumlarının denetimine girmiştir. 1994 krizi sonrasında IMF ile yapılan anlaşma uzatılmamış, 1998'de 18 aylık Yakın İzleme Araştırması ile IMF yeniden gündeme gelmiş ve bu bağlantı sonrasında 1999, 2002 ve 2005'teki standby ile devam etmiştir [54]. 2001 programı, makro dengeleri kurarak piyasaları fiyat mekanizmasının işleyişine bırakmak yerine, piyasaların kendi başlarına olumsuz sonuçlar yaratabileceklerini ve bir ölçüde denetlenmesi gerektiğini kabul ediyordu. 1990'lı yıllar boyunca bankacılık sektöründe oluşan tahribatları aşmak için ise bankacılık kesimi yakından denetlenecek ve yeniden yapılandırılacaktı. Bu amaçla, siyasi iktidardan bağımsız çalışması öngörülen BDDK (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu) oluşturuldu [1]. 2003-2005 yıllarında AKP iktidarı önceki stand-by anlaşmalarını sadakatle sürdürmüş, Mayıs 2005'te IMF ile üç yıllık yeni bir anlaşma imzalamıştır. IMF kurallarına göre istisnai yararlanma sınırına giren kredi talebi, Türkiye'nin ölçütleri tam olarak karşılamadığı Uzmanlar Raporu'nda belirtilmesine rağmen açık bir siyasi destekle gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi böylece 2008'e kadar kesintisiz IMF programlarıyla yönlendirilmiş ve izlenecek olan yapısal reformlar Dünya Bankası patentli düzenlemelerle gerçekleştirilmiştir [54].

Bretton Woods kurumları olarak anılan bu iki uluslararası kuruluş, 1998 Doğu Asya krizini katı ve ödünsüz neoliberal politikalarla yönetmeye kalkışmışlardı. Rusya, Arjantin ve Malezya bu reçeteleri reddetmiş, krize sürüklenen diğer ülkeler ise krizle mücadelede devleti küçültme politikalarına indirgenen reçeteleri uygulamış ve sonraki dönemlerde bu programlar ağır ve yaygın eleştirilere hedef olmuştu. Bu direniş ve eleştirilere ABD'de patlak veren 2008 krizinin eklenmesi, "serbest piyasa" söylemini derinden sarsmıştır. IMF ve Dünya Bankası yapısal uyum politikalarını yeniden gözden geçirerek makroekonomik politikalarda revizyona gitmiştir. Kontrolsüz işleyen piyasa ekonomisinin özellikle çevre ekonomilerde müdahale ve

koruma mekanizmaları ile yaratılan ayrıcalıklı ve varlıklı katmanlar tarafından gerçekleştirilen finansal vurgunları, banka hortumlamaları, kentsel rant ve avanta ilişkilerinin mafyatik boyutlarının kronikleşmesi gibi imkanları arttırdığının fark edilmesi ve bu kargaşa ortamının sermaye çevrelerini tedirgin etmesi nedeniyle “yolsuzlukla mücadele” başlığı altında bir dizi program hazırlanmış ve devleti özellikle bulanık tutulan bir “yönetişim programı” çerçevesinde yeniden yapılandırmayı gündemine katmıştır [54].

Neoliberal modelin işsizliğe karşı çözümü işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi ile aramasının geçersiz kaldığı, 2008 krizini izleyen dönemde Batı ekonomilerinde bir kez daha ortaya çıkmıştır. Ancak, Türkiye’de sermaye çevreleri Bretton Woods kurumlarının da desteğiyle esnekleşme saplantısını sürdürmüştür. Bu uygulamaların arka planını kolaylaştıran bir dizi yasal düzenlemeleri sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerine yönelik reformlar izlemiştir. Esnekleşme hedefinin büyük bir bölümü tüm sektörlerde taşeronluğun, kamu sektöründe de sözleşmeli statüye bağlı istihdamın yaygınlaşması ile hayata geçirilmiştir. Yönetişim adı altında getirilen yenilikler temel olarak üretim ve kaynak tahsisinde özel sektörün öncülüğüne dayanmaktadır. Bu nedenle özelleştirme dalgası hız kazanmış, TEKEL, TÜPRAŞ ve TELEKOM özelleştirmeleri ile ERDEMİR’deki Hazine hisselerinin satışından sonra devlet mülkiyetinin ağırlık taşıdığı önemli büyüklükte çok az kuruluş kalmıştır [54].

21. yüzyılın ilk on yılı itibarıyla IMF ve Dünya Bankası’nın sürekli hale gelen varlıkları, siyasi iktidarların makroekonomik politikaları yönetmelerini büyük ölçüde engellemiştir [54]. AKP’nin iktisat politikaları, 2001 krizinin mali düzenlemeleri ve disiplin anlayışının ötesine geçerek uzun vadeli bir sanayileşme, istihdam ve büyüme çizgisi oluşturamadı [1]. Ekonomik büyüme devam ettiği halde işsizlik oranı çoğu OECD ülkesiyle kıyaslandığında çok daha yüksek kaldı. Ekonominin bir diğer zayıflığı da cari açığı [65]. Belki makroekonomik istikrarın kendi başına yeterli olacağı düşünülürdü. Belki de cari açık, yüksek işsizlik oranı, düşük tasarruf oranı gibi uzun süreli yapısal sorunları çözmek için yeterli siyasi irade oluşmadı [1]. 1960-1970’li yıllarda sistematik bir şekilde, 1990’lı yıllarda ise parçalı olarak uygulanan popülizmin, Avrupa demokrasilerinde olduğu şekliyle

aşılması değil, tasfiye edilmesi hedeflendi. Sosyal devlet uygulamaları adım adım zayıflatılırken artı değer ve kentsel rantın sermaye çevreleri arasındaki paylaşımında siyasi iktidarların etkisi daraltılmamış, aksine bu olanaklar genişletilerek sonuna kadar kullanılmıştır. Azalan sosyal devlet uygulamaları, emekçi kesimlerin siyasetten beklentilerini de aşındırmaktadır. Bu değişikliklerin tümü, temsili demokrasinin ciddi bir meşruiyet krizine sürüklendiğini göstermektedir [54].

Ekonomik kurumların yeniden yapılandırılma süreci Polanyi'nin 19. yüzyılda kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisinin oluşumuyla ilgili Büyük Dönüşüm'de ele aldığı tartışmalarla uyumlu bir biçimde gerçekleşmekte ve yoğun bir siyasi müdahaleyi içermektedir. Bu açıdan, AKP döneminde de ciddi oranda yasama faaliyeti ekonomik ilişkileri etkilemektedir. Ancak, yeni yasalar keyfi müdahalelerin kapsamını sınırlamak yerine genişlettiği için yasama faaliyeti farklı bir doğrultuda ilerlemektedir. Kamu ihalelerini ve piyasa ilişkileri dışında kalan bazı alanlarda özelleştirme ve ticarileştirme hamleleri bu gelişmelerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Kamu ihalelerine yönelik kurumsal düzenlemeleri esnekleştirme girişimleri siyasetçilere sermaye birikim süreçlerine keyfi müdahale alanı yaratıyor, yeni ve tam kurumsallaşmamış firmalara ihalelerde avantaj sağlıyordu. [65]

Batı'da ve Türkiye'de piyasa ekonomisinin gelişim çizgileri arasındaki temel fark, burjuva demokrasisi ile parlamenter popülizm olarak nitelenen rejim arasındaki ayırmda ifadesini bulur. Feodal toplumla arasındaki bağın geniş halk kitlelerinin de katılımıyla uzun mücadeleler sonunda koptuğu demokratik devrimler sonucunda oluşan burjuva demokrasileri, emekçi sınıfların iktisadi ve siyasi örgütlenmelerine ve iktidara rakip ya da ortak olmalarına imkân veren dengelere dayanmaktadır. Türkiye'de emekçi kesimin en etkili şekilde siyaset sahnesine çıkabilmesi, otoriter bir paternalizmi izleyen parlamenter popülizm içinde olmuştur. Burjuva demokrasiden farkı, emekçi sınıfların örgütlü siyasi mücadelelerle haklarını koparan değil, egemen sınıfların verdiği ödünler çerçevesinde siyaset alanında yer alan aktörler olmasıdır. Egemen sınıfların bu mekanizma üzerindeki kontrolleri zayıfladığı takdirde popülizm son bulur ve askeri darbeler aracılığıyla tutucutoriter bir rejim gündeme gelir ya da krizler bahane edilerek Bretton Woods

kurumları ekonominin yönetimini devralarak sermaye gruplarının taleplerini hayata geçirir. Ulusal farklılıklar da göz önüne alındığında, Üçüncü Dünya ülkelerinin pek çoğunun popülist rejimleri burjuva demokrasileri doğrultusunda aşamadığı görülür [54].

Cumhuriyet tarihinin kritik dönemeçlerinde Türkiye burjuvazisi, batılı sınıfdaşlarının aksine toplumun demokratikleşmesine katkıda bulunmak yerine en azından ayak bağı olan bir konumu tercih etmektedir. Türkiye’de parlamenter rejimin temel eksikliği, emekçi sınıfların taleplerini temsil eden akımların siyasi rejim içinde yer almalarının engellenmiş olmasıdır. Çok partili demokratikleşme sürecinin sol-sosyalist muhalefetten yoksun bir biçimde yapılanmasının yanı sıra 1971 ve 1980 yıllarında askeri darbeleri teşvik ettikleri, özellikle 12 Eylül rejiminin oluşmasında ve kurumlaşmasında TÜSİAD, TOBB ve TİSK’in verdiği destek, burjuvazinin yakın tarihteki anti-demokratik sicilinin kanıtları olmuştur [54].

Sonuç, uluslararası finans sermayesinin egemenliğine refakat eden küresel bir kargaşadır ve Türkiye ekonomisi de son yıllarda bu kargaşadan payını almaktadır. Ancak, son yıllarda finans kapitalin egemenliğine karşı yükselen karşıt hareketlerin neoliberal modelin ideolojik egemenliğini ve meşruiyetini hızla aşındırdığına tanık oluyoruz [54]. İktisadi büyümeye eşlik eden denetimsiz sanayileşme ve kentleşmenin yanı sıra tarımda kullanılan kimyasal madde ve ilaç kullanımı doğayı tahrip ederek biyolojik çeşitliliği tehdit etmektedir. 1990'lara kadar özellikle büyük kentlerde ağır bir soruna dönüşen hava kirliliği, doğalgaz kullanımına geçilmesiyle büyük ölçüde aşılsa da yoğun sanayinin bulunduğu bölgelerde varlığını sürdürmektedir. 1970'li yıllardan itibaren çevre konularında ayrıntılı yasalar hazırlansa da hükümetler ve yerel yönetimler bu yasalara kayıtsız kalmıştır. AKP döneminde bir yandan üretim, altyapı ve büyük inşaat projeleri nedeniyle çevre sorunları güçlü bir biçimde gündeme gelse de AKP'nin büyüme ve özel sektörden yana konum alması sorunları ağırlaştırmaktadır. Uluslararası endekslerde Türkiye'nin çevre konularındaki sıralamalarda yerinin gerilemesine yol açan nedenler arasında büyük ölçekli enerji projeleri, su yolları üzerinde inşa edilen çok sayıda baraj, turistik yatırımlar için sulak ve kıyı bölgelerinin koruma alanlarından çıkarılması ve doğanın tahrip edilmesi en ön sırada gelmektedir [1].

Öte yandan, AKP yönetiminin artan otoriter eğilimleri çevre konularının yanı sıra işgücü denetimine de yansımaktadır. Hükümet çevre ve emek sorunlarını uzlaşma ile çözmek yerine kendilerine engel gördükleri yasaları değiştirmeyi tercih etmektedir. Altyapı ve ticari yatırım projelerinde özel sektör üzerindeki denetim mekanizmalarını ve engelleri ortadan kaldırmak ve oluşan muhalefeti aşmak için yetkiler yerel kurumlardan alınarak Ankara'da toplanmaktadır [1]. Ayrıca, 2008 krizi itibarıyla emperyalist sistemin merkezinde patlak veren kriz, nedenleri, yönetimi ve sonuçlarıyla piyasa ekonomisinin saygınlığına ve güvenilirliğine ağır darbeler vurmuştur. Üçüncü dünya ülkelerinde yükselen muhalif hareketler bir yandan köktendinci ve şoven kanallara akarken bir yandan da radikal demokrat bir gündem etrafında yeniden canlanan akımlara da kapıyı aralamaktadır [54]. Bugün iktisat politikalarının her ne kadar finans kapitalin dikte ettiği yönde belirlendiği düşünülse de piyasanın doğa ve insan üzerindeki yıkıcı etkilerine karşı yükselen muhalefet, geleceğin "çifte hareket"leri için zemin hazırlayan ve küresel çapta dayatılan politikaların kırılma yapısını ortaya koyan koşullara işaret etmektedir. Mülksüzleştirilen ve güvencesizleştirilen kesimler arasında artan memnuniyetsizlik, etkin bir biçimde düzen karşıtı doğrultulara yönelme potansiyelini içinde taşımaktadır.

TÜRKİYE’DE PİYASA VE KONUT ÜRETİMİ

Barınma, insanın en temel ihtiyaçlarından birisidir. Sözcük anlamı, kendine yapmak ve izolatif (kendi başına) yapmak anlamı taşır. Bar (gitmek) fiilinden -ın ekiyle türetilmiştir. Avcı ve toplayıcılıktan yerleşik topluma geçişte "yalnız gitmek", "barınmak" ve "sahiplenmek" kavramları arasında kurulan ilişki ilgi çekicidir [66]. Avcı ve toplayıcı düzende geçici ve toplumsal işleve sahip olan barınak, yerleşik yaşama geçişle birlikte toplumun en küçük birimi olan ailenin özel mekânı halini almıştır [67].

İnsanların yerleşik hayata geçmeden önce yaptıkları geçici barınaklar çok basit olmak durumundaydı; çünkü sürekli yenileniyor, büyüyor, değişiyor, sayıca artmak durumunda kalıyordu. Ayrıca, yiyecek bulma, avlanma gibi zorunlu gündelik eylemleri yüzünden karmaşık ve sabit barınaklar inşa etmeleri için vakitleri olmuyordu. Yerleşik yaşam öncesi barınaklara bakıldığında kolay kurulup kaldırılabilir şekilde inşa edildiği ve yalnızca dış etkenlerden korunabilmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, günümüz konut anlayışının çağrıştırdığı konfor koşullarına sahip değillerdi; hatta sözü edilen barınakların içinde ayakta durmak gibi bir koşulu bile sağlamayıp yalnızca -içinde yatma eylemini gerçekleştirebilecek denli- sınımlanacak kadar küçük ve konforsuz hacimlere sahip oldukları görülür [68].

Yerleşik düzene geçildiğinde inşa eyleminin içine doğal çevreyle birlikte diğer insanlar ya da insan toplulukları da dahil olmaya başlar. Zaman içinde barınak, birbirinden bağımsız ve geçici sığınaklar olmaktan öteye geçip doğal çevreye, diğer barınak ve insanlara göre kendini konumlandırır. Bunun bir nedeni, yerleşik düzen için belirli bir nüfus gerektiğidir. Sürekli yerleşme, en az yüz yıllık yerleşme demektir. Toprak, yüz yıl kadar verimlilik sağlar. Daha sonra başka ekenek bulmak gerekir. Tarım devrimi ile birlikte topluluk halinde yaşamaya başlayan insanlar, zaman içinde ekinlerini ve yerleşimini korumak ve güvenliğini sağlamak için

toplumsal iş birliğine ihtiyaç duymaya başlamışlardır. Sahip olduğu sosyal zekâsı ile diğer insanlar ve topluluklarla iş birliğine giderek kapalı bir toplum yapısı geliştirmiş ve kapalı ekonomi sistemi kendini konut yerleşkelerinde de göstermeye başlamıştır. Toplumun bir parçası olmaya başlayan insanın barınağı da yerleşimin bir parçası haline gelmiş, takas ve trampa gibi ekonomik değişim araçlarına sahip olmaya başlayınca konut yerleşimleri de birbirlerine göre ya da kendi içine kapalı olarak konumlanmaya başlamıştır. Kimlik rolleri mekâna nüfuz etmiş, mekân organizasyonu ile malzeme ve bileşenlerin seçimi bölgenin çevresel koşullarına göre en uygun şekilde seçilmeye başlamıştır [69].

Yaşamsal ihtiyaçların somut nesnesi olan barınaktan, mekânla toplumun arakesitini oluşturan, toplumsaldan ailesele geçiş çözümü olan konut, zaman içinde aileselden bireysele geçişin nesnesi olmuştur [67]. Neoliberal doktrinlerin dayatıldığı günümüz toplumlarında konut piyasada mübadele edilebilir bir meta olarak yer almakta ve konut sektörü emek yoğun sektörlerden birini oluşturmaktadır [68].

Bu bölüm, konut üretiminde ortaya çıkan niteliksel değişimlerin zaman akışı bakımından altı alt başlıkta kurgulandı. Ancak, her bir alt bölüm başlangıç noktasından itibaren odağına aldığı üretim biçimlerinin gelişimini ve dönüşümünü izlemek açısından başlangıcı detaylı bir şekilde, geçirdiği değişim ise genel hatlarıyla analiz edilerek bütüncül bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedeni, bir üretim modelinin ortaya çıkmasıyla önceki modellerin tedavülden kalkmaması, yani iç içe geçen süreçleri içermesidir.

Birinci bölümde, piyasa öncesi konut üretiminin gelişimi ele alınacaktır. İkinci bölümde, 19. yüzyılda küreselleşen ekonomik sisteme katılmanın toplum ve konut üretimi üzerindeki etkilerine değinilmektedir. Üçüncü bölümde, Büyük Buhran sonrasında gelişen içe kapalı ekonominin konut üretimine yansımaları incelenmektedir. Dördüncü bölümde, savaş sonrası liberalleşme konjonktürünün konut üretimine getirdiği yeniliklere; ikramiye evleri ve yapsatçı konut üretimine değinilmektedir. Beşinci bölümde, kayıtdışı kaynak dağıtım mekanizmalarının ürünü olan gecekondu olgusu, pazar mekanizmalarından piyasa mekanizmalarına evrildiği süreç içinde ele alınmaktadır. Son bölüm, neoliberal ekonomi modelinin

dünya coğrafyasına yayılmaya başladığı 1980'li yıllardan itibaren konut piyasasının gelişimi ve günümüzdeki durumu için ayrılmıştır.

Çalışmanın mekânsal sınırı bugünkü Türkiye coğrafyası sınırları olup, konut üretiminde piyasa mekanizmalarının gündeme getirdiği değişimler, bu üretim ilişkilerinin yoğun bir biçimde ortaya çıktığı alanlar üzerinden ele alınmaktadır. Bu açıdan, Osmanlı döneminden itibaren başta İstanbul olmak üzere önemli liman ve ticaret kentleri ile cumhuriyet kadrolarının siyasi kararı sonucu başkent olan Ankara'da yaşanan gelişmeler çalışmanın ağırlıklı gündemini oluşturmakta, sermayenin mekânsal dağılımının Anadolu coğrafyasında yarattığı mekânsal değişimler genel hatlarıyla değerlendirilmektedir.

4.1 Piyasa Öncesi Konut Üretimi

En temel ihtiyacı olan yiyecek ve barınağı karşılayan insan, zaman içinde oluşan diğer gereksinimlerine de karar verebilecek duruma gelmiştir. Bu gereksinimler, üretim aletlerinin yanı sıra gündelik yaşam içinde dolaysız tüketilebilecek ürünleri de içermektedir. Sabanın üretimiyle geçimlik tahılın yanında lifli sanayi bitkilerinin de büyük miktarlarda ekimi sağlanmıştır. Bağcılığın ve yağcılığın gelişmesiyle içki ve yağ yaygın ticaret malları halini almıştır. Tunç aletlerin gelişmesi yeni teknolojileri tetiklemiş ve böylelikle artan zenginliği barındıran taş duvarların, surların, siloların, sarayların ve tapınakların yapımları gerçekleşmiştir. Ortaçağ'ın ilk dönemlerine kadar insanlar, kendileri için ailenin diğer bireylerinin de katkılarıyla yalnızca gereksinimi olanı üretmişlerdir [6].

Ailelerin büyümesiyle oluşan ilk yerleşimlerde her ailenin ev içinde ve yakın çevresinde yaptığı üretim çeşitlenmiş ve zamanla bu yerleşimlerde her gereksinim her aile tarafından üretilmemeye başlamıştır. Bunun yerine ihtiyaç duydukları ürünleri, onu üreten aileden kendi ürettiği ürün karşılığında takas yolu ile elde etmeye başlamışlardır [6]. Mal değiş tokuşunun ve işbirliğinin başlamasıyla birlikte, başta güvenlik kaygısıyla birbirinden oldukça uzakta konumlanan yerleşim yerleri birbirine yakınlaşmaya başlamış ve barınak yerleşim yerinin bir parçası haline gelerek diğer barınaklara ve insanlara göre konumlanmaya başlamıştır.

Artan nüfusun etkisiyle yerleşim yerleri büyümeye başlamış, mübadele eyleminin boyutu genişlemiştir. Ürün çeşitliliğinin artmasıyla hangi ürünün hangi oranlarda takas edilebileceğine ilişkin birtakım alışkanlıkların oluşmasıyla pazar mekanizmalarının ilk oluşumu ortaya çıkmıştır. Ancak, ürünlerin düzenli üretimi ve takası henüz kazanç düşüncesiyle değil, bireysel dürtülerle gerçekleşmekteydi. Ortaçağ'ın sonlarında kentlerin gelişmesine koşut üretimdeki alışkanlıklar gelenekselleşmeye başlamıştır. Pazar alışkanlıklarının gelişmesi, gelişen kentlerde ve ticarete yeni ilişkilerin doğmasına yol açmıştır. Ticaretin artık para ile yapılmaya başlaması, kentte yaşayan bir aile için köyde yaşayan aileye göre daha fazla önem taşıyordu [6]. Pazar yerlerinin gelişmesiyle pazar için üretim yaygın bir hale gelmiş, ev içinde gerçekleşen üretim, mekân organizasyonunda değişime yol açmıştır. Üretimin gerçekleştiği evin bir bölümünün iş yeri haline gelmesiyle üretimi gerçekleştiren aile bireyi zanaatkar kimliği edinmiş ve toplumsal işbölümüne katılmaya başlamıştır [49].

Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u payitaht ilan ettikten sonra, kenti imparatorluğun idari ve dini merkezi yapmak amacıyla yeni bir imar faaliyeti dönemi başlatmıştır. Yöntemleri farklı olsa da kentin kurucusu I. Constantinus'un politikalarını çağrıştıran iskân uygulamalarını hayata geçirmiştir. Kentteki ticari yaşamı canlandırmak için imparatorluğun çeşitli yerlerinden Müslümanları, Hristiyanları ve Yahudileri mecburi iskânla İstanbul'a getirtmiş ve bazı tanınmış tacirleri de yeni başkente göçmeye teşvik etmiştir. Savaş esirlerinin bir kısmını aileleriyle Haliç boyunca iskân ederek onlara ev vermiş ve belirli bir süre vergi muafiyeti tanımıştır. Esir düşerek köle olanlara ise onarım faaliyetlerinde çalışarak fidyelerini ödemek koşuluyla kentte yerleşme izni vermiş ve konut ve geçici vergi muafiyeti sağlamıştır [70].

Fetih sonrası İstanbul'un yeniden inşasında temel hedef Müslüman cemaatlerin İslam'ın gereklerine göre yaşayacağı bir kent yaratmak olmuştur [70]. Müslüman mahalleleri külliyeler etrafında gelişmiş, çarşı, kervansaray, han ve bedesten külliyesinin bir parçası olarak işlev görmüştür [49]. Kenti İslam'ın toplumsal kurallarına göre düzenlemek için emlak sahipleri taşınmaz mülklerini ve topraklarını hayırlı işlerde kullanılması koşulu ile vakıflara devretmişlerdir. I.

Constantinus'un kenti bölgelere ayırdığı gibi Fatih de İstanbul'u on üç nahiye ayırmıştır (Şekil 4.1). Bunlardan birincisi Ayasofya çevresi olup diğerleri kentin fethini izleyen yetmiş yılda padişahların ve paşaların yaptırdıkları külliyelerin çevresinde oluşmuştur [70]. Bu bölgelerin alt birimleri olan vakıflar tarafından desteklenen küçük camilerin, mescitlerin, yatırıların veya tekkelerin çevresinde yapılan evlerin giderek çoğalmasıyla yeni mahalleler oluşmaya başladığı gibi var olan mahallelerin de sınırlarının genişlediği ya da bölünerek çoğaldığı görülür [71].

Şekil 4.1 Fatih tarafından oluşturulan İstanbul nahiyeleri [72]

Osmanlı düzeninde mahalle, yönetsel ve toplumsal bir birimdir. Birbirleriyle akraba olan grupların ve aynı işi yapanların bir arada yerleşmeleri söz konusu olsa da ayrı inancı paylaşanların da aynı mahallede birlikte yaşadıkları görülür. 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl başlarına kadar geçen dönemde, mahalle yönetiminde imamın rolü ön plana çıkmakta ve mahalle kethüdası ve mahalle ihtiyarı ile birlikte, muhtarlık kurumu ortaya çıkana dek pek çok hizmet görmüşler ve muhtarlık kurumu ortaya çıktıktan sonra da onlarla birlikte görev üstlenmişlerdir. Ortak kullanım birimlerinin yapım, bakım ve onarımı gibi kamu hizmetlerinde gözlemci ya da denetleyici olmuşlardır. Ayrıca, mahallenin güvenliğinin sağlanması, kamu

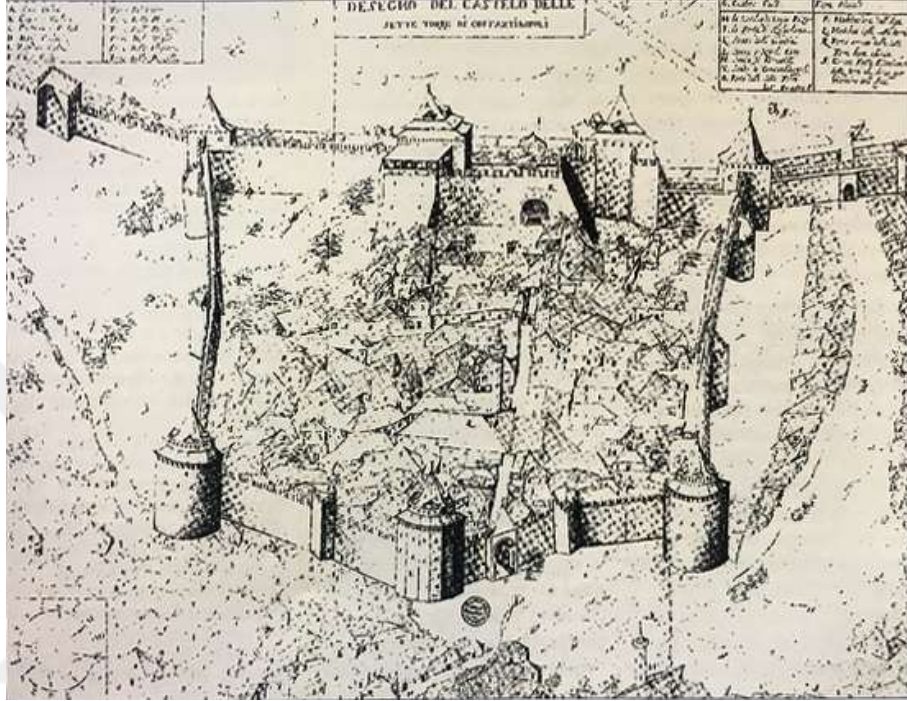
hizmetlerinin zamanında yerine getirilmesi ve vergilerin düzenli ödenmesi için mahalle düzeyinde muhtarlar mahalle halkına, imamlar muhtarlara ve ileri gelenler bir diğerine kefil oluyor, [71] yani kişiler toplumdaki işlevlerine göre biçimlenen karşılıklı ilişkileri içerisinde birbirinden sorumlu tutuluyordu.

16. yüzyılda İstanbul nüfusunda görülen hızlı artış, tarihi yarımadada yoğunluğa ve Cihangir, Fındıklı, Tophane ve Kasımpaşa'da yeni mahallelerin oluşmasına neden olmuştur. Yüzyıl sonlarında, kent dokusu yoğun ve düzensiz bir biçim almış, genişleyen mahalleler Bizans dönemi kent dokusunda yer alan meydanları ve ana arterleri kuşatmaya ve gittikçe küçültmeye başlamıştı [70]. Devletin kuruluşundan başlayarak iki yüzyıl kadar süren dönem içerisinde devralınan kentlerde yeni Müslüman-Türk nüfusunun yoğunlaşması yeni mahalleleri oluşturmasının yanı sıra eskilerinin de görünüşünü değişime uğratmıştır [71]. İstanbul'da nüfus yoğunluğunun getirdiği konut açığı öyle bir noktaya varmıştı ki kent surlarına ve anıtlara bitişik pek çok konut yapılmıştı. Hatta bazı sarayların ve köklerin bahçeleri dahi yapılaşmaya açılmıştı. 1558 yılında pek de güçlü olmayan bir iradeyle surlara bitişik konut yapımının yasaklanması, durumun açık bir göstergesidir [70].

Osmanlı iktisadi kurumları, piyasaları denetleyen lonca düzeni ve narh sistemine dayalı bir düzene sahip olup kendine yeterlilik ilkesi etrafında örgütlenmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, ticarete dayalı zenginleşmenin siyasi gücü pekiştireceği endişesidir. Bu nedenle merkezi bürokrasiye karşı oluşabilecek herhangi bir güç odağının oluşumunun engellenmesi hedeflenmiştir. İktisadi kurumların örgütlenmesinde esnaf loncalarına verilen önem, merkezi bürokrasi ile esnaf kesim arasındaki karşılıklı ilişkilerinin bir sonucudur. Pazara dönük yapılan üretimin yalnızca zorunlu ihtiyacı karşılamak üzere örüntülendirilmesi, ürün pazarlarının genişlemesini ve yeniden üretimin, dolayısıyla piyasa mekanizmalarının oluşmasının önüne geçmiştir.

Dönemi belirleyen iktisadi anlayışın etkileri, konut üretim biçiminde belirgin bir farklılığı ortaya çıkarmazken, kent idaresinde açıkça görülmektedir. Kenti oluşturan idari birimler olan mahallelerin yönetimi, kentte yaşayanlar tarafından kendine yeterlilik ilkesi içinde sağlanırdı. Kentsel hizmetlerin sağlanması, mahallede yaşayan varlıklı kişiler tarafından bir merkezde toplanan ve "avarız akçesi" olarak

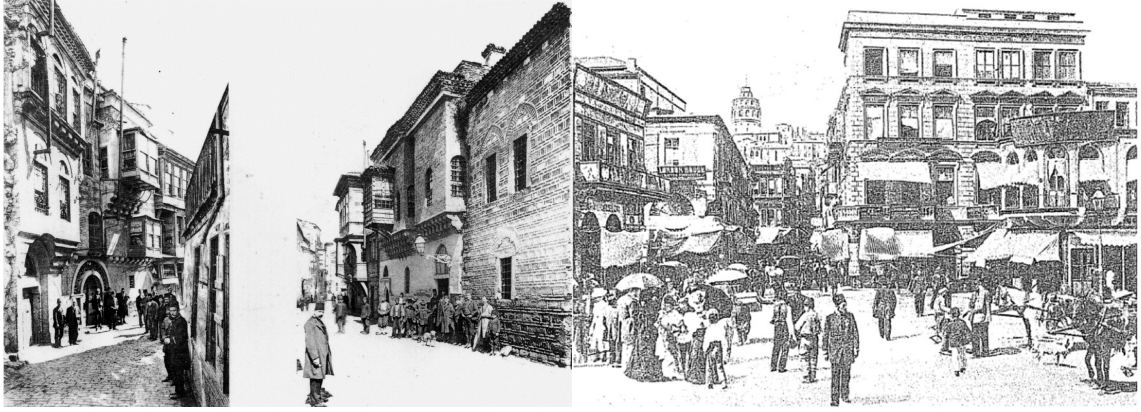
bilinen paranın bir kısmı ile gerçekleştirilirdi. Avarız akçesinin mahallenin ihtiyaçları giderildikten sonra kalan kısmı ise cömertlik ilkesiyle işleyen karşılıklı ilişkilerini yansıtmakta ve yoksullara yardım için kullanılmaktaydı. Ayrıca, mahalleden geçen yoksul yolcular için de parasız konaklamaları ve imaretlerden faydalanmaları için hanların yaptırılması için kullanılmıştır [73].

Şekil 4.2 17. yüzyılda Yedikule çevresindeki tek katlı konutlar [74]

Piyasa öncesi Osmanlı dünyasında kentsel konutun birbirinden farklılaşan iki grubu yansıttığı söylenebilir: Yönetenlerin ve yönetilenlerin konutları. Bu fark, bu iki grup için konutun anlam ve işlevinin değişmesinden kaynaklanmaktadır. Yönetilen kitle için konut barınma ve üretim odaklıdır. Yöneten gruplar içinse “Osmanlı sisteminin tercihleri doğrultusundaki bir toplumsal rolün yansımalarını” ifade eder. Osmanlı metropolünde yönetilenlerin iki ana konut tiplerinde barındığı görülür: Evler ve odalar. Oda olarak kayıtlarda geçen birimler, barınmanın en alt basamağını oluşturan ve “kiralanan amacıyla, genellikle eş boyutlu, eş biçimli tekil elemanları içeren diziler halinde inşa edilen” konutlardır (Şekil 4.2). Bu konutlar, ortak tuvalete sahip kolektif aile barınakları olup Osmanlı standartları çerçevesinde toplu konut türü olarak nitelenebilir. Bu konutların ancak küçük bir kısmı mahalle dışındaki bölgelerde yer alan bekâr konutlarıdır [74].

17. ve 18. yüzyıllarda merkezi yönetimin taşra üzerindeki denetiminin azalması, kaynakların üretildiği bölgelerdeki ellerde toplanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak, imparatorluğun iktisadi gücündeki azalmaya karşın, çöküş savında temellenen geleneksel tarihsel modelin aksine, Osmanlı Anadolu ve Rumeli'sinin 17. yüzyılda gelişmeyi sürdürdüğü görülür. 17. yüzyıl Anadolu'sunda nüfusu 20 ile 30 bin arasında değişen çok sayıda ticaret kenti ortaya çıkar. Yine de bu büyüme süreçlerinin Osmanlı kent dokusu ve konut üretim biçimlerinde yapısal bir değişime neden olduğu öne sürülemez. Kentler eskiye göre daha kalabalıklaşıp genişlemişlerse de benzer donatıları ve faaliyetleri barındırmaya devam etmişlerdir [74].

Şekil 4.3 Fener evleri (solda) [75], Karaköy meydanından Pera tepelerine bakış (sağda), [72]

17. yüzyıldan başlayarak yerleşme düzeninde değişikliğe neden olan bir diğer gelişme, tüccar sınıfının kentte yerleşik hale geçmesi ve ellerinde sermaye birikmeye başlamasıdır. 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyılda bürokratik üst sınıfın konut mimarisine en erken bütünleşen örneği İstanbul'da Fener evleridir. Kâgir yapı örneği olarak saray mimarisinden etkilendiği anlaşılan bu konutlar, Fenerli Rum ailelerinin Osmanlı sistemine eklenerek bir kast oluşturdukları bir dönemde barınma kültürlerinin bu ilişkiyi yansıttığı örneklerdir [74]. Öte yandan, “başta İngiliz, Fransız, Venedikli, Hollandalı ve Cenovalı sefirler olmak üzere Avrupalı zenginler”in ve ayrıca “Osmanlı tebaası Hristiyanlar”ın ticari faaliyetlerinin genişlemesiyle bu dönem Galata için bir büyüme dönemi olmuştur. Ticari bir merkez haline gelen Galata'nın yanı sıra Pera, üst sınıf ikametgâh bölgesi olarak gelişmiş [70] ve 19. yüzyılda serbestleşen iktisadi politikalar sonucu artan ticari faaliyetler

yeni bir ticaret burjuvazisinin oluşumunu sağlamıştır (Şekil 4.3). Bu kesim, yeni konut tipolojilerinin ortaya çıkmasında öncü rol oynamıştır.

Şekil 4.4 Köprülü Yalısı (Yapım: 1699) (solda), Sadullah Paşa Yalısı (Yapım: 18. yüzyılın ikinci yarısı) (sağda), [76]

Banliyöleşmenin erken örneklerini de 18. yüzyıl eşiğinde belirgin hale gelmeye başlayan toplumsal gelişmelerin yarattığı yeni bir Osmanlı büyük kent insanı tipini oluşturan üst sınıfların Kâğıthane ve Boğaziçi'nde başlattığı görülür (Şekil 4.4). Diğer kent konutlarından radikal bir biçimde farklılaşan Boğaziçi yalıları, 1700-1830 aralığında var olmuş ve doğa-insan ilişkisinde gelenekselleşen, doğanın yalnızca kendisinden korkulan ve baş edilmesi gereken bir güç sistemi olduğuna yönelik inancı aşan devrimci bir barınma kültürünün öncüsü olmuştur [74].

4.2 Liberalizmin Konut Üretimine Yansımaları

Ondokuzuncu yüzyılda sanayi ve finans kapitalizminin İngiltere'den Batı Avrupa'ya ve sonrasında dünyaya yayılmasının etkisiyle Osmanlı ekonomisi de dışa açılmaya başlamış, ancak, erken sanayileşmiş ülkelerdeki gibi işgücünü belirli merkezlerde mobilize eden sınai sektörüne değil, uluslararası ticaret ve finans sektörlerine dayalı yapılanma göstermiştir. Böylece, Avrupalı tüccarlarla etkileşim içinde, gayrimüslim unsurları içeren ticaret burjuvazisi ortaya çıkarken öte yandan devlet yapısında görülen modernleşme eğilimi bürokratlardan oluşan yeni yönetici grubun oluşumunu sağlamıştır [77].

Tanzimat dönemi, sanayileşme alanında devrim sayılmasa bile önemli adımlar atılmasına sahne olmuştur. Avrupa mamul mallarının Osmanlı iç pazarına gittikçe

daha fazla hâkim olmaya başlaması, yönetici eliti özellikle 1840'lardan itibaren sanayinin gelişmesi yönünde girişimlere itmiştir [57]. 1843 yılı itibarıyla, İstanbul'un batısında, kuzeyde Edirne Yolu ve güneyde Marmara Denizi ile sınırlanan ve şehir surlarının köşesindeki Yedikule ile Küçükçekmece'ye kadar doğu-batı istikametinde uzanan şeritte sınai ve tarımsal işletmeler kurulmuştur. Zeytinburnu bölgesinde kurulan sınai imalat merkezi, çeşitli miktar ve karmaşıklıkta demir döküm ve yapım ürünlerinin ve makinelerinin üretiminin yanı sıra kumaş ve pamuklu üretim bölümlerini ve bir teknik okulu içeriyordu. Bu kompleks içinde yer alan, işçilerin barınması amacıyla yapılmış 220 metre uzunluğunda iki katlı barakalar, sanayileşmiş ülkelerde görülen işçi konutlarının Osmanlı'daki ilk örneklerini oluşturmaktadır [78]. Tanzimat'ın bu ilk yıllarından Kırım Savaşı arifesine dek gerçekleşen sanayileşme girişimleri hem nitelikli işgücü, işletme yönetimi ve üretim araçlarını dışarıdan ithal etme zorunluluğu hem de toprak üzerindeki mülkiyet rejiminin sınai sektöre yönelmesini sağlayacak olan, tarımda büyük ölçekli kopuşa imkân tanımaması nedeniyle büyük ölçüde başarısız olmuştur.

19. yüzyılda mekân organizasyonunda değişiklikler yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başlasa da yeni konut türlerinin belirginlik kazanarak kent mekânında yaygınlaşması yüzyılın ikinci yarısına ve özellikle de son çeyreğine özgü bir olgudur. Özellikle liman kentlerinin ekonomik çekiciliğinden pay almak için Avrupalı ve Levanten nüfusun İstanbul ve İzmir gibi kentlerde yoğunlaşması, toplum yapısında kurumsal ve yönetsel değişimlere ve kent yönetiminde, mülkiyette ve mesleki örgütlenmede yeniliklere neden olmuştur. Ayrıca, güvensizleşen ya da elden çıkan eyaletlerden göçen Müslüman nüfusun başta başkent olmak üzere kentlere yerleşmesi ve yangınlar sonrasında görülen imar hareketleri ve hukuki önlemler kentsel mekâna yönelik müdahalelerin başlıca belirleyici unsurları olmuştur [79].

19. yüzyılda geleneksel Osmanlı kent yönetimi hem kentin iç bünyesinde yaşanan demografik ve sosyo-ekonomik değişimler hem de dış dünya ile ilişkilerin zorladığı yeni şartlar nedeniyle yetersiz kalmıştır. Belediye hizmetlerini yürüten kadılık kurumu, imparatorluğun genel durumundaki bozulmadan etkilenmiş ve belediye hizmetlerindeki en büyük desteği olan Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da tamamen

kaldırılmasıyla yaptırım gücünü tamamen kaybetmiştir. Kadının kentte belediye işlerini göremeyecek duruma gelmesi sonucu 1826'da bu işlevleri yürütmek üzere İhtisab Nâzırlığı kurulmuş ve taşrada ona bağlı İhtisab müdürlükleri oluşturulmuştur. Ancak, bu kurumsal değişimin işlevsellik kazanamaması üzerine 1836 yılında kadının görev tanımında olan vakıfların denetlenmesi için Evkaf Nâzırlığı'nın kurulmasıyla kadılık kurumunun kent yönetimine ilişkin görevleri son bulmuştur. Öte yandan, Tanzimatçı elit özellikle Akdeniz liman kentlerindeki iktisadi ve ticari gelişmelerin etkisinde meydana gelen yapısal değişimin yeni bir idari örgütlenme gereksinimini ortaya çıkardığını fark etmiş ve başta kent içi ulaşım olmak üzere modern belediye hizmetlerinin verilmesi için yeni bir idari yapılanmaya ihtiyaç duymuştur [77].

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte ülke yönetimi merkezi yönetim anlayışıyla yeniden düzenlenirken yerel yönetimler başta İstanbul olmak üzere ele alınmış ve modern belediyeciliğin temelleri bu dönemde atılmıştır. Tanzimat dönemi ayrıca yeniden yapılanan Osmanlı devletinin kanun, yönetmelik ve tüzüklerinin modern anlayışla ele alındığı bir evre olmuştur. Bu açıdan, kent yönetimi, mimarisi, sokakları, rıhtımları, ulaşımı ve ticarethaneleri ile Osmanlı kent yaşamı yeni baştan düzenlenmiştir. Bu gelişmelerle sonucu ilk belediye örgütünün kurulması ancak 1854'te gerçekleşebilmiştir. Başkent İstanbul'da Şehremâneti'nin kurulmasının temel nedeni Kırım Savaşı olmuştur. Rusya ile girilen savaşta müttefik ülke ordularının gelmesi kent nüfusunu olağanüstü düzeyde arttırmış ve temizlik, ulaşım ve sağlık sorunları çığ gibi büyüyerek içinden çıkılmaz bir hal almıştı [77]. İhtisab Nezareti'nin yerine kurulan, şehremini denilen görevli tarafından yönetilecek olan ve şehremâneti meclisi ile birlikte çalışması öngörülen kurum, eldeki araçların kıtlığı nedeniyle sorunları çözmekte yetersiz kalmış ve bu nedenle yeni bir kuruma olan gereksinim ortaya çıkmıştı [80].

Osmanlı hükümeti, bu amaçla öncelikle Avrupa'yla gittikçe yoğunlaşan ekonomik ilişkilere girerek ticari merkez haline gelen Galata ve Beyoğlu'nda -ağır parasal yükü göz önünde bulundurarak- Paris'in belediye örgütlenmesini örnek alan bir modeli uygulamak üzere 1857'de Altıncı Dâire-i Belediye'yi kurmuştur [80]. 1793'te Fransa'da kabul edilen anayasa gereği yapılan düzenlemelerle Paris belediyesi

dairelere ayrılmış ve kentin en seçkin semti Altıncı Daire olarak adlandırılmıştı. İstanbul'da modern belediyeciliğin öncüsü olan Altıncı Dâire-i Belediye Kurumu bu anlayışın etkisinde yapılandırılmıştır [77]. Bu daireye olağanüstü kaynak aktarılmış ve iş merkezi olan Beyoğlu'nun belediye hizmetleri böylece ayrıcalıklı bir bütçe ile yerine getirilmiştir. "Hatta ilk belediye binası, ilk belediye mahkemesi ve yabancı uyruklu müşavir meclis üyeleri de burada rastlanan kuraldışı uygulamalar" olmuştur [80]. Bu yeni birimin, çalışmalarıyla diğerlerine örnek olması amaçlanmış ve bu kurum 1868 yılında bu kez Şehremâneti'ye bağlı olarak yeni baştan yapılandırılmıştır. Bu yeniden düzenleme ile ayrıca tüm İstanbul'un 14 belediye dairesine ayrılması öngörülmüştür (Şekil 4.5) [77].

Şekil 4.5 İstanbul'un daireleri⁴, 1857 [72].

Tanzimat döneminde belediye hizmetlerinin görülmesi için girişilen çabaların dolaylı bir sonucu belediye görevlileri kadroları olmuştur. Klasik Osmanlı devletinde bir tür kolluk görevi olarak görülen belediye hizmetlerini üstlenen

⁴ Haritada Emirgan (8), Büyükdere (9), Beykoz (10) ve Beylerbeyi (11), Kadıköy (13) ve Adalar (14) gösterilmemiştir.

Yeniçeri Ocağı'na bağlı askeri birimler yerini modern şehirciliğin gereklerini yerine getirmek üzere yeni bir kamu personeli sınıfı almıştır. Bu amaçla, kent planlamacılığı, mimarlık ve mühendislik gibi teknik görevlerin yanı sıra belediye ile halk arasındaki ilişkileri yürütecek olan belediye çavuşları kadroya yerleştirilmiştir. Öte yandan, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yangınla mücadele etme görevi belediyelere devredilmiş ve bunun yanı sıra her mahallede gönüllü tulumbacı grupları kurulmuştur. Ancak, Osmanlı mimarisine hâkim olan bitişik ahşap konut dokusu, dar sokaklar, caddeler ve çıkmaz sokaklar yangınlara karşı alınan bu önlemlerin yetersiz kalmasına neden olmuş ve Tanzimat sonlarına doğru Avrupa'daki itfaiye teşkilatına benzer bir yapılanma çabalarına girişilmesini takiben 1887 yılında Deniz İtfaiyesi kurulmuştur [77].

1856 yılında yaşanan Aksaray yangını İstanbul'un kent dokusunun yeniden şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yangından sonra İstanbul'da ilk kez yangın yerinin sistematik bir haritası çıkarılmış ve alternatif kent tasarım projesi geliştirilmiştir. Kent planlaması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen Ebniye Nizamnamesi uyarınca bölgenin yeniden imarında çıkmaz sokaklar yok edilmiş, ana arterler genişletilip kavşaklar eklenmiştir. 1865 yılında Hocapaşa'da ortaya çıkan, İstanbul tarihinin en büyük yangınının kısa sürede hızla yayılması nedeniyle sokak sorununun yanı sıra ahşaptan kâgire geçiş tartışmaları gündeme gelmiştir. Yangın sonrası yeniden parselleme sırasında doğabilecek ihtilaflara karşı 1869 yılında Islahat-ı Turuk Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon, aynı zamanda yüksek vergiler nedeniyle tuğla ve çimentoya ulaşamayan geniş kitlelerin sorununu çözmek için tuğla ve çimento üreten fabrikalar kurmuş ve satın alacak olanlara vergi muafiyeti getirmişti [70].

Bir yandan yangın sonrası eski kent yapısı parçalı bir şekilde dönüşürken, öte yandan hem Galata ve Pera'nın ticari çekim merkezi haline gelmesi hem de Saray'ın geleneksel mekânı Topkapı'yı terk ederek Boğaz'a yerleşmesine bağlı olarak kentin kuzey kesimi gayrimüslim ticaret burjuvazisinin ve Osmanlı yönetici ve bürokrat kesiminin yerleşme alanı olmaya başlamıştır [79]. Mekânsal yapıyı üreten yenileşme hareketinin taşıyıcıları olarak ortaya çıkan yeni orta ve üst-orta tabakalar, yeni konut ve yerleşme formunda görülen farklılaşmayı ortaya çıkaran

aktörler haline gelmiştir. Bu grupların gündelik yaşam örgütlenmesi ve gerekliliklerini karşılayan yeni konut biçimleri merkez ülkelerdeki örnekleriyle benzerlik göstermekle birlikte, bu modelleri kendine özgü iç dinamiklerle buluşturan ara çözümleri de ortaya çıkarmıştır. Konut sunum repertuarına yeni eklenen bu tipolojiler; küçük ölçekli apartman üretimi, sıra ev ve banliyö evidir. Yeni aktörlerin talep ettiği yeni kentsoylu yaşam tarzını yansıtan bu konut tiplerinin her birinde ortak olan iki özellik vardır. Birincisi, depolama, ticaret ve üretim gibi ikamet dışı işlevler konuttan çıkarılmıştır. İkincisi, ikamet işlevinin alt işlevlerini karşılamak üzere mekân tiplerinde farklılaşma görülmeye başlamıştır [81].

Bu gelişmelerin yaşanmasında toprak üzerindeki özel mülkiyet haklarına yönelik düzenlemelerin de önemli etkisi vardır. Tanzimat reformlarından önce imparatorluğun tüm topraklarının tek sahibi devlet olup, halk bu topraklardan belirli bir kira ya da vergi karşılığında kullanım hakkı elde ediyordu. “1839’da Hatt-ı Şerif ve 1856’da genişletilen Hatt-ı Humayun ile Osmanlı İmparatorluğu’nda hiçbir din ve sosyal yapı ayrımı yapılmaksızın her kişinin mülkiyeti ve serveti güvence altına alınmış ve özel mülkiyet hakları genişletilmiştir.” [75] Tüm bu güvencelerin kent toprağı üzerindeki bireysel tasarruf ve mülkiyet hakkına ilişkin uzantıları ise 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile tanımlanmıştır [79]. Ayrıca, 1877 yılı itibarıyla uygulamaya konan Mecelle’nin 1192. maddesi, başkasının hakkına dokunmadan herkesin mülkünü dilediği gibi kullanmasını öngörerek kat mülkiyetine olanak tanımıştır [82]. Bu düzenlemeler, ekonomideki gelişmelerle birlikte doğal olarak yapı sektörünün canlanmasını sağlamış ve inşaat faaliyetlerini körüklemiştir [75].

Küçük ölçekli bireysel apartman üretiminin ilk olarak yoğun bir biçimde ortaya çıktığı yer Galata bölgesi olmuştur (Şekil 4.6). Yüzyılın ortalarından itibaren ticaretin giderek gelişmesi ve kent nüfusunun yoğunlaşmasına koşut mevcut doku, bölgenin gereksinim duyduğu ticaret ve konut işlevlerini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu durum, sokakların genişletilmesine yönelik uygulamaları beraberinde getirmiş, buna paralel olarak eski yapılar yıkılarak yerine yeni ticaret yapıları inşa edilmiştir. Böylece, ticaret bölgelerinin genişlemesiyle bölgede çalışanların sayısı artmış ve dolayısıyla konut ihtiyacı ortaya çıkmış, “konut bölgesi de surların

yıkılmasıyla gelişerek Galata tepelerine doğru ilerlemiş ve Pera'ya doğru gelişmiştir." [75]

Şekil 4.6 Galata'da 19. yüzyıl apartmanları [75]

Tüm bu gelişmeler, bölgede arazi ve konutların değer kazanmasına yol açmıştır. Yüzyıl başlarından itibaren özellikle Galata ve Pera'da oda ve konut kiralari ya da satış değerleri, aynı tarihte Londra ya da Paris'tekilerin iki-üç katını bulabiliyordu. Rant etkeni yüzyıl ortalarından itibaren yoğun ve çok katlı apartmanlaşma koşullarını yaratmıştır [79]. Bu şartlar altında, apartmanlaşma öncesinde bölgenin konut dokusunu oluşturan az katlı, bahçeli ve giriş katında bir taşlığı bulunan aile konutları, yerini birçok ailenin beraber oturduğu çok katlı apartmanlara bırakmıştır. Konut üretim biçiminde görülen bu değişimler şüphesiz ki bir anda ortaya çıkmamıştır. Apartman öncesinde ortaya çıkan kira konutları, özgül koşulların çözümüne yönelik bir ara geçişin yansımasıdır [75].

Kira konutları, apartmanlardan farklı olarak her katta kendi servis hacmini içermeyen, yani her katta bağımsız daire özelliği göstermeyen kolektif konutlardır. Bu konutlar, servis hacimlerini büyük olasılıkla giriş katında veya birinci katta barındıran tipik bir tek aile konutu olarak düşünülmüş olup küçük müdahalelerle kolektif konuta dönüşebilir nitelikte üretilmiştir. Bu çift kullanım imkânı, kira konutlarının çok katlı apartmanlarla geleneksel Osmanlı aile konutları arasında bir

geçiş tipi olduğunu göstermektedir. Bitişik nizam dar parsellerde gerçekleştirilen bu bahçesiz ve çok katlı konutlarda süregelen toplu yaşam biçimi, üst sınıfların arzu edeceği bir yaşam biçimini yansıtmayacağı için, orta sınıfa uygun bir ara çözüm olmuştur [75]. 1870 yılında Pera’da çıkan yangınla üç binden fazla binanın yandığı ve bu konut türünün büyük ölçüde ortadan kalktığı anlaşılmaktadır [70]. Bu konutların yerine “günün koşullarına daha uygun yeni ve daha büyük, çok katlı konutlar” yapılmıştır [75].

Konut üretiminin tarihsel gelişiminde ilk ortaya çıkan tür bireysel üretimdir. Diğer üretim biçimleri, bireysel üretimin yetersiz geldiği, kitlesel üretime ihtiyaç duyulduğu durumlarda ortaya çıkmıştır [83]. Bu dönemde ortaya çıkan apartman üretimi, 19. yüzyılda ortaya çıkacak olan diğer konut sunum biçimleri arasında varlığını sonraki dönemlere devredecek olan tek üretim biçimi olacak, hatta cumhuriyetin erken dönemlerinde hâkim konut sunum biçimini oluşturacaktır. Apartman üretimi hem yükselen rant değerleri hem de açık ekonomi koşullarının bir sonucu olan, yapı malzemeleri ve teknolojilerinde ithal etme zorunluluğunun getirdiği vergi yükü ve yüksek maliyet nedeniyle üst gelir gruplarının gerçekleştireceği bir üretim türü olmuştur [79]. Kat mülkiyetinin olmaması nedeniyle bu tip konutlar tek parsel üzerinde bir kişi ya da aile tarafından inşa edilmekte olup konutun satışı söz konusu olamayacağı için kullanım değeri ön plana çıkmaktadır [83].

Sıra evler, özellikle yüzyılın ikinci yarısı ile son çeyreğinde görülen, yangın sonrası planlamayla toplu bir şekilde imara açılan arazilerde uygulanmaya başlayan bir diğer orta sınıf konutudur [79]. Bu tip konutlar, büyük parselin eşit bölüşümüne dayalı özel mülkiyet ya da vakıf mülkiyetine dayalı olup sokak-parcel-yapı üçlüsü içinde bir araya gelirler. Ticaret sermayesinin kent mekânına etkisinin bir sonucu olan bu konut tipi, hiçbir zaman üst sınıfların yaşama mekânı olmamıştır. Müslüman ve Hristiyan küçük tüccarlar, küçük esnaf, sanatkârlar ve orta-küçük bürokratlardan oluşan kullanıcı kesimine yöneliktir [84]. Başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun diğer liman kentlerinde orta gelir gruplarının yaşadığı bölgelerdeki imarlı yapı adalarında bulunan dar parseller üzerinde yapılan bu konutlar üretim biçimi açısından çeşitlilik gösterir [79].

Yüzyılın ikinci yarısında, Saray'ın Boğaz'a taşınmasıyla, saray mensuplarını içeren kullanıcı grubunun konut ihtiyacını karşılamak için Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan Akaretler sıra evleri (1875), konut alanlarında bu tipte örgütlü üretimi gerçekleştirmeye yönelik ilk devlet müdahalesini oluşturur [86]. Vakıf mülkiyetine dayalı bu üretim biçimi, Osmanlı devletinin merkez ve bürokrasi arasındaki karşılıklı ilişkilerinin kurumsallaşmış yeniden dağıtım mekanizmalarına dönüşmesi bakımından önemlidir. Öte yandan, konut üretimi alanında, konut kullanıcısı ile üreticinin fizik mekânda bir araya gelmemesi, konut alanında piyasa mekanizmalarının en erken örneklerinin ortaya çıkmasında devlet müdahalesinin rol oynadığını göstermektedir (Şekil 4.7).

Şekil 4.7 Akaretler sıra evleri (Domus, 2010)

Özel mülkiyete dayalı sıra ev üretimi ise Batı'daki benzerleri gibi genellikle toplu girişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Orta ve küçük burjuvazinin konutu olan bu evler, bu sınıfın ortaya çıkış koşulları içinde açıklanabilecek bir kentsel konum ve mimari nitelik gösterir [84]. Çoğunlukla eş zamanlı bir üretim sürecine sahip olsa da parasal imkânlar göre farklı dönemlerde inşa edilenleri de öncekilerle benzer şemalara sahiptir. Fener-Balat sıra evler grubu bunun örneklerindedir. Bu yerleşimlerin çoğu durumda tek aile konutu işlevi görmesinin yanı sıra bazı durumlarda kiraya sunulduğu da bilinmektedir [79]. 19. yüzyılda İstanbul'un kent dokusuna hızla katılan sıra evler, hemen hemen aynı yıllarda İzmir ve Tokat gibi diğer önemli Osmanlı kentlerinde de görülmeye başlamıştır [88].

Şekil 4.8 Vaniköy sahili (Atilla Yücel Arşivi) [79]

Toplumsal değişimin bir diğer sonucu yerleşim bölgelerinin genişlemesiyle konut yapımının kent merkezinden uzaklaşması olmuştur [77]. “Demiryolunun kente gelişi ve Şark Demiryolları ile Doğu’ya doğru devam etmesi, banliyö trenlerinin devreye girmesi, buharlı vapur seferleri ile kent içi düzenli ve büyük kapasiteli deniz içi ulaşımının başlaması, önce atlı tramvay, sonra elektrikli tramvay ve Avrupa’nın - küçük de olsa- ilk metrosu sayılan Tünel’in açılışı kent içi hareketi her kesim için büyük ölçüde arttırdığı gibi” [79] zenginleşen kentli kesimlerin kent dışına taşınarak yeni yerleşim yerleri olan banliyöleri oluşturmalarına imkân tanımıştır (Şekil 4.8). Bu gelişmeler, yazlık ve kışlık anlayışının, konak, köşk ve yalı gibi konut çeşitlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur [77].

Yüzyılın son dönemiyle 20. yüzyıl başlarında yaygınlaşan bu eğilimin önemli bir yanı inşa edildikleri arazinin imar düzenidir. Bu yerleşimlerin çoğunda geniş parseller imar düzeninin esasını oluşturur. Örneğin, bazen bütün bir semt, Batı’daki örneklerinde olduğu gibi tek bir *developer* tarafından geliştirilmiştir [79]. Bazen aynı arazi üzerinde parsel bölünerek inşa edilen apartman yapılaşması da

görülmüştür. Ağırlıklı olarak üst düzey bürokratların gerçekleştirdiği sayfiye evlerini de içeren, üst gelir gruplarının konut repertuarına kazandırdığı, İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerinde görülen bahçeli banliyö konutları, Avrupa kentlerindeki alt-kent yerleşme biçimleriyle paralellik göstermektedir. Aralarındaki fark, mevsimlik kullanım özellikleridir. Bunun en önemli nedeni, üst gelir gruplarını kent merkezinden uzaklaştıracak gelişmelerin olmaması, Batı kentlerinde olduğu gibi merkezde yoğun işçi ve işsiz konutlarının görülmemesidir [86].

19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda kent mekânının örgütlenmesinde ve konut üretiminde görülen yenilikler her ne kadar yaygınlık kazansa da dönemin kentsel konut stokunun bütünüyle bu yeni türlerden oluştuğu söylenemez. Daha eski biçimler ve geleneksel üsluplar varlığını sürdürmüştür, fakat bu eski doku da çağın yeni gelişmelerinden etkilenmeye başlamıştır [79]. Ayrıca, esas olarak erken Cumhuriyet döneminde görülecek olan konut kooperatifçiliğine yönelik girişimin çok erken bir örneği 1887 yılında görülür. Rusya ile savaşta müttefik ülke ordularının İstanbul'a yerleşmesi sonucu ortaya çıkan konut gereksinimlerini dayanışma yoluyla gidermek için bir kooperatif kurulur. Bu kooperatife girmek için İngiliz uyruklu olma şartı aranmıştır [87]. *Mutual Benefit Building of British Lines* adıyla kurulan kooperatif, konut yerleşimi oluşturmayı amaçlamamıştır. Üyelerine kendi evlerine sahip olmaları için maddi destek sağlamıştır [89].

4.3 Konut Üretiminde Devlet ve Piyasa

Piyasa mekanizmasının çöküşüyle uluslararası düzen krize sürüklenmiş ve iki savaş arasındaki dönemin belirsizliğine karşı dünya ekonomisinin geliştirdiği tepkiler sonucu savaş aracı bir kere daha devreye sokulmuş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya ekonomisinin seyri belirlenmiştir. Bu dönem, evrensel ölçekte yapısal dönüşümlere sahne olduğu gibi Türkiye'de de iktisadi ve siyasi gelişmelerle tarihsel olarak çakışmaktadır. 1920'leri belirleyen olgular, savaş sonrası içe kapalı ekonomik tedbirler ve siyasi açıdan ulus devletinin kuruluşu, yani cumhuriyetin ilanı olmuştur. 1930'larda dünya buhranının yarattığı sarsıntı bu yönde çok daha radikal atılımlar için gerekli koşulları hazırlamıştır. Bu tarihsel dönemeçler, makro ölçekli mekânsal yapıyı değiştirirken, bununla birlikte konut ve yerleşme düzenini de etkilemiştir [81].

Cumhuriyet'le birlikte mekânsal gelişmeler bakımından en önemli sonuç, İstanbul'un fiilen işgali gibi konjonktürel nedenlerle kurucu meclisin başkenti Ankara'ya taşınması ve iktisadi etkinlik merkezinin de Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya kaymış olmasıdır [90]. Yüzyıl başlarında yükselen emperyalist rekabet sonucu savaş koşullarından kaynaklanan iç ve dış zorlamalar "milli iktisat" politikalarını gündeme getirmiş ve buna yönelik atılımlarla ticari tarımdan elde edilen birikimin devlet eliyle sanayi yatırımlarına aktarılması için Ankara çevresindeki orta ölçekli kentlerde ve Orta Anadolu'nun çeperlerindeki maden bölgelerinde yer seçilmiştir. Orta Anadolu'nun sınai ve idari faaliyetlerin merkezi olarak seçilmesi kararı, tali kalan bölge ekonomilerini bütünleşmiş bir ulusal pazar çevresinde birleştirmek amacıyla demiryolu ağlarının açık uçlarını Orta Anadolu'da birbirlerine bağlayarak tek bir şebekeye dönüştüren yapım stratejilerini beraberinde getirmiştir [81].

Değişen ulusal ve uluslararası konjonktür, yalnızca coğrafi mekânı değil, yeni düzenin taşıyıcı aktörlerini de değiştiriyordu. Önceki dönemde konut ve yerleşme biçimlerinin değişmesine öncülük eden aktörler İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerindeki ticaret burjuvazisi ve bürokratlar olurken, bu dönemde devletin yeni kurumsal yapılanmasıyla gelişen orta ve büyük ölçekli Anadolu kentlerindeki bürokratlar, memurlar ve sanayi kuruluşlarında çalışan kesimler yönlendirmiştir [81]. Devletin itibar simgesi olarak düşünülen Ankara'da, ulusun imajını değiştirmek amacıyla toplumun kendiliğinden gelişen iç dinamiklerine bağlı olmayan büyük çaplı imar faaliyetleri hayata geçirilmiş ve bürokrat ve teknokrat bir tabaka yeni başkente taşınmıştır [90]. Daha öncesinde Osmanlı'dan kalma yasal düzenlemeler ve davranış biçimleri ile yaklaşılan Ankara için 1928'de çıkarılan 1351 sayılı kanun dönüm noktası olmuş ve "güçlü planlama ve uygulama yetkileriyle donatılmış bir Ankara Şehri İmar Müdüriyeti" kurulmuştur. Aynı sene uluslararası üç plancıyla sınırlı olarak düzenlenen yarışmayı Herman Jansen kazanmış ve Ankara'da tüm kenti kapsayan bir plan hazırlamıştır [91].

Erken dönem Cumhuriyet uygulamaları, Ankara haricindeki kentlerin de planlı olarak gelişmesini öngörüyordu. Cumhuriyet yönetimi, vatandaşların düzgün belediyelerin yönetimi altında temiz, sağlıklı ve uygar bir yaşam biçimine

kavuşmaları için Ankara’da edindiği deneyimlere paralel olarak Osmanlı döneminden kalan mevzuatı değiştirerek yeni bir dizi kurumsal düzenlemeye gitmiştir. 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu, belediye görev ve sınırları ile belediye meclisi yapılanması hakkında hükümler içerirken 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, nüfusu 20 binin üzerinde olan yerlere plan yapma zorunluluğu getirmiştir. İmar faaliyetlerine yönelik bu düzenlemeleri, 1933 yılında 2290 sayılı Yapı Yollar Kanunu ve 2033 sayılı Belediye Bankası’nın kuruluşuna ilişkin kanunlar, 1934 yılında 2722 sayılı Belediyeler İstimlak Kanunu ve 1935 yılında çıkarılan 2763 sayılı Belediyeler İmar Heyeti’nin kuruluşuna ilişkin kanunlar izlemiştir. Bir dizi yasal düzenlemeler sonucu oluşturulan sistem, Cumhuriyet’in kent planlaması ve kent yönetimi konusundaki yaklaşımını belirlemiştir [91].

“Yatırımcı” ve “düzenleyici” olmak üzere konut piyasasını etkileyen iki temel rolü olan devletin, konut üretimine yönelik müdahaleleri gerçekleştirmek üzere kurumsal yapıları oluşturmaya başlaması 1920’lerde başlamıştır. 1923’te Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuş ve 1925 yılında Dahiliye Vekaleti’ne bağlanmıştır. 1926’da düşük faizli uzun vadeli kredilerle konut finansmanını ve yapı malzemeleri endüstrisini ve ticaretini desteklemek amacıyla Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur [86]. 1928 yılında 1352 sayılı yasa ile Ankara’da memur konutlarının yapımı için Maliye Bakanlığı’na yetki verilmiştir. 1929 yılında çıkarılan 1452 sayılı kanun, memurlara konut ödeneği verilmesini sağlamıştır. Ayrıca, 1925 tarihli 586 sayılı yasa, memur kooperatifi kurulması için Ankara’daki tüm memurlara aylıklarının yarısı kadar avans verilmesini öngörmüştür [87]. Ancak, kentsel toprağı kontrol eden rantiyeye kesimin olmayışı, konut üretiminde uzmanlaşmış sermaye ve teknik işgücünün zayıflığı, yoğunlaşmış bir yapı malzemeleri sanayi sermayesinin olmayışı ve tüm bu ilişkileri denetleyen mekanizmalara sahip merkezi bir otoritenin yokluğu gibi nedenlerle henüz piyasa mekanizmalarının ortaya çıkmadığı görülmektedir [86]. Nitekim, kamu üretim sermayesi ağırlıklı olarak kamu yapılarının üretiminde rol almış, konut üretimine yönelmesi ise ancak 1930’larda gerçekleşebilmiştir [6].

Tüm bu araç ve mekanizmalar birden ortaya çıkmasa da konut üretiminde karmaşık anlamda bazı görünümünün bu süreçte belirmeye başladığı söylenebilir [86].

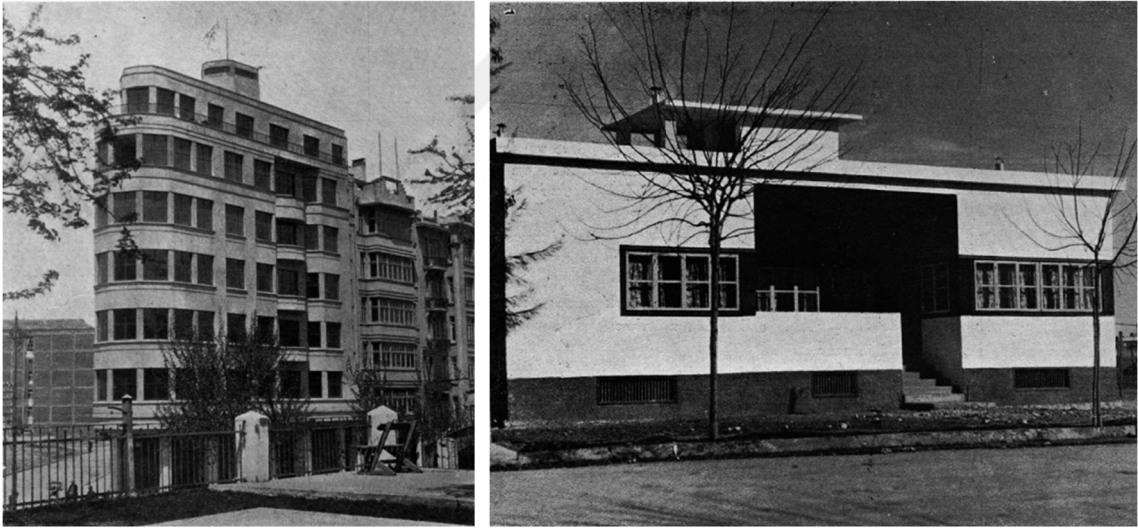
Örneğin, Ankara Belediyesi'nin, 1925 tarihli 583 sayılı kanunun sağladığı kamulaştırma olanağından yararlanarak [87] Yenişehir'de 4 milyon metrekarelik arsayı konut yapımı için kamulaştırıp sonrasında satmasıyla arsa spekülasyonunu körükleyen ilk ciddi eğilimin ortaya çıktığı bilinmektedir. Şehrin gelişmesiyle birlikte semt merkezi bir konum halini almış ve arsa fiyatları kısa sürede yükselmiştir [86]. Sonrasında, arsa spekülasyonu kentin bütününde yerleşik hale gelen bir mekanizma haline gelmiştir.⁵

Devlet önderliğinde yürütülen programın konut üretimindeki karşılığı toplu konutlar olmuştur. Toplu konut biçimlerinden biri, merkez ülkelerinde görüldüğü şekliyle ve toplu konutun kökeni olarak kabul edilen lojman konut olmuştur. Bir diğer toplu konut modeli ise kooperatif konuttur [81]. Dönemin ayırt edici özelliği, mevcut girişimlerin kendilerini müdahaleye ön koşul olarak görüp devlete eklemlenmeleri olmuştur. Öte yandan, dönemin düşünsel arka planına bakıldığında, konut üretimi üzerine oluşan düşünce ortamından türeyen fikirler, birkaç toplu yerleşme çalışmaları bir yana bırakıldığında, üst-orta sınıfın bahçeli ve az katlı konutlarını yapmak dışında konut üretimiyle ilişki kuramamıştır [92].

Konut üretiminin işleyiş mekanizmaları, farklı kesimlerin geliştirdiği bir tavır olmaktan ziyade politik bir kararın sonucu olarak merkezi yönetimin “uygar toplum” ideali için araç olarak görülmüştür. Bu mekanizmalar, piyasa mekanizmalarının gelişeceği sonraki dönemler için batıdan alınmış modeller olmanın ötesine geçememiş ve kalıcı bir birikim oluşturamamıştır [92]. Öte yandan, kentin prestijli alanlarında yüksek gelir düzeyine sahip gruplar tarafından tek parsel üzerinde inşa edilen apartmanlar, bireysel konut üretim biçimi olarak bu dönemde de varlığını sürdürmüş ve hatta hâkim üretim biçimi halini almıştır. Bu dönemde, konut üretiminin belirleyici unsuru, kredi mekanizmalarını kullanabilen ve genellikle aynı kişinin hem arsa sahibi hem de girişimci olduğu ve teknik elemanla yüz yüze ilişki kurarak gerçekleştirdiği inşa faaliyetleri olmuştur [93].

⁵ Kadro hareketinin öncülerinden Nedim Tör, bu mekanizma yaygınlaşmadan önce, liberal ve bireysel bir inşa faaliyetine müsaade edildiğini ve arsa spekülasyonunun önüne geçmek için hiçbir önlem alınmadığını vurguladığı yazısında ev yapma işinin kapitalist teşebbüslere ya da yüksek kredi sahiplerinin imtiyazına bırakıldığı konusunda uyarılmış ve şehir için en büyük tehlikenin arsa spekülasyonu olduğunu belirtmiştir [86].

Parsel bazında apartman üretimi, bu faaliyetlerin en tipik örneği olup yaygınlaşma sürecinde niteliksel değişimlerinin ilk aşaması 1930'lardan 1955'lere kadar uzanan dönemde gerçekleşir (Şekil 4.9). Bu dönemde, kentsel arsa içerisinde inşa edilen bir yapının mülkiyeti bölünmemekle birlikte çok katlı ve çok daireli bir apartman yaptırabilmek için önemli miktarda birikim sahibi olmak gerekiyordu. Bu birikime sahip olup sermayelerini üretim ve ticaret gibi alanlarda kullanabilenler için apartmana yatırım yapmak öncelikli tercih değildi. Bireysel apartman üretimine yatırım yapacak olanlar, birikimini başka alanlara yönlendirme imkânı olmayan serbest meslek sahipleri olmuştur. Kentin prestijli alanlarında yer alan bu apartmanlarda kat mülkiyetinin olmaması, kiraya sunulan dairelerin kira oranının oldukça yüksek olmasını beraberinde getirmiştir. Bu daireler aynı toplumsal tabakanın yaşantısına katılmak isteyen, ancak apartman ölçeğinde taşınmaz mal yatırımı yapmak istemeyen ya da yapamayan üst ve üst orta sınıflarca kiralanmıştır [93].

Şekil 4.9 Ceylan Apartmanı, İstanbul (solda), [94] Adana'da bir kira evi (sağda) [95]

Bu apartmanlar, mülkiyet biçimi nedeniyle değişim değerlerinin değil kullanım değerlerinin ön plana çıktığı, mal sahipleri tarafından projelerinin bir mimar veya mühendise yaptırıldıktan sonra inşa edildiği konut üretim sürecini içerir [93]. Üretim sürecinde üretici ve tüketici birebir ilişki içindedir. Yapım sürecini belirleyen, girişimcinin örgütlenme hızı ve konut sahibinin finansman gücüdür. Kat mülkiyetinin olmayışı nedeniyle, sonuç ürün satılmak üzere değil kullanılmak üzere

üretir. Bu nedenle, konutu şekillendiren, piyasada olduğu varsayılan beğeniler değildir. Ancak, konut sahibinin içinde bulunduğu toplumsal katmanın beğenileri konutun tasarımında etkili olmuştur [83].

Bireysel üretim süreci içinde yapılan konutlar ağırlıklı olarak mülk konut olup kiralık konut üretimi çok düşük düzeyde kalmıştır. Konutun kiraya sunulması ancak konut sahibinin toplumsal statüsünün değiştiği ya da apartman dairelerinin ailenin diğer nesillerdeki üyeleri tarafından kullanılmadığı durumlarda gerçekleşmekteydi. Bu dönemde yapılan orta sınıf konutlarında tek parsel üzerinde tekil konutlar yapma eğilimi hâkimdir [93]. Büyük kentlerde ya da kentlerin yoğun bölgelerinde tek parsel içinde tek bir kişinin mülkiyetinde çok katlı apartman inşa etme eğilimi diğer gelişen sunum tiplerine göre daha az bir orana sahiptir. Zamanla kentteki arsa değerlerinin yükselmesiyle orta sınıfın tek parsel üzerinde konut sahibi olma imkânları giderek daralmış ve bireysel üretim çok üst gelir gruplarıyla sınırlı bir alana çekilmiştir. Yoğun kentleşme baskısı altında bireysel üretime dayalı konut üretiminin ihtiyacı karşılayamaz hale gelmesi, gecekondular ve toplu konut üretimine zemin hazırlamıştır [83].

Parsel bazında apartman üretiminin örgütlenmesinde niteliksel bir değişimin gözlemlendiği ikinci evre, 1950'lerden 1970'lere uzanan dönemdir (Şekil 4.10). Bu kırılmayı yaratan en önemli etken, piyasa mekanizmalarının oluşumunda hayati önem taşıyan kat mülkiyetinin serbest bırakılması olmuştur. Kat mülkiyetinin serbest bırakılmasıyla, orta sınıf aktörler birleşerek yoğun yapılaşma için gerekli olan sermaye birikimini gerçekleştirebilmiştir. Ayrıca, ithal ikameci sanayileşme politikalarının bir sonucu olarak yapı malzemesi piyasasının gelişmesiyle yapım teknikleri de görece olarak gelişmiştir [96]. Böylece, ortaya çıkan yapsatçı üretim modeliyle yapı malzemesi sektörü birbirlerini ikame eden ve kendi kurallarıyla işleyen bir piyasa modelini ortaya çıkarmıştır [81].

Apartmentlaşma sürecindeki bir diğer eğilim, 1974'te çıkarılan gecekondular affi sonrasında kentin enformel yerleşmelerinde görülen gecekonduların çok katlı bloklara dönüşümüdür. Böylece, artık piyasaya tüketici olarak da katılıp ekonomik yaşamdaki konumlarını sağlamlaştıran gecekondular, yükselen kentsel rantın paylaşımında da bir aktör haline gelmiştir. Ayrıca, seçmen kitlesi olarak belirleyici

bir unsur olmaları nedeniyle siyasiler tarafından tanınan bu imtiyazlar, enflasyonist bir ortamda durumları bozulan bu kitlelerin durumunu görelî olarak telafi etme amacını taşımıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacak olan bu süreç, kuralsız karşılıklılık ilişkilerinin yeniden dağıtım mekanizmalarını yönlendirdiği bir süreçten biçimsel olarak tarafları eşit varsayan piyasa ilişkilerini yönlendiren bir sürece evrilmesi açısından dikkat çekicidir [10].

Şekil 4.10 İstanbul Anadolu yakasında görülen yapsatçı konut dokusu [113]

Yukarıda belirtildiği gibi, erken cumhuriyet döneminde parsel bazında bireysel apartman üretimi, konut pazarında hâkim bir modeli oluştursa da zamanla kent mekânında yaşanan nüfus hareketliliği nedeniyle yetersiz hale gelmiştir. Bu dönemde, konut politikası çok fazla gündemde olsa da ağırlıklı olarak devlet bürokratlarının konut ihtiyacı gündeme egemendi. Bu sebeple, yeni başkente imar planı hazırlamak için davet edilen Herman Jansen'in önerileri dikkate alınmamıştı. Konut açığının hükümet tarafından ulusal bir sorun olarak açıkça kabul edildiği 1940'larda KİT'lerde çalışan işçilere konut sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimleri Ankara'nın ötesine, ülkenin ortasındaki ve doğusundaki kentlere yaygınlaştırmak üzere adımlar atılsa da devletin konut sektöründeki rolü kendi çalışanları için konut üretmekle sınırlı kalmıştır [10]. Bu üretim tipi, toplu konutun kökeni olarak kabul edilen lojman konuttur.

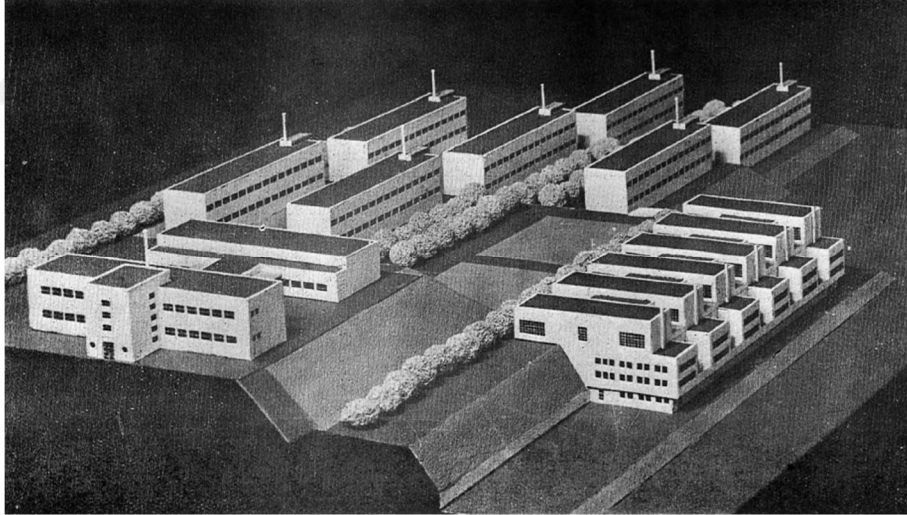
Lojman konut üretimi, erken endüstrileşen ülkelerde işgücü maliyetini düşürmeyi ve fabrika cemaati oluşturmayı öngören sanayici kapitalistler tarafından gerçekleştirirken, Türkiye’de sanayileşmeye öncülük eden kamu sermayesi ile hayata geçirilmiştir. Anadolu’daki sanayi odaklarının çevrelerinde kümelenen ve sanayide çalışan işçi ve mühendislerin barınma sorununa yönelen bu yerleşimler, biçimsel özellikleri ve mekânsal kurgu açısından 19. yüzyılda görülen erken örneklerinden ziyade, dönemin Werkbund, Bauhaus, gibi kuruluşları aracılığıyla üretilen modernist modellerin çizgilerine sahipti [81]. Ancak, endüstrileşmeye bağlı göç, devletin kontrol edebileceği sınırların dışına çıkınca bu girişimler yetersiz kalmıştır [89].

“Kamu sektörü yatırımcı olarak öncelikle yeni kurumsal yapılanmanın parçası olan bürokrasi ve teknokraside görev alan memurların barınma ihtiyacına yönelik konut üretimini organize etmiştir.” Bu konutların üretiminde, arsa sahibi devlet olup, bu toprakların yapılanmasını kamu üretim sermayesi ile gerçekleştirmiştir. İnşa edilen konutların sahipliği de devlete aitti. Memurlar sadece tüketici-kiracı konumunda olup görevde bulunduğu süre boyunca kullanma imkânından yararlanabiliyordu. Ulusun inşa sürecinde devlet kamu yapılarının inşasına ağırlık vermiştir. Konut alanında müdahalesi ve lojman yapımına girişmesi ise 1944 yılında çıkarılan 4226 sayılı yasadan sonra önem kazanmıştır [6].

Herman Jansen’in ilk olarak 1932 yılında bahçe-şehir prensiplerine göre tasarladığı Amele Evleri projesi uygulanamamış ve çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı üzere planlı bir işçi konutu programının olmaması büyük kentlerde sanayi alanları çevresinde hızlı bir gecekondulaşma sürecine yol açmıştır. Devlet öncülüğünde yaşanan sanayileşme hamlesinin ekonomi politikalarını belirlediği 1930’lu yıllarda, sosyal politika araçlarının kent yoksullarını içermemesinin en önemli nedeni, köy kalkındırma hayallerinin kaynak kullanımı ve yeniden dağıtım uygulamalarının niteliğini belirlemesi olmuştur. Bunun en önemli göstergeleri arasında, 1925’te kaldırılan aşar vergisinin devlet gelirlerinde neden olduğu düşüşün tüketim mallarındaki dolaylı vergilerle kent yoksulları üzerinden telafi edilmesi, buhran sonrası köylü üreticinin durumunu düzeltmek için 1932’de

devreye giren destek alımları ve Ziraat Bankası'nın verdiği düşük faizli zirai krediler sayılabilir [97].

Sanayileşme programının ameleyle köylüyü ortak bir emek piyasasında buluşturmaya bu eğilimi, sanayide emek arzı sorununun pek dikkate alınmadığını göstermektedir. Dönemin sanayi raporlarında, sanayi işletmeleri için kalifiye işçi bulma sorununun önemli olmadığı, ihtiyaç duyulan işçilerin evlerinde çalışan kesimlerden sağlanabileceği görüşlerine rastlanmaktadır. Bu durum elbette özel sektörün emek arzıyla ilgili sıkıntı ve talepleri olmadığı anlamına gelmemektedir. 1936'da İş Kanunu öncesinde özel sanayi işletmelerinin ucuz emek arzıyla ilgili talepleri olsa da sanayileşmenin devlet işletmeleri kanalıyla gerçekleşmesi gerektiği yönündeki anlayış, bu taleplerin önem kazanmasını engellemiş ve özel girişimin politik çıkarları yönlendirmesi mümkün olmamıştır. Ancak, bu görüşler madenlerdeki istihdam konusunda farklılaşıyordu. Maden işçisinin mesken koşullarının iyileştirilmesi ve yetiştirilmiş bir iş gücüne dönüştürülmesinin verimlilik artışı için gerekli olduğu vurgulanıyordu [97].

Şekil 4.11 Zonguldak M.K.İ Amele Evleri Mahallesi genel görünüş maketi [98]

Madenlerde istihdam konusu 1930'larda meclis tartışmalarına da konu olmuş ve verimlilik sorunlarıyla birleşince maden havzalarında sosyal tedbirlerin alınmasına yol açmıştır [97]. Türkiye'de işçilerin barınma sorununa yönelik uygulanan ilk yerleşimlerden biri, Seyfi Arkan'ın tasarladığı Zonguldak M.K.İ Amele Evleri Mahallesi (1934-36) ve Kozlu Kömür İşletmeleri Amele Evleri Mahallesi (1935)

projeleridir (Şekil 4.11). Yerleşkede, işçi ve mühendis evleriyle birlikte ilkokul ve tenis kortları gibi sosyal ve kültürel donatılar, idari bina ve bekâr işçiler için yatakhaneler yer almaktadır. Bu proje, cumhuriyet ülküsünün getirdiği yeni yaşamın Anadolu'daki bir köye kurulan lojman yapısındaki karşılığıdır [99].

Şekil 4.12 Saraçoğlu Mahallesi'nden bir görünüş [173]

KİT'lerin demiryolları ağı üzerinde bulunan küçük ve orta Anadolu kentlerine dağıtılmasıyla devlet işletmelerinde çalışan personelin konut ihtiyacını karşılamak üzere lojman konut yapımı hızlanmıştır. Devletin konut üretiminde doğrudan rol aldığı bu uygulamalar, mahalle ölçeğinde planlanmış olup kamu kuruluşlarında çalışan memur ve görevlilere düşük bir kira karşılığında konut sunulmasını sağlamıştır. Özellikle Ankara'nın başkent olmasına koşut burada yoğunlaşan memur nüfusu zaman içinde konut sorununun büyümesine neden olmuş ve 1944'te çıkarılan Memur Konutları Yasası ile Bayındırlık Bakanlığı memur konutları yapımı için yetkili kılınmıştır. Ankara'ya öncelik veren hükümleri barındıran bu yasanın verdiği yetkiyle yaptırılan en önemli örneklerden birisi Bakanlıkların üst düzey yetkililerine yönelik yaklaşık 450 kadar konuttan oluşan Ankara'daki Saraçoğlu (Namık Kemal) Mahallesi olmuştur (Şekil 4.12) [100]. 1930'ların büyük bölümünde sanayinin çelik, cam ve sentetik yalıtım malzemeleri gibi endüstriyel inşaat ürünlerinin ve prefabrik yapı malzemelerinin seri üretimi alanında büyük ölçüde zayıf olması nedeniyle [52] planlı döneme dek üretilen lojmanlar genellikle yığma

taş veya tuğla örgü tekniğiyle üretildiği için az katlı olup, devletin kaynak yaratmada yaşadığı güçlükler nedeniyle konut pazarında kısıtlı bir orana sahiptir.

1960'larda planlı döneme geçilmesiyle, konut sorunları ilk kez bir bütün olarak ve kalkınma ile ilişkili bir şekilde ele alınmıştır. 1961 Anayasası'nın getirdiği sosyal devlet ilkesi, kalkınma planlarına da yansımıştır. Konut yatırımları için belirlenen kaynak limiti, bu yatırımla çok sayıda konut üretilmesini gerektirmiş ve böylelikle sosyal konut kavramı ortaya çıkmıştır. Birinci (1963-1967), İkinci (1968-1972) ve Üçüncü (1973-1977) Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda küçük ve ucuz konut üretmek amacıyla hazırlanan konut standartlarının kamu kesimi için zorunlu hale getirilmesi, özel kesimin ise özendirilmesi hedeflenerek dar gelirli gruplara konut edindirmenin yolları aransa da etkin çözümler geliştirilememiştir [100]. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1978-1983) ise öncelikle dar gelirli vatandaşların gereksinimlerini karşılamak üzere lojman uygulamalarının geri kalmış bölgelerde ve hızlı gelişme gösteren yerleşme merkezlerinde sürdürülmesi öngörülmüştür [82].

1980'lere gelindiğinde, kaynakların planlarda yer alan önceliklerin aksine taşınmaz mallara kayması dönemin değişmez özelliklerinden biri olmuştur. Küresel ölçekte gündeme gelen sermaye birikim krizinin gayrimenkul yatırımlarını devreye sokarak aşılması kent yapısını köklü bir değişime uğratan başlıca unsur olmuştur [16]. 1981 tarihli Toplu Konut Yasası ile geniş çaplı üretim özendirilirken, sosyal konut bağlamında yasanın dayandığı ilke, kamu kaynaklarından yararlanacak konutların 100 metrekareden küçük olması koşulu getirilmesi ve konutların küçüldükçe kredi faizi ve geri ödeme sürelerinde kolaylıklar sunulacağı yönünde özendirici niteliklere sahip olmasıdır. 1990'lara gelindiğinde, planlarda konut edindirmede kamuya ek yük getirmeyecek finansman modellerinin geliştirilmesi ve konut sahipliğini arttırmaya yönelik hedeflerin ön plana çıktığı görülür. KİT'lerin bütçe açıkları öne sürülerek özelleştirmelerin hız kazandığı bu dönemde lojman konut üretiminin kamu üzerinde yarattığı yük tartışılmaya başlanmıştır. Sekizinci Beş Yıllık Plan'da (2001-2005) finansmanın sermaye piyasası içinde yer alarak konut kredisi verebilecek kurumlar eliyle çözülmesi öngörülürken Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013) konut politikasına yönelik hiçbir ilke yer almamaktadır

[100]. Bu dönemde, devletin özel sektörü sağladığı teşviklerle konut üretimi alanına çekerek gerçekleştirdiği diğer bir konut üretim biçimi kooperatiftir.

Kooperatif konut üretimi, batı ülkelerinde konut sorunu yaşayan kesimler için sosyal dayanışma aracı olarak gerçekleşirken, Türkiye’de kooperatifler Batı’dan farklı olarak üyelerine mülk konut üretmiştir [81]. Memurların önemli ölçüde yer değiştirdiği 1930’larda, öncelikle başkent olmak üzere kentlerde hızlı nüfus artışı sonucu ortaya çıkan konut açığının çözümünde memurlara kira yardımı gibi uygulamaların yetersiz kalması nedeniyle cumhuriyetin korporatist eğilimleriyle örtüşen bir üretim biçimi olmuştur. Konut kooperatiflerinin öncülüğünü 1931 yılında Atatürk tarafından kurulan Türk Kooperatifçilik Kurumu üstlenmiştir [89]. Devlet ile pazar arasında yer alan bir yapılanmaya işaret eden kooperatif konut üretimi, [101] devlet mülkiyetindeki toprakların yapılaşmaya açılarak çoğunluğunu devletin bürokrasi ve teknokraside görev alan memurlarının oluşturduğu orta tabakanın mülk konut edinmesini sağlayan bir üretim organizasyonu olmuştur. Memurlar, maaşları ile orantılı bir ödeme programı kapsamında, görev sürelerine bağlı olmaksızın kullanabilecekleri ve miras yoluyla devredebilecekleri nitelikte konutların mülkiyetlerini elde etmekteydiler [6]. Hem lojman hem de kooperatif yerleşmeleri, başlangıçta düşük yoğunluklu, az katlı olan bahçe-şehir geleneğine uygun bir model olarak kurgulanmıştır [81].

Cumhuriyet’in ilanından sonra ilk konut kooperatifi orta ve üst gelir grubu bürokratların girişimiyle Ankara’da 1934 yılında kurulmuştur (Şekil 4.13). Bahçelievler kooperatifi, devletin ve yerel yönetimin desteğiyle kısa sürede gerçekleştirilen 150 birimlik bir toplu konut uygulamasıdır [87]. Nüfus hareketlerinin konut ihtiyacını arttırmasına karşın 1930’larda yaşanan ekonomik bunalımın etkisiyle konut inşa faaliyetlerindeki durgunluk, imar planı uygulamalarında spekülatif oluşumlar nedeniyle yaşanan aksamalar ve cumhuriyetin kooperatifleri toplumsal bir hareket olarak tarım dışı alanlara da kaydırma isteği, Bahçelievler kooperatifinin kuruluşunun arka planında yatan nedenlerdir [103]. Batıdan devralınan kurumun, konutların mülkiyetini kendi tüzel kişiliğinde tutan ve üyelerine yalnızca sembolik bir kira karşılığında güvenceli ve

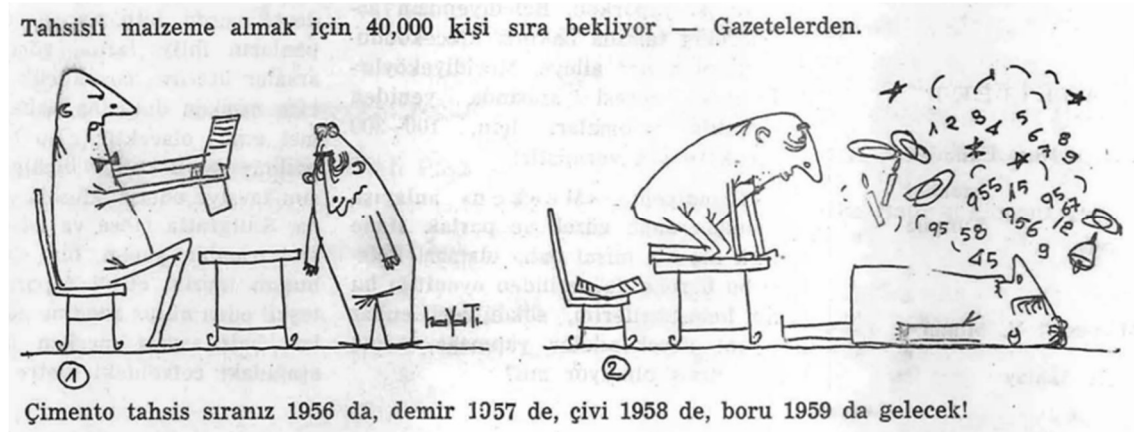
ayrıcalıklı bir kullanma hakkı tanıyan İskandinav tipi kooperatiflerden farklı konutların mülkiyetini üyelerinin üzerine geçirmesidir [87].

Şekil 4.13 Ankara Bahçelievler'in 1943 yılındaki görünümü [102]

Devletin konut üretimine dâhil olduğu bu iki sunum biçiminde, pazar için üretimin temel mekanizmaları ön plana çıkmaktadır. Konut üretiminde üretici ve tüketicinin çoğu durumda pazarlık usulüne dayanan fizik mekânda bir araya gelme durumu, giderek arz ve talebin örgütlendiği soyut mekâna, yani piyasaya geçişin izlerini taşır. Konut ihtiyacını karşılamak üzere yoğun bir üretimi örgütleyemeyen devletin yeniden dağıtım mekanizmalarını devreye sokarak özel sektörü konut üretimi alanına çekmesiyle gerçekleştirilen kooperatif üretiminin özel mülkiyet ilkelerine uygun bir biçim alması, konutun değişim kalıpları içinde bir ürün olarak var olmaya başlamasının erken örnekleridir. Ancak, burada piyasa mekanizmasından farklılaşan önemli bir nüans vardır. Konut üretimi henüz piyasa toplumunu örgütleyen “kârın maksimizasyonu” ilkesine göre işlemez. Bu dönemde toplu konut üretimi, ağırlıklı olarak memur ve bürokrat tabakanın barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik olup, üretilen konutlar değişim değerine değil, kullanım değerine sahiptir.

İkinci Dünya Savaşı'na dek konut sorunu başlı başına çözülmesi gereken bir sorun olarak algılanmamış, kentleşme, imar ve mimarlık sorunu olarak görülmüştür [89]. Savaş sürecinde çimento gibi inşaat sektörü için hayati önem taşıyan yapı malzemelerinin askeri amaçlarla kullanılması, inşaata işgücü sağlayan yetişkin kesimin büyük bölümünün askere alınması gibi nedenlerle konut üretiminde durgunluk yaşanmıştır. Savaş sonrasında konut arzındaki azalma, konut kiralılarının dondurulmasına karşın kiraların yasal olmayan bir biçimde yükselmesi ve arazi değerlerindeki spekülasyon artışları yüzünden orta sınıfın konuta ulaşmada yaşadığı güçlükler, gecekondulaşmanın da başlamasıyla birlikte sorunun başta Ankara olmak üzere başlı başına bir konut sorunu olarak algılanmasına yol açmıştır [82].

Şekil 4.14 1955'te yapı malzemesi temininde yaşanan problemleri anlatan bir karikatür [105]

Konut sorunu her ne kadar sanayileşme meselesiyle birlikte düşünölmeye başlandıysa da yapı malzemeleri sektörü bu soruna hızlı ve ucuz bir çözüm getirecek durumda değildi (Şekil 4.14). Bernard Wagner'in 1956 tarihli raporu bu inşaat malzemeleri sanayiinin durumunu gözler önüne sermektedir. Raporda, yerli çimento, çelik ve kereste gibi inşaat malzemelerinin mevcut sanayi kuruluşlarının inşası da göz önünde bulundurulduğunda yeterli olmadığını ve bir kısmının ithal edildiği belirtilmektedir. Özellikle, fayans, cam, galvanize boru ve elektrik tesisatı ekipmanlarının tamamen ithal edildiği de raporda yer almaktadır. Ayrıca, "kalifiye mimar ve mühendis ve bilhassa usta ve vasıflı işçi" yetersizliğinin döviz darlığı ile birleşmesi konut üretimini pahalı bir hale getirmiş ve sayıca az olan müteahhitlerin

malzeme temininde yaşadığı zorluklara kredi alımındaki güçlükler de eklenmişti [104].

Devlet bürokratlarına konut sağlamaya yönelik girişimlerin haricinde, dar gelirlere konut sunmaya yönelik yeniden dağıtım politikası, Emlak Kredi Bankası'ndan ve Sosyal Sigortalar Fonu'ndan konut yapımı için kredi teminine dayanmaktaydı. Her iki kurum da doğrudan kredi vererek toplu konut üretimine dâhil olmuştur. Ancak, sosyal konuttan ziyade orta sınıf konutu hatta lüks konut yapımına daha çok katkıda bulunmuşlardır. İstanbul Ataköy ve Levent'teki kompleksler, 1950'lerde Emlak ve Kredi Bankası'nın dar gelirleri konut sahibi yapmaya yönelik projeleri için ayrılan kredi olanaklarıyla kurulan lüks konut sitelerinin en bilinen örnekleridir (Şekil 4.15). Sosyal Sigortalar Fonu kapsamında işçiler için üretilen apartmanların çoğu daha yüksek gelir gruplarının eline geçmiştir. Yine de bu kurumlar sınırlı gelir düzeyindeki ailelerin ev sahibi olmasına olanak sağlayan konut kooperatiflerinin gelişmesini sağlamıştır [10].

Şekil 4.15 Levent Mahallesi 1. Kısım genel görünümü (Aru ve Gorbon, 1952)

1950'lere kadar kooperatiflerin müstakil konut ürettikleri bilinmektedir. 1954'te Tapu Kanunu'ndaki değişiklik sonrasında ve 1965'te Kat Mülkiyeti Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle apartman tipi konut üretiminin yoğunlaşması kooperatif üretimine de yansımıştır. Kooperatiflerin yöneldiği, iskân alanı dışında kalan arsa

fiyatları özellikle kooperatiflerin gereğinden fazla arazi alıp bir süre bekledikten sonra satma biçimindeki spekülasyon eğilimleri nedeniyle artış göstermiştir. Kent içinde arsa fiyatları yüksek olduğu için kent dışına yönelen kooperatifler, spekülasyonlardan pahalı arsalar elde ettikleri için, arsanın maliyet içindeki payını aşağı çekebilmek amacıyla müstakil konuttan apartmana geçişi hızlandırmıştır [101].

1960 sonrası planlı dönemde benimsenen ilkelerin uygulamalarına bakıldığında, Birinci Plan (1963-1967), konut yatırımlarının toplam yatırımların %20'sini geçmemesi ilkesini benimsemiş ve bu sınırlarda daha çok sayıda konut yapımı için kamu kaynaklı krediler önce 69 metrekare, sonra 100 metrekareyi geçmeyen konutlar için verilerek küçük konutlar özendirilmiştir. Konut maliyetlerini düşürmek için alan ölçütlerini düşürmenin yanı sıra arsa spekülasyonunun önlenmesi için topraktaki değer artışlarının alım-satım sırasında vergilendirilmesi öngörülmüştür. Bu plan, mülk konutların yanı sıra düşük kirali halk konutları yapılmasını da önermiştir [87]. 1960'lardan sonra yüksek gelir gruplarına yönelik konut yapımının desteklenmesini engellemek için kredi alma koşullarına açıklık kazandıran önlemlerin alınmasıyla kooperatiflerin rolü önem kazansa da kooperatif konut üretiminin yüksek bir ivmeye ulaşması ancak TKKOİ (Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi)'nin kurulmasından sonra gerçekleşecektir [10]. 1960'lı yıllarda bir diğer önemli gelişme, 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu (1969) ile kooperatiflerin bağımsız bir yasaya kavuşması ve kooperatif sayılarında görülen belirgin artış olmuştur [101].

1968-1972 yıllarını kapsayan 2. Plan'da liberalleşme eğilimi hâkimdir. Plan'da devletin konut pazarına yatırımcı olarak değil düzenleyici olarak girmesi öngörülmüştür [87]. Plan kapsamında, 1969 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı Arsa Ofisi'nin kurulması her ne kadar arsa spekülasyonlarını kontrol etmek üzere kentsel arsa sağlanması amacıyla kurulduysa da yasalarla bu ofise yeterli kaynak sağlanamadığı için pratikte olumlu bir etki yaratamamıştır. "Bu süreç büyük sermayenin harekete geçirilmesini, talebin örgütlenmesini, büyük arsaların sağlanmasını, sağlanan arsaların planlamalarının yapılmasını ve altyapısının gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Bu ölçekte bir girişimi

gerçekleştirebileceklerin başında devlet gelmesine karşın, toplu konut girişimlerini başlatanlar özel kesim ve yerel yönetimler olmuştur.” [91]

1970’lerin ikinci yarısından itibaren nesnel koşullardaki değişimler, kentin artık tek tek yapılar eklenerek değil, büyük parçaların eklenmesiyle büyüdüğü bir eğilimi başlatmıştır [91]. 1973-1977 arası dönem için hazırlanan 3. Plan’da, düşük gelirli için kiralık konut üretiminin özendirilmesi, toplu konutlara destek olunması ve özel girişimin konut kooperatifçiliği ile desteklenmesi öncelikler arasında yer almıştır [87]. Öte yandan, 1963’te çıkarılan 307 sayılı Belediye Yasası ile belediye yönetiminde başkanlık sistemine geçilmişse de belediye gelirlerinin artırılması konusunda başarısız girişimler nedeniyle yerel yönetimler merkezi yönetime bağlı yapısını sürdürmekteydi. Ancak, 1973 yerel seçimlerinde büyük kentlerdeki gecekondu nüfusunun ilk kez sosyal demokratlara oy vermeye başlamasıyla, merkezi yönetimde ve yerel yönetimlerde farklı siyasi partiler iktidara gelmiş ve bu durum merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki engelleyici etkilerini açık hale getirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, “Demokratik Belediyecilik ya da Yeni Belediyecilik Hareketi diye adlandırılan yerel yönetim hareketi” ortaya çıkmıştır. “Bu hareketin demokratiklik, üreticilik, kaynak yaratıcılık, toplumsal tüketimi örgütleyicilik, birlik ve bütünlükçülük, kural koyuculuk ilkeleri” sonraki dönemlerde partiler üstü bir nitelik kazanacaktır [91].

1970’li yıllarda Türkiye’de özel otomobil sahipliğinin yaygınlaşması, yüksek gelirli grupların kent dışındaki alt kentlerde yaşama eğilimini başlatırken, [91] özellikle kooperatifler eliyle kıyılarda yapılaşma gündemdeki yerini pekiştirmiş ve yazlık konutlar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu kooperatiflerin önemli bir kısmının Ankara’daki bürokratlarca kurulmasının nedeni, planlama yetkilerinin merkezi hükümette olmasıydı. Nitekim 1985’te bu yetkiler yerel yönetimlere devredildiğinde, yazlık konut siteleri inşa eden kooperatiflerin merkezleri artık Ankara’da değil, yerel yönetimlerin bulunduğu bölgelerde yaygınlaşmıştır. İkinci (yazlık) konut kooperatifçiliği kıyılarda arazi spekülasyonlarının en yoğun yaşandığı örneklerdendir. İmarsız alanlarda yaşayan köylülerin elinden ucuza alınan araziler kooperatifler tarafından planlanıp parsellenerek imarlı alanlar haline getirilmiştir. Birçok kıyı bölgesinde ikinci konut inşa etmeyi düşünmeyenler

bile sadece üyelerine arsa temin etmek için kooperatif kurarak spekülâtif kazançlar elde etmişlerdir. Ayrıca, imarsız kıyı arazilerine tek başına imar planı yaptırmaya gücü yetmeyen arsa sahiplerinin de mevzi imar planı sayesinde parselasyon yapabilmek amacıyla bizzat kendilerinin kooperatif kurduğu da görülmüştür [107].

Şekil 4.16 Eryaman toplu konut projesi 1. etap [170]

Toplu konut üretiminin 1980 sonrasında çıkarılan toplu konut yasalarıyla kurumsallaşması ve TOKİ'nin kurulması, konut alanına kaynak aktarımını hızlandıran ve kent formunu değiştiren bir girişim olmuştur. İkinci olarak, İmar ve İskân Bakanlığı'nın kaldırılmasıyla ve 1983 ve 1984 yıllarında çıkarılan yasalarla belediye kaynaklarının önemli ölçüde artırılması kentleşme sürecini etkilemiştir [91]. Neoliberal politikaları uygulayan batılı devletlerin konut alanındaki müdahaleleri radikal bir biçimde geri çektiği bu dönemde, Türkiye'nin konut piyasasına soktuğu etkin müdahale araçları, "Batı'da olduğu gibi piyasayı ayarlama ve denetleme gücüne sahip, kendi kurallarıyla işleyen ikinci bir piyasa yaratmak"tan ziyade "piyasada eskiden beri bulunan ve piyasaya yeni girecek aktörlerin yeni biçimlere ve ölçeklere alışmasına destek olmaktı." [92] Bu gelişmeler sonucunda, kooperatifler 1983-1990 yılları arasında büyük atılım yapmıştır. Büyük inşaat firmaları ile TOKİ binlerce konutluk yerleşmeler ve uydukentler gerçekleştirmiştir (Şekil 4.16) [108].

Şekil 4.17 İstanbul Büyükşehir Yapı Kooperatifi'nin Beylikdüzü'nde ürettiği toplu konutlar [109]

TOKİ yönetimi, 1990'lı yılların ilk yarısında bununla yetinmeyerek yeni kurumları kanalıyla güçlerini birleştiren ve belediyelerden arsa üretimi desteği alan kooperatif ve müteahhitlere destek olmuştur (Şekil 4.17) [92]. Ancak, zamanla konut maliyetlerinin yükselmesi ve arsa spekülasyonlarına engel olunamaması gibi nedenlerle, verilen kredilerin maliyet içindeki payının azalması kooperatiflerin girişimlerini yavaşlatmıştır. Özel sektör girişimlerinin de giderek üst ve üst-orta gelir gruplarını hedef almasıyla konut piyasalarında büyük ölçekli konut sitelerine eğilim giderek yaygınlaşmıştır. Toplu Konut Fonu'ndan yararlanarak konut elde etme olanağı azalan dar ve hatta orta gelir gruplarının taleplerini konut piyasalarından karşılaması gittikçe zorlaşmıştır [110].

4.4 Piyasa Kurumlarının Yükselişi: Yap-sat ve İkramiye Evleri

İkinci Dünya Savaşı sonrası tarımda makinalaşma ve verimlilik artışı ile kentlerde sanai üretimin gelişmesi sonucu yaşanan hızlı kentleşme düzenli nüfus artışı ve yoğunlaşmayı beraberinde getirmiş, artan nüfusun iş ve yaşam organizasyonunun düzenli olarak değişmesine neden olmuştu. Öte yandan, yükselen arsa fiyatları sonucu orta sınıfların artık tek parsel içinde tekil konut yoluyla konut gereksinmesini karşılama olanağı kalmamıştır. Bu gelişmeler, toplumsal ilişkilerde

üreticiyle tüketici arasındaki ayrışma eğilimini beraberinde getirmiştir [93]. “Bu eğilim, modern toplumlarda konutun ve konutun üzerine inşa edildiği arsanın, tıpkı piyasada dolaşıma giren diğer mallar gibi üretilmesi ve dolaşıma girmesi ile ilgilidir. Bu da yine tıpkı diğer mallarda olduğu gibi kitlesel ölçekteki bir talep sonucunda anonim ve ortalama bir kullanıcı profili için üretilmeye başlanmaları ve bu biçimleriyle piyasa içinde dolaşıma girmeleri anlamına gelmektedir. Piyasa, henüz var olmayanın, yani potansiyelin, gelecekte var olacak olanın satılabileceği, satın alınabileceği bir ortam anlamına gelmektedir.” [81]

Üretimdeki organizasyonel ve teknolojik gelişmelerin, insanların ihtiyacı olan ürünleri üretmesinin söz konusu olmadığı, onları ancak piyasalardan almak koşuluyla temin edebildiği boyutlara ulaşması, aynı zamanda ürün dışındaki hizmetlerin de bir üretim organizasyonu ve teknolojisine bağlı olarak üretilmesini gerektirmiştir. Bununla birlikte hem ürün hem de hizmet üretimi tek tek bireyler için yapılmayıp, kitlesel olarak üretilip piyasa aracılığıyla tüketiciye sunulur. Bu örgütlenme, insanın da üretim organizasyonu içindeki konumunu değiştirmiştir. Üretim sürecinde insan, üretici rolünden çıkarak üretime işgücü olarak katkı koyan bir konuma geçiş yapar. Dahası, üretimdeki yerinden ziyade insan artık tüketici olarak ekonomik yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Kitlesel üretim sürecinde üretim girdisi olarak kabul edilen her şey aynı zamanda bir alt üretim sürecinin ürünüdür. Bitmiş ürünün bu alt üretim süreçleri ve onların ürünleri de ayrı birer sektör konumunda olup ayrı piyasalara sahip olur. Böylelikle, üretici, tüketici, arz ve talepleri içeren piyasalar kendi kuralları içinde işleyiş kazanırlar. Nitelikleri diğer ürünlere göre farklı olan konut gibi bitmiş bir ürün de alt üretim sektörü ürünleri (çimento, fayans, tesisat ve malzemeleri, kapı, pencere vb.) ile piyasalarda kullanıcıya dolaysız ulaşacak bir biçimde yer alır [6].

1950’lerde inşaat sektörünün içinde bulunduğu durum, çoğu yapı malzemesinin ya kısmen ya da tamamen ithal edildiği idi. Yüksek miktarda ithal malzeme, inşaat maliyetlerini çok yükseltiyordu [89]. Kredi alımındaki güçlükler ve arsa spekülasyonları da buna eklenince, mülk konuta yatırım yapmak isteyen orta sınıfların bunu tek başlarına gerçekleştirme ihtimali ortadan kalkıyor ve talebi oluşturan bu kesimler, konut piyasası için bir baskı ortamı oluştuyordu. Konut

için oluşan talep, kullanım (tüketim), yatırım (değişim) ya da prestij (kimlik) faktörlerinden biri veya birden fazlası ile ilgili olabilmektedir. 1950'lere kadar özel sektör üretim sermayesi üst-orta tabakaya ve orta tabakanın bir kısmına sipariş usulü konut üretirken, kamu sektörünün sadece devlet memurlarına yönelik düşük kirali lojman konut üretmesi henüz bir piyasanın var olmadığına işaret ediyordu [6].

Piyasaya yönelik üretimin başlangıcı, kamu sektörünün özellikle arsa temini yönündeki teşvikiyle başlayıp üretimi özel sektör tarafından gerçekleştirilen kooperatif üretimiyle olmuştur. Çoğunlukla orta tabakanın ve kısmen üst-orta tabakanın mülk konut edindikleri bu üretim biçiminin zamanla büyük ölçekli üretimin yapılacağı yeterli arsa olmaması ve konut üretimindeki girdilerin çoğunun ithal malzemeler olması nedeniyle konut maliyetinin arttığı ve bu sunum biçiminin yaygınlaşmadığına değinmiştik. Nüfus yoğunluğunun artmasına koşut mülk konut ve kira konutlarında yaşanan kıtlık ve yükselen maliyetler nedeniyle mülk konut edinemeyen fakat ellerinde belli bir birikimi olan orta tabaka, kamu kesiminin müdahalesine yönelik bir beklentiye girmişti. Piyasa kaynaklı baskılar sonucu, kent toprağı üzerinde spekülasyonun var olduğu bir düzen içinde ilk çözüm arayışı 1948 yılında Noter Kanunu ile denenmiş fakat başarısız olmuştur [81].

Orta sınıfların taleplerine yönelik çözüm bulabilmek için Medeni Kanun'un kat mülkiyetine engel oluşturan 652. maddesinde düzenlemeye gidilmesi yolundaki baskılar, hem inkılâp yasalarından biri olarak görüldüğü için hem de yapılacak düzenlemenin kanunun diğer ilkeleri arasında çelişki yaratacağından çekinildiği için değişiklikten kaçınılmıştır. Bunun yerine, Noter Kanunu'nun 44. maddesine "gayrimenkul satış ve aynı hak tesis vaatlerine ait senet ve sözleşmeleri tanzim ve deftere tescil etmek" ifadesi eklenerek kat mülkiyetine imkân tanıyan bir yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarı, Medeni Kanun'un 753. ve 627. maddelerine ve Noter Kanunu'na bu ibarenin eklenmesiyle kat mülkiyeti sorununun noterler aracılığıyla işleyen bir sözleşme sistemiyle çözümünü amaçlıyordu. Ancak, komisyondan geçerek TBMM genel kuruluna gelen tasarı, hararetli müzakerelerden sonra reddedilmiştir [93].

Tıkanmaya karşı çözüm, 1954 yılında Tapu Kanunu'nda yapılan değişiklikle aranmış ve kanunun 26. maddesinde yapılan değişikliklerle kat mülkiyeti serbest

birakılmıştır [111]. Bu düzenlemelerle kat mülkiyetinin tanınması, yapsatçı üretimi ortaya çıkarmıştır (Şekil 4.18 ve Şekil 4.19). Daha sonrasında, 1961 yılında, İmar ve İskân Bakanlığı'nın "Bölge Kat Nizamı Planları" ile kentsel parsellerde yapı yapma hakları arttırılmıştır [6]. Ancak, Tapu Kanunu'nda yapılan değişiklikler, bazı sorunlara çözüm bulamıyordu. Bu sorunlardan ilki, ortak masraflar nedeniyle doğacak anlaşmazlıklardır. İkincisi, kanunun getirdiği müşterek mülkiyet-şahsi irtifak modelinin, müşterek maliklerden herhangi birine ait hisselerin satılması halinde diğerlerinin öncelikli satın alma hakkına sahip olması ve dolayısıyla müşterek mülkiyete son verilmesini talep hakkının olmamasıdır. Müşterek mülkiyete son verme hakkının hukuki olarak on yıl için önlenebilir olması bu sorunu ancak on yıl süreyle erteleyebilmiştir. Bu durumda, yeni bir kat mülkiyeti kanunu gereksinmesi doğmuştur [111].

Şekil 4.18 İstanbul'da yapsat sistemiyle üretilen konut alanlarından birisi, Bağdat Caddesi ve çevresi [109]

Bunun üzerine, 1959 yılında Adalet Bakanlığı'nda Hıfzı Veldet Velidedeoğlu başkanlığındaki komisyon Kat Mülkiyeti Kanunu tasarısı hazırlamış, fakat bu tasarı 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi nedeniyle yasalasamamıştır. 1962 yılında yeniden Velidedeoğlu başkanlığında bir araya gelen komisyon, tasarımı geliştirerek 1963 yılında tamamlamış [93] ve nihayet 1965'te Kat Mülkiyeti Kanunu'nun kabulüyle yapsat konut üretimi hız kazanmıştır [6]. Böylelikle, bitmiş bina üzerindeki

mülkiyetin kurulmasının yanı sıra henüz üzerine bina inşa edilmemiş arsa üzerindeki mülkiyet de yapı tamamlandıktan sonra kat mülkiyetine esas oluşturacak olan kat irtifakı kavramıyla çözülmüştür [93].

Kat mülkiyeti yasasını dünyada ilk uygulayan ülkelerden birinin Türkiye olması ilginçtir. Önceki dönemlerde dünyada modernleşmenin yaydığı bazı kısmi etkilerle ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak için üretilen, batıdan alınmış modeller, yeni kitlesel ve düzenli talebi karşılamakta yetersiz kalmışlardır. Bu yeni düzenli konut talebi, her biri farklı yerleşme özellikleri taşıyan ve piyasa içinde kooperatif ve gecekondular sunum biçimleriyle birbirlerini ikame eden yapsatçı konut üretimiyle karşılanmıştır. “Böylece, küçük arsa sahibi, küçük sermaye sahibi müteahhit ve küçük birikim sahibi konut alıcısı elverişli ve güvenli bir piyasa ortamında buluşabilmiş ve hiçbirisinin tek başına gücünün yetmediği bir girişim, gönüllü ve güvenli bir piyasa ilişkisi içinde bir araya gelen orta tabakaların güçlerini baştan birleştirmeleriyle mümkün hale gelmiştir [81].

Şekil 4.19 Yapsat sistemiyle üretilen bitişik nizam konut alanlarından birisi, İzmir Kordon [112]

Bu kurumsal düzenlemeyle birlikte, arsanın mülkiyetini elinde bulunduran kişi, imar kanunlarının koşullarına uygun bir konut projesi için bir yapımcıyla anlaşır. Böylece, arsa sahibi, konutun üretiminde hiçbir finansal destek sağlamaksızın,

arsanın mülkiyetini üretilecek konut birimine bölerek hisselendirmek karşılığında konutların belli bir oranda mülkiyetini almaktadır. Yapımcı ise sermaye birikimini arsa almak için harcamaksızın üretimi gerçekleştirmekte ve üretimin sonunda elde edeceği konut birimlerini yapım süreci içinde satışa sunarak başlangıçtaki sermaye birikimi gerekliliğini ortadan kaldırmaktadır. Birden fazla konutun mülkiyetini elde eden arsa sahibi, bu konutu ailenin diğer bireylerini için kullanıma sunabilir, satışını yaparak elde ettiği geliri başka bir yatırıma yönlendirebilir ya da en yaygın olarak konut piyasasına kira konut olarak sunarak düzenli gelir elde edebilirdi. Konut yapımcısı ise başlangıçta olmayan sermaye birikimini yapım sürecinde elde ettiği konutları satışa sunarak elde edebilir ve üretimlerin sonunda elde ettiği birikimle büyük yapım organizasyonlarına geçiş yapabilirdi [6].

1950'lerin ikinci yarısında başlayan yap-sat anlayışına dayalı imar uygulamaları ile özendirilen spekülatif yapılaşma hareketi, 1960'larda Bölge Kat Nizamı Planları doğrultusunda kentsel parsellerde yapı yapma haklarının arttırılması [6] ve Kat Mülkiyeti Kanunu'na bağlı gelişen apartmanlaşma sonucu yık-yap-sat olarak bilinen eski konutların yıkılıp yerine çok birimli yeni blokların inşa edildiği üretim faaliyetlerini içine alarak daha genelleyici ve kimliksiz bir kent dokusu oluşturmuştur [113]. Çeçener'e göre, yık-yap-sat hareketini 1960 ihtilalinin zorunlu olarak emekliye ayırdığı subayların konuta yönelik talepleri başlatmıştır. İhtilal sonrasında bu subayların uğradıkları haksızlığı gidermek için emekli ikramiyeleri 2 katına (20 bin liradan 40 bin liraya) çıkarılmıştı. Ancak, bu para arsa alıp üzerine konut yapmak için döneminin koşullarında yeterli değildi. Çözüm, İstanbul'da aile büyüklerinden kalma eski ahşap evlerin sahipleriyle kat karşılığı anlaşmalar yapan Karadenizli ustalardan geldi. Yetkisiz kişilere ucuza proje çizdirip imzacı mimar ve mühendisler imzalayıp ruhsat alarak, yapı malzemelerini veresiye, işçiliği ise deneyimsiz aile fertleri ve işsiz arkadaşlarından veresiye karşılayan bu girişimciler, müşterinin hazır bulunduğu bu ortamda proje üzerinden satışlar başlatarak aldıkları avanslarla işi hızlandırmışlardır [114]. Bu gelişmeler, kentin özgün dokusunun birçok kez yıkılıp yeniden inşa edilmesine yol açmıştır [107]. Kat Mülkiyeti Kanunu'na bağlı gelişen apartmanlaşma ve yapsatçı üretim böylelikle yık-yap-sat hareketiyle birleşerek bir yandan geleneksel kent dokusunu ortadan kaldırırken diğer yandan kent rantını maksimize eden bir organizasyona

dönüşmüştür. Mülkiyetin bölünmesinin olanaklı hale gelmesiyle hızlanan yapsat sürecinde apartmanlaşma ve mülk edinimi yaygınlaşmış ve orta sınıf olarak tanımlanan kentli burjuvazi oluşmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır [135].

1965 yılında Kat Mülkiyeti Kanunu'nun çıkmasından sonra görülen konut yoğunlaşması, kalabalıklaşma, kirlenme sonucunda orta sınıf kent merkezi dışına çıkma eğilimi göstermiştir. Böylece kent çevresindeki araziler değer kazanmış ve eski gecekonduların arazileri üzerinde kimi zaman üst gelir grubuna yönelik siteler kurulurken kimi zaman da alt-orta gelir grubu için apartmanlar inşa edilmiştir [116]. 1970'lerin ikinci yarısında ise daha da yükselen rant beklentilerini karşılamak üzere bu politikalar daha da ileri götürülerek 15-20 yıllık 4-5 katlı yapıların dahi yıkılarak yerine 10-15 katlı ilk yüksek apartmanların inşa edildiği görülmektedir [107]. 1970'lerde yaşanan bir diğer önemli gelişme, gecekonduların yapsatçılık hamlesiyle iç içe geçerek apartmanlaşma sürecine girmeleri olmuştur [135].

Gecekonduların yerini çok katlı betonarme yapıların alması gecekonduların mahallelerinin yerini neredeyse kent ölçeğinde kaçak yapılaşmalara bırakması politik dayanaklarının yanı sıra finans kaynaklarını nasıl elde ettiği sorusu önem kazanmaktadır. Gecekonduyu yaratan yoksulluk ve parasızlığın, yasal olmayan apartmanları yaratan varsılığa dönüşmesi, spekülasyonun giderek toplumun geniş kesimlere yayılan bir sektör haline geldiğini göstermektedir. Toprak rantının cazip bir yatırım aracına dönüşmesi, toplumun geniş kesimlerinin kaçak yapılaşma ve yağma sürecine farklı boyutlarda eklenmesine yol açmıştır [107]. Bu gelişmeler, yükselen kentsel rantın ekonomi üzerindeki belirleyici etkisinin enformel bir piyasanın oluşmasına neden olduğunu ve değişim kalıplarının kayıt dışı karşılıklı ilişkilerinin etkisi altında şekillendiğine işaret etmektedir.

Bu dönemde üretilen konut stokunun %40-45'i popülist politikaların bir ürünü olan imar affı uygulamalarının mümkün kıldığı gecekonduların üretimi ile sağlanırken yaklaşık %10'luk bir dilimi kooperatif üretimiyle sağlanmıştır. Kalan %40-45'lik dilimi şehirlerin mevcut imarlı alanlarında ve onlara yakın gelişme alanlarında binaların tek tek yapıldığı yapsatçı mekanizma ile üretilmiştir. Bu küçük ölçekli üretim şekliyle üretilen apartmanların tamamında betonarme iskelet ve geleneksel

tuğla duvar örgüsüyle kullanılırken, ince inşaat donatısı var olan yapı malzemesi piyasasının sunduğu imkânlar tarafından belirlenmiştir [81].

Yapsatçı üretimin harekete geçirilmesiyle, kamu kesiminin konut üretimindeki yapıcı rolü azalırken özel sektörü desteklemek üzere düzenleyici rolü ön plana çıkmıştır. Öte yandan, yapı sektörüne girdi oluşturan alt piyasaların (çimento ve demir) kurulumunu bu dönemde kamu kesimi üstlenmiştir. Çok daha sonrasında özel sektör sermayesi de bu alana çekilmiştir. Böylece, alt piyasaların birleşerek ulusal piyasayı oluşturması ve alt sektörleriyle kendi içinde bütünleşen ve kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasının kurulmasını mümkün kılan düzenleme “Kat Mülkiyeti Kanunu” ve ortaya çıkardığı yapsatçı üretim olmuştur [108].

1950’li yılların Türkiye açısından çok partili demokratikleşme sürecine geçişle birlikte bir dönüm noktasını temsil ettiğine ve seçimleri kazanan Demokrat Parti’nin iktisadi politikalarının süregelen devletçi modelin aksine liberalleşme eğilimi gösterdiğine daha önce değinmiştik. Bu politikalar sonucunda olarak bankacılık hareketleri de hız kazanmış ve devlet bankacılık sektörüne büyük sermayeler yatırmıştır. Bir toplumda, tasarruf hacminin çok önemli bölümünü bankalarda toplanan mevduat oluşturmakta ve bu mevduatlar aynı zamanda bankaların ana kaynakları olmaktadır [117]. Dolayısıyla, rekabet ortamındaki bankalar uzun yıllar düşük kalan faiz oranlarına karşın ana kaynaklarını oluşturabilmeleri için tasarruf mevduatına yatırımın teşvikine yönelmişlerdir. Bu süreç, 1924 yılında Birinci Uluslararası Tasarruf Kongresi ile başlayıp 1929’da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin kurulmasıyla kurumsallaşan tasarruf alışkanlığının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması çabalarının bir parçası olmuştur [118].

1930’da kitleleri tasarrufa teşvik etmek üzere “yastık altı” menkul değerleri piyasaya kazandırmak amacıyla İş Bankası tarafından ikramiye çekilişleri başlatılmış ve sürece daha sonra Ziraat Bankası ve Sümerbank gibi devlet bankaları ve Garanti, Akbank, Tutum Bankası, Muhabank, Doğubank, Raybank, Osmanlı Bankası, Emlak Bankası, İstanbul Bankası gibi özel bankalar da katılmıştır [119]. Başlangıçta nakit para ve altın gibi ikramiyelerin dağıtıldığı bu çekilişlerde, daha sonraları otomobil gibi daha büyük ikramiyeler de eklenmiş ve hatta ev ve apartman

dairesi gibi konumuz açısından önem taşıyan ikramiyeler verilmeye başlamıştır (Şekil 4.20). 1940'lı yılların ortalarında ortaya çıkan Banka İkramiye Evleri (BİE) uygulamaları 1970'li yılların sonuna dek sürmüş [118] ve Türkiye'de konut pazarına bu yolla önemli miktarda konut sunulmuştur.

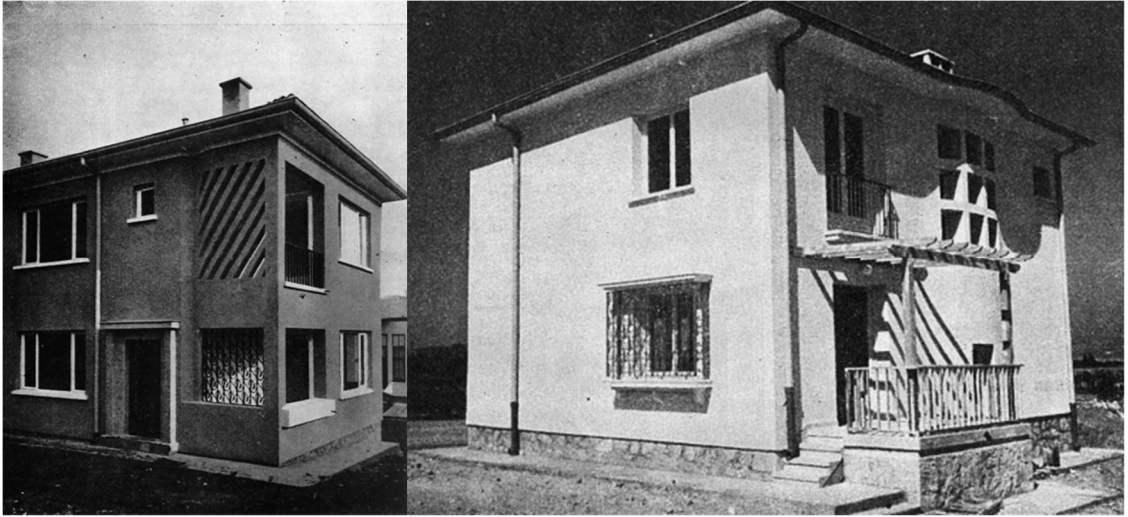
Önceleri belirlenen bir asgari tutarın üzerinde hesabı olanlara çekilişe katılma hakkı tanınırken daha sonraları ilgili bankada mevduat hesabı olan herkesin ikramiye kazanması olanaklı hale getirilmiştir. İkramiye uygulamaları kısa bir süre içinde tasarrufların artışında çok büyük rol oynamış ve öncesine kıyasla "mudi" sayısı ve "mevduat" miktarında önemli artışlar olmuştur. 1944 yılında kurulan Yapı ve Kredi Bankası'nın yeni girdiği bankacılık sektöründe İş Bankası ve Ziraat Bankası ile rekabet edebilmek için 1945'te ilk kez gayrimenkul ikramiyesi uygulamasına başlamasıyla birlikte çekilişlerde ilk defa konut verilmeye başlanmıştır. Kısa sürede diğer bankaların da katılımıyla yaygınlaşan bu uygulama, bankacılık sektörünün yanı sıra kentleşme sürecine de önemli katkı sunmuştur [118].

Şekil 4.20 Yapı Kredi Bankası ve İş Bankası'na ait çekiliş fişleri [120]

BİE üretiminin 1945'ten başlayarak 1950'lerin sonlarına dek süren ilk evresi, merkezi devlet anlayışını yansıtan ve çoğunlukla devlet bankaları tarafından yapılan

ve küçük ölçekli bir üretim olarak karşımıza çıkan konutlarla başlayıp, 1950'den sonra benimsenen liberal politikalara dayalı kalkınma anlayışıyla birlikte ortaya çıkan yeni/özel bankaların da katılımıyla ciddi bir sektöre dönüştüğü bir süreç olmuştur. Bu bağlamda üretilen konutların ağırlıklı olarak bahçeli tek veya iki katlı konutlardan oluştuğu görülür (Şekil 4.21). BİE üretimi ve pazara sunumu, bankalar arasında homojen bir anlayışı ortaya koymamakla birlikte aynı dönemde görülen kooperatif örgütlenmeleri gibi benzer sosyal sınıftan gelen tüketici grubunu içermemektedir. Dolayısıyla, her banka kendi ev tasavvurunu farklı bir anlayışla ele alarak konut anlayışında bir ölçüde çeşitliliğe yol açmıştır. Öte yandan, çekilişler, kamuya açık mekânlarda ve halkın huzurunda yapılmış ve kazananlar dönemin gazete ve dergilerinde fotoğraflar eşliğinde ad, soyad ve meslek bilgileriyle birlikte paylaşılarak kazananların sınıfsal çeşitliliği ortaya konulmuştur [119].

Şekil 4.21 İş Bankası Piyango Evleri [121,122]

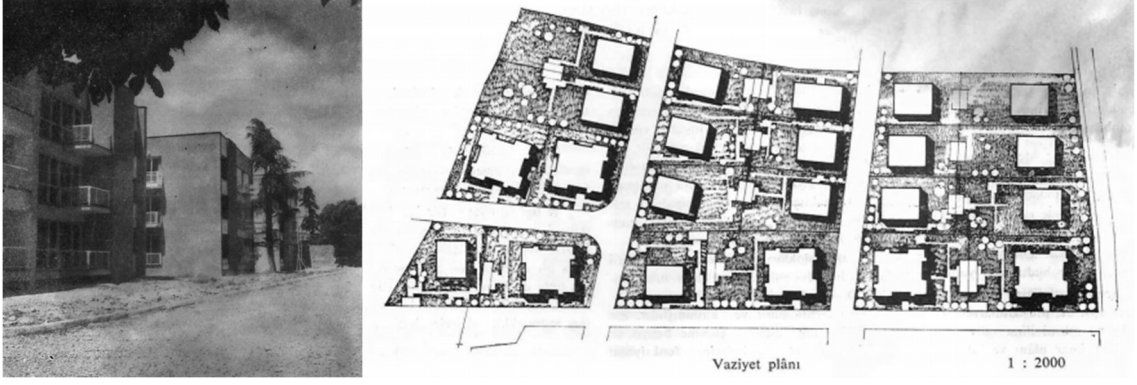
BİE üretiminin ikinci evresi, 1950'lerin sonlarından itibaren görülen apartmanlaşma sürecidir. Önceki dönemde hâkim üretim tipini oluşturan büyük ve kalabalık aileler için tasarlanmış bahçeli ve müstakil ev modelinden küçük apartman dairelerine geçilmiş ve çok sayıda ama niteliksel açıdan daha mütevazı konutlar tercih edilmiştir (Şekil 4.22) [119]. İkramiye konutları, aynı dönemde kat mülkiyetindeki gelişmelerle ortaya çıkan yapsatçı üretimin etkisiyle kentlerde başlayan apartmanlaşmaya paralel gelişim göstermiş ve bankalar ilan ve reklam afişlerinde yeni orta sınıfın apartman yaşamına dair yoğun imgeler kullanmıştır. BİE

üretiminde görülen artış hem özelleşen banka sektöründe faaliyet gösteren bankaların sayıca artmasının bir sonucu olup aynı zamanda dönemi belirleyen sanayileşme ve kentleşmenin yarattığı konut açığının çözümüne bir katkı sunmuştur [118].

Şekil 4.22 İş Bankası Apartman Dairesi Çekilişi, [123]

Ancak, bankacılık sektöründe Demokrat Parti iktidarıyla başlayan ekonomik genişleme, 1955 yılından itibaren giderek yavaşlayarak yerini hızlanan enflasyon ortamına ve ithalatta kısıtlamalara bırakmış ve 1958'de zirveye tırmanan ekonomik bunalım, hükümeti bir dizi istikrar önlemlerine zorlamıştır [117]. Öte yandan, kısıtlı piyasa koşullarında bankaların yeni tasarrufları kendilerine çekebilmek için giriştikleri kıyasıya yarış, ikramiye çeşitlerini de arttırmıştır. Ancak, rekabetin kırıcı hale gelmesiyle rasyonel olmayan kural ve uygulamalar bazı bankaların vaatlerini yerine getirememelerine neden olmuş ve ikramiye çekilişlerine karşı güvensizlik oluşmuştu. Ayrıca, çekiliş öncesinde hesap açarak çekilişe katıldıktan sonra mevduatını ilgili bankadan çekerek başka bankaya yatıran ikramiye avcılarının da ortaya çıkmasıyla oluşan zafiyetler bankacılık sektörüne yönelik bazı müdahaleleri kaçınılmaz hale getirmiştir. 1958'de yürürlüğe giren Bankacılık Kanunu ile bankaların yalnızca tasarruf sahiplerine kura ile ikramiye dağıtım koşulları hükme bağlanmıştır. Sektörün yaşadığı sorunların ardından BİE üretimi 1960'lardan sonra yeniden önem kazanmıştır [118].

Şekil 4.23 İş Bankası İkramiye Apartmanları Mahallesi, Feneryolu [124]

BİE üretiminin üçüncü evresi 1960'ların ortalarında başlayan, önceki dönemlere kıyasla görece daha zengin biçimsel kararlar ve detaylar içeren apartman üretimini içerir (Şekil 4.23). Bu dönemde ortaya konulan konutlar, önceki dönemlere hâkim olan küçük metrekarelerde yaşama fikrinin devamı olarak görülebilir. Ancak, ortak mekân kullanımları ve dış mekânla sunduğu ilişkilerde farklılıklar göze çarpar. Bu farklılaşma, 1960'larda kooperatif örgütlenmelerinde sıkça karşılaşılan kolektif yaşam fikrinden kaynaklanıyor olabilir [119]. 1964'e kadar bankalar genel ikramiye toplamının yarısı kadar gayrimenkul dağıtabiliyorken, 1964-1971 arası bu oran %45'e gerilemiştir. 1971'e kadar Banka Kredilerini Tanzim Komitesi ikramiye sınırlarını belirlerken, 1971'de Merkez Bankası Kanunu ile bu görev Merkez Bankası'na verilmiş ve ikramiye gayrimenkul sınırı %25 olarak belirlenmiştir. Bu oran 1972'de %20'ye düşerken, 1973'te ise gayrimenkul çekilişleri kaldırılmıştır [118]. Böylelikle, bir zamanlar tasarruf alışkanlıklarını oluşturmak için kullanılan bu uygulamalar, bankacılık sektörü üzerinde yarattığı ek maliyetler ve ortaya çıkardığı spekülasyon nedenlerinden ötürü terk edilmiştir.

4.5 “Pazar”dan “Piyasa”ya: Gecekondunun Evrimi

İnsanların ihtiyaçlarını yeniden dağıtım ve değişim ilkeleri dışında karşılamaya çalıştıkları kayıtdışı sektörler, devlet müdahalesinin ve piyasadaki değişim mekanizmalarının yerini alarak ya da onları tamamlayarak kaynak dağılımının bütünlüğü bir parçası olarak işlev görür. Bu açıdan, Türkiye'deki kayıtdışı konut sektörünün şekillenmesinde önemli rol oynayan karşılıklı ilişkilere, bağımsız bir işleve sahip olmamakla birlikte, değişim ilkesinin ve devletin yeniden dağıtım

süreçlerinin işleme yollarını etkilediği görülür. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım, biçimsel olarak piyasada eşit taraflar arasında gerçekleşen değişim ilişkilerinin tarafsız niteliğinin aksine, “eşit olmayanlara eşit olmayan muamele” olarak tanımlanabilecek bir ilkeyi barındırır. Ayrıca, yeniden dağıtım mekanizmalarının kişisel olmayan kurallara dayalı kurumlaştırılmadığı, aksine kayıtdışı karşılıklılık ilişkilerini içerdiği durumlarda bu ilişkiler meşruiyetini yitirerek olumsuz toplumsal sonuçlara neden olabilmektedir. Türkiye’de görülen “usulsüz yerleşimler gibi özgül bir vaka, aynı zamanda piyasanın kayıtdışı sektörün gelişme dinamikleri tarafından biçimlendirilme yollarına da işaret etmektedir.” [10]

Cumhuriyet’in 1948’lere kadarki erken dönemlerinde gecekondulu olgusu bir kentleşme dinamiği göstermemiştir. Aksine, 1940’lara kadar modern anlamda kent planlamasına ve imar kurallarına uygun bir yapılaşma hukuku tüm ülkede hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Politik bir karar sonucu Ankara’ya başkent işlevi yüklenmesiyle, inşaat, ticaret ve hizmetler olmak üzere üç yeni sektörde istihdam alanı açılmıştır. 1924-1925 yılları itibarıyla altyapı ve üstyapı inşaatlarının başlamasıyla ve savaşın kırsalda yarattığı fakirleşmenin etkileriyle yakın çevreden tarımsal işgücü kente yönelmiştir. 1920’lerin sonlarında nüfus ve alım gücünün belli bir düzeye ulaşmasıyla ticaret ve hizmet sektörü gelişmeye başlamıştır. Ancak hem tarım teknolojilerinin henüz değişmemesi hem de inşaat sektörünün çok yoğunlaşmaması nedeniyle dışarıdan gelen nüfus büyük yığınlar oluşturmamıştır [125].

Öte yandan, eski kent dokusunda hem yeni nüfusa barınma alanı sunacak yer yoktu, hem de işçiler bu alanlarda konuta ayıracak parasal birikime sahip değillerdi. Buna karşın, eski kentin hemen yanında boş ve denetimsiz, plan dışı bırakılmış alanlar bulunmaktaydı. Bu alanların başında Jansen planı kapsamına alınmayan Altındağ tepesi gelmektedir (Şekil 4.24). Bir diğer mekân da Jansen planında sanayi yakınlarında yer alan Akköprü-Sebze Bahçeleri civarıdır. Hatta Jansen Akköprü bölgesinde barınaksız işçi kesimi için Amele Mahallesi’ni tasarlamış, Etlik-Keçiören yolları arasında öngördüğü Sebze Bahçeleri’ni bahçecilik yapan alt gelir gruplarına ayırmıştı (Şekil 4.25). Ancak, hem plan sınırları içindeki spekülasyon arsa değerleri

nedeniyle hem de mahallenin hedef kitlesinin parasal imkanlarıyla uyummadığından bu tasarım gerçekleşmemiştir [125].

Şekil 4.24 Ankara Altındağ'da gecekondu mahallesi, 1997 [126]

Denetimin çok zayıf olduğu bu alanın zamanla imar dışı faaliyetlere açık hale gelmesiyle inşai faaliyetlerden artan atık malzemelerle yapılan ve gecekonduyun erken formunu oluşturan barakalar ilk olarak bu iki bölgede oluşmaya başlamıştır. İstanbul'da ilk gecekonduların geliştiği mekânsal özelliklerin aksine, çevrede işverenler olmadığı için bu alanlar merkeze yakın, ancak topografya açısından eşik oluşturan denetimsiz bölgelerdir. 1930'ların sonunda, Cebeci'de açılan tren istasyonu ve Mamak-Kayaş banliyö treninin işlemeye başlamasıyla bu alanların çekiciliği artmış, Yenişehir ve Cebeci merkezleşme eğilimi göstermiştir. Bu gelişmeler sonucunda inşaatların yaygınlaşmasıyla Cebeci'nin arkasında kalan vadi de gecekondulaşmaya başlamıştır. Bürokratlara ve yerel nüfusa bile konut sağlanamadığı bir ortamda bu gelişmeler ekonomik yaşamda gereksinim duyulan işçilerin barınma sorunlarına kendiliğinden bir çözüm olarak görülmüş ve yöneticiler usulsüz yapılaşmaya göz yuman tutum ve davranışlar sergilemiştir [125].

Bunun bir nedeni de yöneticilerin barakalaşma olgusuna geçici ve denetlenebilir bir faaliyet olarak bakmasıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası görülen yapısal değişikliğin neden olacağı göçün aksine, bu dönemde göçün nedenleri yıllardır kırsalda

süregelen sorunlar olup kitlesel nitelik kazanmamıştır. Nitekim baraka yerleşimleri bu dönemde henüz mahalle ölçeğine ulaşmamıştır. Eğer yakınında konut, yol, merkez gibi yapılar varsa en fazla beş-on baraka ölçeğinde kalmıştır. Başkent işlevinin Ankara'da yoğunlaşmasıyla inşaat, hizmet ve ticaret sektörlerinde iş olanaklarının artması, atamayla gelen memurlara ek olarak çevre şehirlerden nüfus çekmeye başlamıştır. Bu yeni gelen nüfusun eski dokudaki yerleşimlerini terk ederek Yenişehir ya da Karaoğlan Çarşısı çevresindeki yeni yaptırdıkları apartmanlara taşınması sonucunda eski dokuda bıraktıkları konutların bir kısmı ise oda ölçeğinde kiraya verilerek alt gelir grubu için sınırlı barınma imkânı sağlasa da bu gruplar bir yandan baraka tipi yapılaşmaya devam etmiştir [125].

Şekil 4.25 H. Jansen'in önerdiği Amele Mahallesi projesi [127]

Benzer yerleşim örüntüleri İstanbul'da ilk gecekonduların başlangıcında da görülür. İstanbul'da üretim tesislerinin mekânsal dağılımını belirlemede önemli bir unsur elektriğin Haliç'teki otoprodüktörlerle üretilmesi olup üretim kuruluşları MİA çevresinde ve Haliç boyunca kümelenmiştir. Küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri, elektriğin enterkonnekte sistemlerle dağıtılmaya başlamasıyla birlikte tarihi yarımadadan desantralize olanlar dışında, Eyüp'ten Zeytinburnu'na uzanan bir yay üzerinde yer almıştır [129]. 1947'lerde İstanbul'a ulaşmaya başlayan göç akınına 1950'lerde 130 bin civarında bir göçmen grubunun eklenmesiyle, kentin eski dokusu ödeme gücü düşük olan bu kitleyi barındırmakta yetersiz kalmıştır. Gelenlerin bir kesimi Zeyrek'te ve özellikle Eminönü'nde yer alan eski han ve konut

stoğunu oda ölçeğinde toplu kiralamaya açtıkları, “bekâr odaları” olarak bilinen geçiş bölgelerini yarattılar. Ancak bu bölgeler kısa sürede dolmuştur [130].

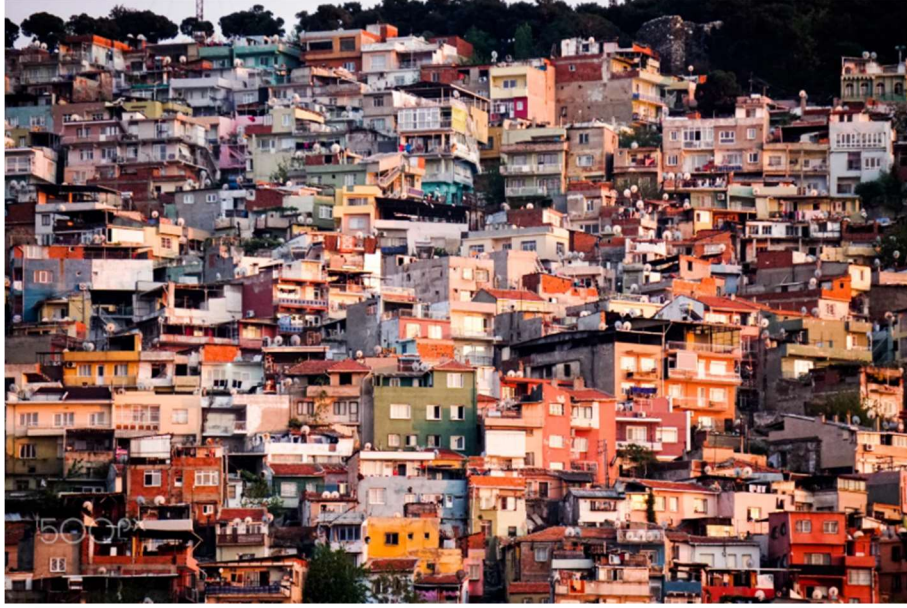
Şekil 4.26 İstanbul Zeytinburnu’nda barakalar [128]

1947 yılında Belediye İmar Müdürlüğü’nün yayımladığı talimatname ile örgütlü sanayinin Eyüp-Silahtarağa, Eyüp-Yenikapı, Yedikule-Bakırköy arasına, orta ölçekli sanayinin Haliç’in iki yakasına yerleştirilmesi öngörülmüştür. Bu karar sonucunda dört sanayi odağı oluşmuştur: Kazlıçeşme-Zeytinburnu, Topkapı-Sağmalcılar, Rami-Topçular ve Alibeyköy [129]. Sirkeci demiryolu boyunca yerleşen sanayiye işgücü sağlayan kesimin gerçekleştirdiği ilk gecekondu 1947’de Zeytinburnu’nda ortaya çıkmıştır [125]. Sanayinin mekânsal dağılımına ilişkin kararlar sonrasında deri, tekstil, çimento ve diğer bazı alanlardaki işletmeler Zeytinburnu’nda toplanmış, hemen bitişiğindeki Kazlıçeşme imparatorluk döneminden beri derici esnafının iş ve konut alanı olarak varlığını sürdürmüştür. Merkezdeki bekâr odalarının doymasıyla geçiş alanlarından taşan nüfus herhangi bir iş bulma umudu ile sanayi

noktalarının yanında yer alan zayıf denetimli tarım alanlarına derme çatma kulübeler yaparak yerleşmeye başlamıştır (Şekil 4.26) [130].

İstanbul'un diğer bir ağır sanayi kompleksi olan Rami-Topçular odağının Taşlıtarla-Küçükköy ekseninde yayılmasıyla ikinci büyük gecekondu mahallesi Taşlıtarla gecekondu alanı oluşmuştur [129]. Eyüp, Topçular ve Maltepe-Topkapı'da bulunan sanayi bölgeleri de bu alanların çekiciliğini arttırıyordu. Hükümet 1952 yılında kentin arkasında yer alan bu tepelerde göçmenler için kamu arazisi üzerinde 2 bin civarında bahçeli ve tek katlı konut yaptırmıştır [130]. Bu tabloyu Bakırköy'deki sanayi alanlarına hizmet veren Osmaniye bölgesi tamamlamıştır. Haliç'in kuzeyinde gelişen Levent-Esentepe, Bomonti-Feriköy ve Kâğıthane sanayi bölgelerine işgücü sağlayan kitleler Gültepe, Kuştepe, Çağlayan ve Kağıthane gecekondu alanlarını oluşturmuştur. Boğaz'ın batı yakasında Baltalimanı ve Nafibaba gecekondu yerleşimleri yer alırken doğu yakasında ise ilk gecekondu Beykoz'da ortaya çıkmıştır. Üsküdar çevresinde Sineklitepe, Selamsız, Ümraniye ve Çengelköy gecekondu alanları oluşmuş, Kadıköy çevresinde ise ilk önemli gecekondu yerleşimi Fikirtepe'de şekillenmiştir. Ankara karayolu güzergâhında Maltepe yakınında Gülsuyu, Yakacık civarında Topselvi ve Tuzla'nın batısında Göçmen ve kuzeyinde Taşpınar, Gebze yakınlarında Kaynarca gecekondu alanları sıralanmıştır [129].

İzmir geniş ve verimli tarım, tarımsal madde işleme ve ihracat alanının merkezinde yer alması nedeniyle nüfusunu daha uzun bir süre besleyebilmiş, büyük ölçekli gecekondulaşmaya ancak 1950 yılından sonra başlamıştır. Ankara örneğindeki gibi, ilk göç dalgası kent merkezine yakın topografik eşik oluşturan kamu arazilerinin yer aldığı Kadifekale yamaçlarına yerleşmiş (Şekil 4.27), buradan da ulaşım aksları üzerinde istihdam sunan kent merkezine, sanayi işletmelerine ve verimli tarım alanlarına bağlı diğer yamaçlara ve vadi içlerine yayılmıştır. Böylece, Samantepe, İstiklal, Ferahlı, Boğaziçi, Ballıkuyu ve Gürçeşme mahalleleri gelişmiştir. Daha sonrasında gecekondu yerleşimleri liman çevresine yayılan kenti geriden sararak yayılmıştır [130]. Gecekondu yerleşimlerinin İstanbul ve Ankara'da görüldüğünün aksine kent çevresinde yer almasının iki temel nedeni, merkezde büyük sanayi kuruluşlarının yoğunlaşmaması ve kıyıda yer alan dar toprak şeridinin varlıklı sınıflar arasında çok önceden paylaşılmış olmasıdır [100].

Şekil 4.27 Kadifekale (İzmir) gecekondu mahallesi [131]

İhtiyaçların karşılanmasında piyasanın değişim ilişkilerinin alanı, piyasa dışı yöntemlerin aksine “insanlar arasındaki ilişkiler”in değil, “insanlarla ürünler arasındaki ilişkiler”in egemenliği altındadır. Piyasa dışı ilişkiler, toplumsal hiyerarşiye hâkim olan yapıları yansıtırken, ürünlerin dolayımıldığı ilişkiler, toplumsal ilişkilerde örtülü olarak var olan eşitsiz güç ilişkileri dışında gerçekleşen, biçimsel olarak eşit ilişkilerdir. Ancak, burada biçimsel açıdan eşit olan taraflar arasındaki satın alma gücü eşitsizliği, piyasa dışı ilişkileri yöneten toplumsal mevki ya da hiyerarşiden farklıdır. Bu açıdan, “eşit olmayanlara eşit olmayan muamele” ilkesi, topluluk üyelerinin tümüne yeterli geçim araçlarını sunmak üzere toplumun bütünlüğünü korumayı sağlayan karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilişkilerinin çoğunun niteliğini belirlemiştir. Özellikle devlet müdahalesinin yaygın olduğu toplumlarda karşılıklılık ilişkileri yeniden dağıtımda önemli rol oynamaktadır [10].

İlk etapta gecekonduların inşası, konut yaptırıcısı ile konut yapıcısı arasındaki ayrımın ortadan kalktığı, gecekondu sahibi olacak kişinin yapımda kendisinin ve ailesinin emeğinden büyük ölçüde yararlandığı ve güvene dayalı borçlanma ilişkilerini içeren bir üretim biçimini yansıtmaktaydı [135]. Başlangıç evresinde gecekondu yapımında usta emeğinin payı düşüktü. Üretim süreci öncelikle hazine arazisine yerleşerek arsa maliyetinin kaldırılmasıyla ve yapım süresini aşamalandırarak konut yapımı, imar izinleri ve denetim masraflarının dışına

çıkılmasıyla gecekondulunun bütçe ve becerisine daha uygun hale gelmiştir. Hem barınma sorununun aciliyeti hem de gecekondulunun kısıtlı birikimi nedeniyle konutun yaşanabilir minimum programda yapılması zorunluydu. Ayrıca, yapımın başladığı ilk yıllarda gecekondunun gizli ve yasadışı bir girişim olarak tanınması nedeniyle bunları yıkmak başlangıçta ilke olarak benimsenmiştir [100]. Dolayısıyla, yıkım riskine karşı gecekondulunun yer seçer seçmez konutunu yapmaya başlamasını, birikimini önceden gerçekleştirmiş olmasını ve en kısa zamanda yapımı tamamlayıp içine yerleşmesini gerektirmiştir [83].

İlk ortaya çıktıklarında, kırsal kökenli insanların henüz kent ekonomisinde önemli rol üstlenememiş olmalarının da etkisiyle, gecekondulara yönelik olumsuz yaklaşım zaman içinde yerini hem politikacıların seçmen kitlesi olarak görmeleri hem de üretici ve tüketici olarak gecekonducu kesimin piyasaya katılarak ekonomiye katkı sunması sebebiyle faaliyetlerine göz yumulduğu bir anlayışa bırakmıştır [116]. Gecekonduların itirazla karşılaşmaksızın devlet yetkililerinin rızasıyla gerçekleşmesi gecekonduların sayısını hızla arttırmıştır. Gittikçe yayılan enformel yerleşim bölgeleri, 1940'lardan itibaren siyasetin gündemine girse de gelişmiş piyasa ekonomilerinin yasal ve kurumsal çerçevesi içinde mülkiyet haklarının çiğnenmesi olarak değil, toplumsal bir sorun olarak karşılanmıştır [10]. Konunun ilk örneklerinden biri, döneminin İstanbul valisinin konducuların politikaya alet edilmemesi ve barındıkları kulübelerin yıkılması endişesi duymadan yaşamlarına devam etmeleri gerektiği yönündeki beyanının basında yer almasıdır [132]. Gecekonduların yıkılmalarının başlangıçta çaresiz insanlara karşı yapılan zulüm olarak görülmüş ve buna karşı çözüm olarak basında dar gelirli gruplar için konut projeleri önerileri yer almıştır [10].

Bu önerilerden birisi gecekonduların nüfusunun kentin diğer gelir gruplarının oturduğu türde konutlara aktarılması olmuştur. Hatta İstanbul belediyesi, söz konusu konutları yapmaya girişmiş ancak yeterli sayıda ucuz konut yapılamayacağı anlaşılınca bu kez imar planlarından medet umulmuştur. 21 Ekim 1950'de basında İl Genel Meclisi'nde vali Gökay'ın "yıkılan Almanya'nın imar planları getirildi, istifade edilecek" dediği belirtilmektedir. Tüm bu önerilere karşın bu projelerin etkin bir biçimde yaşama geçirilememesi nedeniyle, ne zaman yıkıma yönelik bir

girişim olsa basında yürek burkan sefalet görüntülerinin yanında yer almıştır. O dönemde basında yer alan bir başka uygulama da belediyenin “her ay 500 aç ve perişan kişiye Anadolu’ya dönüş bileti” alması planlarıydı [130]. Ancak, gecekondualarda yaşayanların kentte köydekenden daha yüksek gelir etmeleri nedeniyle köylerine dönme eğilimlerinin çok zayıf olduğu görülmüştür [100].

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kısa soluklu liberal ekonomi politikalarının yol açtığı hızlı ve plansız kentleşme ve ardından serbestleşmenin iflasıyla ithal ikameci politikalara geçilen süreçte, özel sektörde ve kamu sektöründe çalışan işçiler sayıca artarken kentli nüfus içinde ücretli grupların bölüşüm üzerindeki payının gerilediği, düzensiz ve marjinal faaliyetlerle kendilerine yaşam alanı bulan grupların payının giderek arttığı görülür [54]. 1950’lerin ilk yarısında şehre gelen göçmenlerin çoğu geçici iş bulan mevsimlik işçilerden oluşurken, özel konut yapımı ve bayındırlık işlerinde görülen inşaat patlamasının da etkisiyle göçün bu yapısı tersine dönmüş, bu kitleler kalıcı hale gelmiştir. Böylece, yeni göçmenler artık şehirlerde yaşıyor, sadece hasat zamanı köylerine gidiyorlardı. 1950’lerin ilk yarısı itibarıyla önce hizmet sektörü ve küçük sanayii ve ikinci yarısı itibarıyla büyük sanayi sektörü önemli istihdam kaynakları olmuştur. Bu yeni iktisadi etik, bu göçmenlerin şehirde tutunmalarını sağlamıştır [50].

1950’lerde ekonominin tüm alanlarında özel sektör öncülüğünde başlayan gelişmeler ticaret ve hizmetler sektöründe deneyimsiz işçilere istihdam alanı açarken, benimsenen dışa bağımlı ekonomi modeli için ucuz işgücü önemli bir girdi haline gelmiştir. Böylelikle, göçmenler artık ekonomik mekânın temel aktörlerinden biri olma niteliği kazanmaya başlayarak marjinal sektör girdisi olma özelliğini git gide kaybetmişlerdir [125]. Yasal konut piyasasından konut edinebilecek bir birikime sahip olmayan, ekonomik mekânda çok önemli işlevler yüklenmeye başlayan yeni kent sakinlerinin, kayıtdışı alanda barınma ihtiyaçlarını gidermek için imarlı alanlar haricindeki kamu arazilerinde kendi inisiyatifleriyle gerçekleştirdikleri gecekondualar, [81] işçi ücretlerinin artmasını önlediği için fabrikalar tarafından memnuniyetle karşılanıyordu. İşverenler, bu tür yasadışı eylemler için açık yardımda bulunmamakla birlikte konutlarını inşa edebilmeleri için işçilere avans veriyorlardı [130].

Toprak işgalleri ve gecekondu yapımı, kentsel toprak mülkiyeti kalıplarının ve seçim politikalarının niteliği nedeniyle devletin önemli bir aktör olarak rol aldığı karşılıklılık ilişkilerinin harekete geçirilmesiyle gerçekleşmiştir. Kentlerde ve çevresindeki hazine arazileri, toprak işgallerini kolaylaştırmış ve hak sahipliği ile sonuçlanmasında önemli yer tutmuştur. Sahlins'e göre, karşılıklılık ilişkileri dayanışmacı "genelleşmiş karşılıklılık" ve sosyal açıdan yıkıcı "olumsuz karşılıklılık" olarak ayrılır. Cömertlik ilkesiyle nitelediği genelleşmiş karşılıklılık, akrabalık ve reislik hakları ve asaletin gereği gibi davranış biçimleri için geçerlidir. Olumsuz karşılıklılık ise çıkar odaklıdır ve haksız kazanç ya da bedel ödemediği bir şeye sahip olma çabasıyla oluşur. Genelleşmiş karşılıklılık, liderlik hak ve yükümlülükleri kurumsal ve formel bir nitelik kazandıkça yerini yeniden dağıtıma bırakır. İhtiyaçlarını piyasa mekanizması içinde karşılamaktan yoksun olan bireyler, topluluğun cömertliğine hak kazandığı durumlarda genelleşmiş karşılıklılığın kurumsal formu olan yeniden dağıtım uygulamalarından faydalanmaktadır. "Ancak, topluluğun cömertliğine hak kazanmanın karşılıklılıktan yeniden dağıtıma doğru evrimini tamamlamaktan çok uzak olduğu ve yeniden dağıtım uygulamalarının, karşılıklılık ilişkilerinin enformel, kişisel niteliğine büründüğü yerlerde farklı biçimler alabilirler." [10]

Yalnızca ekonomik değil, siyasi açıdan da taşıdıkları statükocu potansiyellerin iktidar partisince fark edilmiş olmasıyla, gecekonducuların statüsü yalnızca ekonomik ve politik alanda değil, fizik mekânda da yasal ve yerleşik hale gelen gecekondu mahallelerine yansımıştır [125]. Çok partili demokrasiye geçişle birlikte iktidarın meşrulaşma gereksinimi bu enformel grupların aynı zamanda büyük seçmen kitlesi olarak algılanmasıyla karşılıklılık ilişkilerini doğurmuştur. Hazine arazileri, yeni konut talep eden ve konutlarını kırsal dayanışma alışkanlıklarıyla gidermeye hazır yeni seçmen kitlesi ve birbirleriyle yarışan siyasi partilerden oluşan bir ortam, "popülist arsa tahsisi" vaatlerini siyaset alanına çıkarmış, zaman içinde de bu vaatler gerçekleştirilmiştir [135]. Nitekim bu ilk yıllarda, şehirlerdeki yeni proletarya, siyasi davranışlara yönelik beklentileri boşa çıkarmış ve DP ve devamı partileri tercih etmişlerdir [50].

Bu gelişmeler, bağımsız çiftçi konumunu daha kalıcı olarak algılayan birinci kuşağın aksine ikinci kuşakta proleterleşmenin belirgin hale gelmesine neden olsa da ilk süreçte marjinal sektörlere dahil olmaları nedeniyle proleterleşme bilincinin yerleşmesini önlüyordu. 1950'lerin ve 1960'ların büyük bölümünde bu kesimlerin parasal durumu sürekli iyileşiyor, başlangıçta derme çatma inşa ettikleri kulübeler zaman içinde dönüşüm geçirerek daha yüksek kaliteli malzemelerle inşa edilen gecekondulara dönüşüyordu [50]. Gecekondu olgusu toplumda eskidikçe ve kabul edilirliliği arttıkça yapım süresi uzuyor ve daha kalıcı malzemeler kullanılmaya başlıyordu. Hatta başlangıçta gecekondu yapımında usta emeğinin payı düşükken, zaman içinde bu sunum biçiminin kurumsal bir yapıya kavuşmasıyla usta emeğinin payı artmakla kalmamış, gecekondu yapımında uzmanlaşan taşeronlar ortaya çıkmıştır [83].

Şehir merkezlerinin bu denli yakınında bulunan devlete ait topraklar, Osmanlı'ya özgü toplumsal kurumların bir sonucuydu. Hükümetlerin seçim öncesinde enformel yerleşimlere yasallık kazandıran tapuları dağıtmalarının nedeni sanayileşme stratejilerinin de bir yansımasıydı [50]. Gecekonducu kesim üretici olarak ortaya koyduğu düşük kaliteli ve ucuz malların tüketicisi olarak da piyasanın yüzeyini genişletiyor ve çevresi boş kalan sanayi dallarına yönelik küçük üretim, bakım ve onarım, parça yapımı gibi marjinal işleri yüklenerek bu yan sektörler sanayileşene dek gördükleri ekonomik işlevin etkisiyle kentteki konumlarını koruyorlardı [125]. Gecekondu sahiplerinin zamanla evlerinin yıkılmayacağını ve daha çok para edeceğini bilmeleri evlerini satmayıp gelirlerinin büyük kısmını tüketime ayırmalarına imkân vermiştir (Şekil 4.28). Bu yönüyle, gecekondu nüfusu iç pazarın oluşumuna da katkı sağlamıştır. Öncelikle inşaat malzemesi müşterisi daha sonra da tüketim malları alıcısı olarak pazara katılmışlardır [50].

Zaman içinde piyasa mekanizmalarının işlemeye başlamasıyla, gecekondu bireysel bir üretim biçimi olmaktan çıkmıştı [83]. Oturmuş gecekondu semtleri birkaç yıl içinde bahçeli işçi sınıfı banliyölerine benzemeye başladı [50]. Gecekonduların marjinal kesimin güvensizlik içinde yaşadığı bir yer olmaktan çıkarak ekonomik girişim açısından sömürülecek önemli bir ticari potansiyeli içermeye başlamasıyla, özelleştirilmeyen ve sosyal konut projeleri için de kullanılmayan devlet

mülkiyetindeki boş araziler işgalciler ve dar gelir gruplarının konut ihtiyaçlarını sömüren küçük girişimciler tarafından çok geçmeden hızla “çitlenerek” ortak mülke dönüştürüldü [10]. Öte yandan, gecekondular bazı kişilerce yapılmasının yanı sıra yapılıp satılmaya da başlamıştı [83]. Gecekondu sahiplerinin çoğu fiilen araziyi kendileri çitlemeyip ya el koymuşlar ya da sözde veya gerçek emlakçıdan satın almışlardır. Ayrıca, evlerini kendisi yapan gecekondu sahiplerinin oranının ticari kanallardan gecekondu sahibi olanların yanında çok önemsiz kaldığını ortaya koyan araştırmalar ticarileşme eğilimini açıkça ortaya koymaktadır [10].

Şekil 4.28 Piyasaya tüketici olarak katılan gecekondulular [133]

Gecekondu bölgelerinin denetimi, arazi satışlarıyla piyasayı ellerinde tutan ve “haksız kazancın maksimizasyonu” amacıyla gecekondu yapan veya kiralayan, bölgede çeşitli işlevleri yüklenen güçlü kişiler ve gruplar arası karşılıklı ilişkilere dayanmaya başladı [10]. Bu süreçte üretilen gecekondularda mülk konut üretme eğilimi hâkim olsa da kiralık konut eğilimi de yükselişe geçmiştir. Bu alanlarda çoğu kez siyasal örgütlere dayanan kişilere piyasalarda belirlenen fiyatlar ödenmek koşuluyla gecekondu yapanlara yer gösteriliyor ya da eski gecekondulular tarafından üretilen konutlar kiraya sunuluyordu. Bir süre sonra bu bilgilerin elde

edilmesi ve güç sahiplerine pay ödenmeye başlanması ile bu kişiler ya örgütlü ilişkileri kanalıyla bölgenin yol ve altyapı sorunlarına kendi içinde çözüm sağlamaya çalışmış ya da siyasi bağlantıları ile yerel yönetimlerin bu alanlara kısıtlı da olsa hizmet sağlamasına aracı olmuştur. Son aşamada ise gecekonduların sahiplerinin hisseli tapuya sahip olmaları olağan hale gelmiştir [83]. Olumsuz karşılıklılık biçimini alan ve sosyal açıdan yıkıcı bu davranış örüntüleri, yalnızca gecekondular alanlarıyla sınırlı kalmayıp orta sınıf konut sektörünü de etkilemiştir [10].

Fabrikada iş bulan işçilere sonradan göçenlerin de katılımıyla yayılan bu enformel yerleşimleri mümkün kılan köy ve bağımsız belediyeler ve popülist imar politikalarının ürünü olan imar affı uygulamaları [130] sayesinde gecekondular bir kere yapıp içine yerleşildikten sonra er ya da geç hükümet tarafından yasal statüye kavuşturuluyordu. Kayıtdışı yerleşimlere kentsel altyapı ve belediye hizmetleri de çoğu zaman yasal normalleştirme işlemlerinden hemen önce veya eş zamanlı götürülmüştür. Bu konutların yasal durumlarının yanı sıra fiziksel nitelikleri de zaman içinde değişim geçirmiştir [10]. 1950'den sonra başlayan sanayileşme ve kentleşme atağı içinde örgütsüz ve hareketli işgücü boşluğunu dolduran emek kesimi, kendilerine inşa ettikleri derme çatma barakalarla başlayıp zaman içinde yatayda ve düşeyde esnek konutlar inşa etmişlerdir [130].

Bir bölgede belli büyüklükte baskı grubu oluşturmalarıyla yerel yönetimler bu bölgelerin altyapı ihtiyaçlarını düşük düzeyde de olsa karşılamaya ve merkezi yönetimler ise bu bölgelerde neredeyse hiç denetim uygulamamaya başlamıştır. Gecekondular yapımının toprak mülkiyetine sahip olmanın bir yolu olarak görülmesi, çoğu durumda birden fazla konut yaparak kiraya sunma eğilimine neden olmuştur [83]. Aynı zamanda kooperatiflerin imar sınırı dışında yer seçme sürecinin başlamasıyla, orta sınıf konutu merkezden çevreye doğru ilerlerken, çevre köylerde gecekondular yerleşimleri çevreden merkeze doğru genişlemeye devam etmiştir. Böylelikle 1960'lardan sonra birleşecek bir büyüme evresine geçen kent dokusu, kentin eski yerleşimcilerinden ekonomik ve sosyal dayanışma olanaklarına sahip kesimleri ve görece parasal durumu daha iyi olanları daha düz alanlara ve altyapıya yakın konumdaki alanlara barınaklarını inşa ederken bu dayanışma ağından yoksun grupların daha elverişsiz alanlara yerleşmesiyle biçimleniyordu [125].

Kent arazilerinden bu usulsüz faydalanma örüntüleri, bir sosyal politika aracı olarak ya da toplumsal huzursuzluğun önüne geçmek için mevcut düzeni meşrulaştırma amacına hizmet eden bir yeniden dağıtım uygulaması olarak kurumsallaşmış karşılıklılık ilişkilerinin dışavurumu halini almıştır. Kentsel toprak mülkiyeti üzerindeki belirsizlikler, Türkiye’de devlet yetkililerine oy karşılığında hazine arazisi üzerinde hak sahipliği vermek gibi patronaj ilişkilerine dayalı şebekelere yönelmeleri için açık kapı bırakmıştır. Bu nedenle, karşılıklılık ilişkileri, kurumsallaşan cömertlik ilkesinin aksine siyasi kazanca kapı aralayan özgül bir biçimi ortaya koymaktadır. Gecekonduları normalleştirmek için çıkarılan bir dizi af yasaının⁶ bir amacı da radikal hareketleri kontrol altında tutmaktır [10].

Barınma ihtiyacı, tümüyle piyasa mekanizmalarına bırakılmayacak kadar temel bir ihtiyaç olarak kabul edildiği için konut sektörünün değişim ilkelerinden farklı bir iktisadi ahlakı vardır. ABD gibi en gelişmiş piyasa ekonomilerinde dahi barınma ihtiyacını karşılamak üzere geliştirilmiş formel kurumsal mekanizmalar hayati bir rol oynamıştır. Türkiye örneğinde ise kent yoksullarına konut edindirmenin olağan yolu olarak sunulan gecekonduunun ortaya çıkışında enformel karşılıklılık ilişkileri, formel yeniden dağıtım mekanizmalarının yerini almaktadır. Usulsüz yerleşimlerin biçimlenmesinde devlet yaşamsal bir rol oynamıştır. Dar gelirli insanların konut sorununa kendiliğinden bir çözüm olarak bulunan enformel konut sektörünün şekillenmesinde karşılıklılık ve yeniden dağıtım arasındaki muğlak ayrım zamanla “haksız kazancın maksimizasyonu” güdüsünü harekete geçirerek başlangıçta cömertlik olarak algılanabilecek davranış kalıplarını olumsuz karşılıklılığa dönüştürmüştür [10].

Sosyal devlet anlayışının anayasal düzlemde ele alındığı 1961 Anayasası’yla öngörülen DPT’nin kurulması ile planlı döneme geçilmiş ve 1963’te ilk planın hazırlanmasıyla, kalkınma planlarında konut sektöründeki hedeflere önemli yer verilmiştir. Hazırlanan 1. Plan’da kendilerine konut yaptırılmayan ailelerin gecekondularının yıkılması istenmemektedir. Durumu düzeltilebilecek gecekonduların korunarak ıslahı, durumu düzeltilemeyecek olanlarınsa önlenmesi

⁶ 1948’den 2018’e dek gecekonduya yönelik af yasalarının kronolojik bir değerlendirmesi için bkz [134]. ve [135]

öngörülmektedir [110]. Önleme, uzun ve kısa vadede iki türdür. Olumsuz önleme, bir yapı yapılırken ya da yapıldıktan kısa bir süre sonra kolluk kuvvetleri tarafından yıkılmasıdır. Olumlu önleme ise kaynak yardımı yapılarak gecekondudan başka çaresi kalmamış ailelerin konut ihtiyaçlarını karşılamak üzere konut pazarına sunum yapılmasıdır [134].

İkinci Plan (1968-1972) ise genel hatlarıyla devletin rolünü yatırımcı değil düzenleyici olarak belirlemiştir. Konut sorununun piyasa mekanizması içinde çözülmesi ilkesi ile 1. Plan (1963-1967)'dan ayrılmaktadır [110]. Ancak, 27 Mayıs müdahalesinden sonra her ne kadar plana dayalı meşruiyet yeniden yapılandırılmaya çalışıldıysa da bu planlar hızlı kentleşmenin gerisinde kalmış ve pratikte etkili olamamıştır. Sonuçta, özellikle sanayi kentlerinin gelişimi yarı planlı, yarı plansız bir şekilde yönlendirilmiştir [129].

İthal ikameci sanayileşmenin yarattığı tekelci sermayenin dayanıklı tüketim malları satışının önemli bir kısmını gecekondulu bölgelere yönelik gerçekleştirmeye başlamasıyla, gecekondulu gruplar tüketici olarak da kentsel ekonomide yerini pekiştirmiştir. Ayrıca, gecekondulu arsalarının ve inşaat malzemeleri satışından elde edilen kazançlar ve güvencesiz çalıştırılan kesimlerin sırtından elde edilen tasarruflar işverenlerce memnuniyetle karşılanmıştır. Merkezi otoriteler tarafından siyasi fırsatlar yaratması nedeniyle de merkezi yönetim tarafından yasallık kazandırılıp yerel otoriteler tarafından da altyapı hizmetlerinin götürülmesiyle yeniden dağıtım uygulamalarını biçimlendirme gücünü elde etmiştir [135].

1960'ların ortalarına doğru, gecekondulu kesiminin marjinal sektörlerden enformel sektöre kaymasıyla, ekonomik sektörlerde ucuz işgücü sağlamayı sürdürmek suretiyle pazar yüzeyini genişletmeleri ve mekânda yerleşimini güçlendirmelerine koşut gecekondularının birkaç katlı beton bloklar haline geldiği görülür [130]. Gecekondulunun kentte geçirdiği süre ve ekonomik mekândaki rolü kalıcı hale geldikçe, birikim olanakları ve buna paralel olarak gecekondusu da büyüme eğilimine girmiştir. Böylece, kendine yeterlilik kalıplarının dışına çıkarak belli bir aşamadan sonra gecekondusunu bölerek kiraya arz etmiştir [83]. Hatta bazı gecekonduları orta sınıf konutlarından ayırt etmek zamanla güçleşmiş ve bu biçimde dönüşen evlerde yaşayanlar da kendilerini henüz dönüşüm geçirmemiş ya

da yasal statü kazanmamış kulübelerde yaşayanlardan ayrı tutmuş ve gecekondular terimini onlar için kullanmıştır [10].

1960'ların ilk yarısında, Ankara nüfusunun %59'u, İstanbul nüfusunun %45'i, İzmir nüfusunun %33'ü gecekonduda yaşadığı görülmektedir. 1980'lerde bu oranlar sırasıyla %55, %70 ve %50'ye yükselmiştir. Bu dönemde konut politikalarının etkili aygıtlarından biri olan kooperatiflere devletin sağladığı yardımlar, üç unsur göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, kentli yoksulların devletin yeniden dağıtım uygulamalarına ulaşabilmesinin sınırlandığını görülmektedir. Birincisi, bütün kooperatifler kredi yardımından faydalanmamıştır. İkincisi, kooperatiflere üye olmak ancak formel sektörlerde çalışan kişilere açıktı. Dolayısıyla kentli gecekonduların önemli bir kısmı kooperatiflere üye olamıyordu. Üçüncüsü, enformel yerleşim yerlerinde yaşayanların büyük çoğunluğunun devletin kredi yardımından haberdar değildi [10].

Gecekonduyunun resmi olarak tanındığı ve kalkınma planlarına uyan ilk kapsamlı yasa 1966'da çıkarılmıştır. 775 sayılı yasa gecekonduların kente yerleşmesine yönelik resmi kurallar ve olanaklar getirilmiştir. Bunların sonucunda, 1950'lerin derme çatma kulübeleri ve altyapısız mahalleleri 1970'lerin sonunda kentlerin altyapılı, yeşil alan ağırlıklı ve düşük yoğunluklu işçi mahallelerine dönüşmüşlerdir. Kentlerin ortasında kalan gecekonduların alanları eğer çok yaygın ve büyük değilse büyük inşaat şirketlerince dönüştürülüyor ve eski nüfus başka alanlara taşınıyordu. Yine merkezde yer alan fakat mülkiyeti karışık bazı gecekondular ise kentin çeperlerinde yeni açılan yerleşmelerdeki yeni yerleşimlere taşınarak mevcut gecekondularını kente yeni göçenlere kiraya veriyor ve böylece bu alanlar Türkiye kentlerinde ilk kez ortaya çıkan geçiş ve çöküntü bölgelerine dönüşüyordu. Dış çeperlerde yer alan gecekonduların mahallelerinde ise nüfus kendi sınırlı olanakları dâhilinde bir dönüşüm başlatmışlar ve mahallelerini bitmeyen inşaat alanlarına çevirmişlerdir [130].

İşgal edilen alanlar ve kaçak yapılar, afların etkisiyle gittikçe kentsel toprak olmaktan çıkarak kentsel rant üreten bir araca, kentsel arsaya dönüşmeye başlamıştır. Böylelikle, önemli bir gelir transfer aracı haline gelmiştir. Üretim sektörünün giderek gerilemesi ve hizmet ve ticaret sektörlerinin baskın haline

gelmesiyle de bu alanlar aynı zamanda büyük sermaye gruplarının ilgi alanı haline gelmiştir. 1980 sonrası dönemde, bu yerleşim alanları dışlanan emekçi kesimin ve yeni hegemonya döneminin taşıyıcı unsurları arasında mekânın yeniden dağıtım aracılığıyla sisteme tutunmasında merkezi bir rol oynamayı sürdürmüştür [135]. Otomobil kullanımının artması ve otobanların inşasına koşut ulaşımın kazandığı yeni kalıplar bu gelişmenin önemli bir yönünü oluştururken, orta sınıf konutunun büyük kentlerde merkezden çevreye doğru çekilmeye başlaması ikamet kalıplarını değiştirmiştir [10].

1984'te çıkarılan af yasasının temel amacı, gecekonduların mülkiyet problemlerini çözerek hızla yasal statü kazandırmak ve gecekonduların çok katlı apartmanlara dönüştürülmesini sağlamak olmuştur [130]. O dönemde özel sektör yanlısı ANAP'ın parlamentoda çoğunluğu sağlaması ve belediyelerin çoğunu eline geçirmesiyle, kent imarı alanında ve arsa üretme faaliyetlerinde merkezi yönetimin elindeki bazı yetkiler belediyelere aktarılmıştır [10]. Yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesinin ardında, toplumun kaybeden kesimlerine barınma alanında tavizler vererek sistemi tadil etmenin yanı sıra verilen imar izinleriyle dolaylı gelir transferi sağlama isteği yatmaktadır [115].

Dönüşümün temel aktörleri küçük ve büyük girişimciler olacak ve gerekli finans duruma göre kredi olanaklarından, ailenin birikiminden ya da çoğu kez arsa ya da kat karşılığı çalışan girişimcilerden sağlanacaktı [130]. Böylelikle, 1980 öncesinde kentli tüketici sınıfın oluşması için toprak işgaline göz yumulan kitlelerin 1980 sonrasında yeniden dağıtım mekanizmalarından yararlanamamasıyla yükselen eşitsizlik ve yoksullaşma, dağıtılan imar hakları ve aflarla katlanılabilir hale getirilmeye çalışılmıştır [115]. Sonuç olarak, gecekonduların ticarileşmesine karşın oy karşılığında tapu verilmesi ve belediye yetkilileri ile projelerini gerçekleştiren mütaeahhitler arasındaki kanunsuz çıkar ilişkileri, olumsuz karşılıklılığın kurumsal dışavurumu olarak ortaya çıkmıştır [10].

Türkiye örneği yalnızca formelleşmemiş genel karşılıklılık ilkelerinin olumsuz karşılıklılığa dönüşebileceğinin değil, aynı zamanda olumsuz karşılıklılığın piyasaya yayılarak değişim ilişkilerinin bireysel olmayan ve tarafsız biçimini zedeleyebileceğini göstermektedir. 1984'te çıkartılan ve Toplu Konut Fonu

aracılığıyla önemli miktarda kamu kaynağını harekete geçiren Toplu Konut Yasası ile bu girişimler hız kazanmıştır. Özel yatırımcıların 150 metrekareye kadarki konutlar için kredi yardımı almasına olanak sağlayan yasadan kentli yoksullardan ziyade orta sınıf taleplerine hitap eden büyük inşaat firmaları faydalanmıştır. O zamana kadar yapsatçı küçük müteahhite bırakılan alanlara büyük inşaat firmalarının girmeye başlaması arz cephesinde değişikliklere neden olmuştur. Sektörde yer alan büyük şirketlerin ani artışı yalnızca talep unsuruna yanıt niteliğinde olmayıp kredi yardımı için önemli fırsatlar sunan TKKOİ'nin 1984'te kuruluşundan sonra devletin konut sektörüne giderek daha fazla girmesiyle ilgilidir [10].

Bu gelişmelerin o zamana kadar gecekonduların elinde bulunan kent çeperlerindeki arazilerin orta ve üst sınıfın talebini karşılayan müteahhitlerin ilgi alanına girmesine yol açmasıyla, 1980'lerin sonuna kadar gecekondular fiziksel bir dönüşüm geçirerek yavaş yavaş yok olurken, [136] Toplu Konut Fonu'nun önemli bir kısmı orta sınıfa hitap eden konut projeleri için kullanılmıştır. Hükümet, 1989'da yapılan yasa değişiklikleriyle kamu kaynaklarını enformel yerleşimlerin gelişmesini engelleyecek biçimde kanalize etmeye yönelmiştir [10]. 1990'lardan itibaren bu enformel yerleşim alanları varoşlara dönüşürken bir kısmı da kentsel dönüşüme uğrayarak toplu konut alanlarına taşınmaktadır [136].

Böylece, hem kent içinde giderek artan sosyal mesafeden kurtulmak isteyen üst gelir gruplarının "villa gettoları" kurmak için hem de kredi olanaklarından yararlanan orta gelir gruplarının bazı kesimlerinin kooperatif örgütlenmeleri kanalıyla çeperden pay istemeye başlaması, bu grupların parasal ve yasal güçleri ile gecekonduların mafya türü kaba gücü arasında hak paylaşımı savaşını başlatmıştır [130]. O zamana kadar hiçbir itirazla karşılaşmaksızın usulsüz yerleşimlere ayrılan kent çevresindeki araziler üzerinde gecekondularla büyük inşaat şirketleri arasında doğan çatışmalar, yeni siyasi kararların alınmasında etkili olurken, söz konusu iklim değişikliğinin medyadaki yansımaları da geleneksel olarak yoksul gecekonduların sorunlarına sempatiyle yaklaşmaktan uzaklaşarak onları vergilerini ödemediği orta sınıf standartlarında yaşayan hali vakti yerinde insanlar olarak sunmaları yönünde olmuştur [10].

Tarihsel açıdan karşılıklılık ilkeleri içinde belirlenen bu davranış kalıpları, devletin konut alanında bireysel olmayan ve formel temellere oturan siyasi önlemler almasını engellemiştir. Yalnızca dar gelirliilerin değil, onları savunacak durumda olan grupların da enformel imar faaliyetlerinden çıkarları söz konusu olmuştur. Bu grupların mevcut durumun yarattığı rant fırsatlarından vazgeçmeleri düşünülemezken, öte yandan gecekonducuların da uzun zamandır yalnızca barınma ihtiyacını karşılamaktan çıkarak önemli bir spekülasyon aracına dönüşen gecekonduyunun yatay ve dikeyde büyümesiyle rant arayışına katılma şanslarını tepmesi olası değildir. Kentsel arazi spekülasyonlarına dayanan seçim rekabetinin yarattığı atmosfer ortadayken, seçmenlerin spekülatif kazanç beklentilerini boşa çıkarmak da politikacılar açısından göze alınması zor bir seçenek olmuştur. Kiracı durumda olan gecekonducuların ise bu rant çekişmelerinden doğacak olan hak kayıpları ilerleyen bölümde ele alınacaktır. Bu gelişmeler, Türkiye’de devletin bireysel olmayan ve ortak çıkarların korunmasını sağlayan kurallı bir yeniden dağıtım mekanizması geliştirme olasılığını kuşkulu hale getirmektedir [10].

4.6 Neoliberalizm ve Konut Piyasası

1970’lerin başında nesnel koşullarda değişimler başlamış ve ikinci yarısından itibaren yükselen kriz ortamı, savaş sonrası devlet denetimli iktisat politikalarının terk edilerek dünya ekonomisinin “serbest piyasalar, serbest dış ticaret ve sermaye hareketleri” anlayışının hâkimiyetine girdiği bir süreci tetiklemiştir. Bu gelişme, finans sermayesinin uzun bir zaman sürecinde ortaya çıkan “artık” sorununun yarattığı durgunlukla bağlantılı olarak tanımlanabilir. Yani, sermaye birikim rejiminin krizine koşut, 1970’lerin başında doların altınla bağının kopması ve 1980 sonrasında “kâğıt para dolar” ile gelen finansal özgürlük, Polanyi’nin “Büyük Finansallaşma” dediği süreci hızlandırarak finansal sermaye etki alanını reel sermayeye oranla muazzam ölçüde genişletmeye yönelmiştir. Üretim süreci içinde yaşanan bu kayma, küresel ölçekte gündemine aldığı yeni sermaye birikimi rejimini ortaya çıkarmış [137] ve bu yeni rejimin kentlerin yapısını kökten değişime uğratan başlıca unsuru, gayrimenkul yatırımlarını devreye sokması olmuştur. Bir başka deyişle, sermaye artık gayrimenkul yatırımları üzerinden de birikmeye, finans ve sigorta piyasaları ile iç içe geçerek karmaşık bir yapı oluşturmaya başlamıştır [16].

1980'lerde tıkanmanın aşılmasını gerçekleştiren yeni birikim rejimi, yeni enerji kaynaklarının dolaşıma girmesiyle ve yeni sektörlerle açılarak bu sektörlerin birikim aracı haline getirilmesiyle kurulmuştur. 1980'lerin yeni itici gücü elektronik (ve şimdilerde siber fiziksel sistemlere dayalı üretim), yeni başat sektörleri de hizmet, iletişim ve gayrimenkul olmuştur. Gayrimenkul böylelikle tarihinde ilk defa hizmet veya küçük yatırımların uğrağı olmanın ötesine geçip sermaye hareketinin odak noktalarından biri haline gelmiştir [16]. Türkiye'de de 1980 yılının hem 24 Ocak kararları hem de 12 Eylül darbesi ile hızlanan dönüşüm süreci, önceki dönemlerde uygulanan örgütlü emeğin görece güçlü olduğu, içe dönük ithal ikameci kalkınma modelini sonlandırıp hemen her alanda ulusal ve ulusüstü sermaye gruplarının ekonomi yönetimindeki gücünü arttırmış ve piyasa mekanizmalarını, bu kesimin artı değere daha yüksek oranda el koymasını sağlayacak şekilde yeniden yapılandırmıştır [138].

Türkiye için uluslararası sisteme katılma çabasının etkili olduğu bu dönemde, inşaat piyasasında önceki dönemlerde kat karşılığı konut üreten küçük müteahhitlerin yerini büyük firmaların aldığı görülür. Bunun en önemli nedenleri; bankacılık sektörünün genişlemesi ve fon hareketlerinin serbestleşmesiyle elde edilen imkanlar ve bazı inşaat firmalarının petrolün yükseldiği dönemlerde Ortadoğu ülkelerinde inşaat yapmaları sonucu kazandıkları kârları Türkiye'ye getirip burada yatırım yapmaya başlamaları olmuştur [139]. ENKA, Doğuş, Maya gibi bir düzine büyük şirket "Ortadoğu ve Libya'da üstlendikleri işler sayesinde deneyim kazanmışlar ve ithal ikamesi döneminin ürünü olan dev holdinglerle iş hacmi bakımından rekabet edebilir duruma gelmişlerdi." Piyasaların yarattığı fırsatlar karşısında Koç ve Alarko gibi holdingler de harekete geçerek yüksek kârlar vadeden müteahhitlik işlerine girmişlerdir (Şekil 4.29) [140]. Ticaretin serbestleşmesinin önündeki engellerin kaldırıldığı, örgütlü emeğin üretimdeki gücünün azaltıldığı, toplumda gelir eşitsizliğini arttıran bu yeni sistem, aynı zamanda özelleştirmeler, borçlandırma politikaları ve kur/faiz rejimleriyle kamu kaynaklarının özel sektöre aktarılmasını hızlandırmıştır [138].

Bu yapısal değişimlerle palazlanan sermaye grupları, geçmiş dönemlere kıyasla çok daha fazla spekülâtif gayrimenkul yatırımlarına yönelmiş ve şehirlerin büyüyen rant

ekonomisinden ciddi kazançlar elde etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, kentte sermaye gruplarının bir araya gelerek büyük yapı birimleri ortaya koymasına olanak tanımıştır. Küçük sanayi siteleri ve organize sanayi bölgelerinin sayısı hızla artarken, toplu işyeri kooperatiflerinin faaliyetlerinde artış görülmektedir. Yükseköğretim kuruluşları, sağlık kuruluşları ve özel kesimin büyük kuruluşlarının yönetim merkezleri gibi binaların kampüsler halinde inşa edilmesi eğilimi yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler sonucunda, kentlerin tekil yapılar eklenerek büyüdüğü dönemden, kente büyük parçalar eklenerek büyüme sürecine geçilmiştir. Hatta gecekonduların açılması da mafyalaşmış ilişkiler içinde büyük parçalar halinde gerçekleşmeye başlamıştır. Konut alanında toplu konut üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır [91].

Şekil 4.29 Halkalı toplu konut projesi [141]

Türkiye’de toplu konut sürecinin kendisini benimsetmeye çalıştığı 1970’li yılların ikinci yarısından sonra gecekonduların üretimi nitelik değiştirerek yarı mafyalaşmış bir sektör haline gelmiştir. Gecekonduların yasallaştırılması açısından 1984 yılında gerçekleşen gecekonduların affı gecekondulara güvence sağlamanın çok ötesine geçen ve çok katlı olmayan gecekonduların ıslah planlarıyla apartmanlaşmasına yol açan, niteliksel olarak bambaşka bir kırılma yaratan ve gecekonduların yapılarına da kentsel ranttan pay alma imkânı getiren bir müdahale olmuştur. Gecekonduların affı düzenlemelerinin niteliğindeki bu değişim aynı zamanda kentlerin imarlı alanlarındaki kaçak yapıların da affını beraberinde getirmiş ve böylece kentlerde

imar planları önemini büyük ölçüde yitirmiş, imar planı kanalıyla denetleme biçimlerinin savunulması zorlaşmıştır [91].

Tekeli'ye göre, sermayenin mekânsal dağılımını belirleyen üç stratejik unsur vardır. Bunlardan ilki, iç piyasalara dönük ekonomi politikalarının terk edilerek dışa açık, ihracata dayalı kalkınmanın benimsenmesine koşut Türkiye'nin dünya pazarlarıyla bütünleşmesini arttırabilmek için altyapı ve telekomünikasyon politikalarına ağırlık verilmesidir. Böylelikle Anadolu kentlerindeki girişimciler dünya piyasalarına doğrudan üretim yapan sanayileri geliştirme imkânı bulmuşlar ve köyler dahil tüm yerleşmeler bu sisteme bağlanarak bütünleşik bir ulusal piyasanın dinamikleri oluşturulmuştur. İkincisi, sermaye piyasalarının kurulması, ticaretin serbestleştirilmesi ve buna bağlı üretim bölgelerinin kurulması için bankacılık yapısında önemli reformlara gidilmesi olmuştur. Mekânı belirleyen diğer gelişme, turizm yatırımlarının teşvik edilmesi ve dinlence faaliyetlerinin gelişmesiyle sermayenin mekânda yeniden dağılımında Batı ve Güney kıyılarının paylarının artması ve spekülatif amaçlı çok sayıda ikinci konut yapılması olmuştur [91].

Bu dönemde kentleşme sürecine etki eden üç temel gelişmeyi vurgulamak gerekmektedir. Bunlardan ilki, toplu konut üretiminin 1980 sonrasında çıkarılan toplu konut yasaları ile kurumsallaşması ve TOKİ'nin kurulmasıdır. Bu gelişme, özellikle ilk yıllarında konut alanına kaynak aktarımını hızlandırarak Türkiye'de kent formlarının oluşma süreçlerini değiştirecektir. İkincisi, kentleşme olgusunu yönlendirmek için uzman bir kuruluş olan İmar ve İskân Bakanlığı'nın kaldırılmasıdır. Üçüncüsü, yeni belediyeçilik hareketinin yeni yasalarla kurumsallaşmasıyla belediye kaynaklarının önemli derecede arttırılması, merkezi denetimin yerel yönetimler üzerindeki denetiminin bir ölçüde azaltılması ve imar planı yapımına ve onanmasına ilişkin yetkilerin belediyelere devredilmesidir. Tüm bu gelişmeler, kentleşme sürecinde ve konut alanında önemli sonuçlar yaratmıştır [91].

Türkiye'nin dünya ile birlikte yaşadığı bu dönüşümün 1980'li yıllarda net olarak algılanması olanaksızdı. Bu, zaman içinde, aşama aşama gerçekleşen bir yöneliştir. Türkiye bir yandan eski sorunlarına çözüm ararken öte yandan dünya konjonktürünün etkisiyle gerçekleşmekte olan dönüşüme ayak uydurmaya

çalışmıştır [91]. Üretimin örgütlenmesinde görülen değişimlerin insanların yaşam biçimi ve tüketim kalıplarını değiştirmesine, otomobil kullanımının yaygınlaşması ve ulaşım ağlarındaki genişlemenin hareketlilik oranlarını arttırma kapasitesi eşlik ettiğinde çevrim tamamlanmakta ve sermayenin dolaşım ve birikim hızı artmaktadır. Bu açıdan, en çarpıcı örnek olarak turizm sektörüdür. “Turizmi önceden tasarlanmış yeni aktivite ve mekân organizasyonlarının prototipi olarak görürsek eğer, irili-ufaklı yapısıyla yeniden-örgütlenmiş hizmet sektörünün eskiye oranla gündelik hayata ne kadar fazla nüfuz ettiği” de görülmektedir. Böylece, “ev dışındaki varoluşumuzun kendisi başlı başına önceden tasarlanmış bir tüketim deneyimi olarak yaşanma potansiyeli taşımaya başlamıştır. Burada vurgulanan, evin dışında eskisine oranla çok daha fazla tasarlanmış, kitlesel akımlara göre kurgulanmış, dolayısıyla sektörleşecek şekilde örgütlenmiş bir alternatifi bulunduğu; sokağın, kamusal alanın bu sektörlerin incelikleriyle donatıldığı”dır [16].

Bu dönemde, sanayinin ekonomik üretim içindeki payının gerilemesi, Türkiye'nin dünya sistemine eklenmesi ve İstanbul'un bir dünya kenti yapılması hedefiyle çakışınca bu gelişmeler sanayinin desantralizasyon sürecini başlatmış ve istihdam ve gelir dağılımının yeniden yapılandırılmasını beraberinde getirmiştir [139]. Hizmet sektörünün kent ekonomisi içindeki payının artması, sektörde çalışan profesyonellerin sayısında artışa ve bununla beraber gelir düzeylerinde yükselişe neden olmuş ve bu durum yeni bir yüksek gelir grubunu ortaya çıkarmıştır [158]. Kazancı yükselen bu yeni tüketici kitlesinin yeni yaşam tarzı arayışları, konut alanında yeni beklentileri ortaya çıkarmış ve kapalı siteler gibi yeni yerleşme biçimlerine ve sanayinin çekilmesiyle gözde hale gelen kent merkezlerinde soylulaştırmaya uğrayan eski mahallelere yönelik bir talep oluşturmuştur [139]. Bu dönemde birçok büyük yatırımcı birbirleriyle yarışırcaasına gayrimenkul sektörüne girmiş ve eskiye oranla çok daha büyük projelerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır [138]. Sanayinin kentlerden çekilmesiyle eş zamanlı olarak sendikalı ve tam zamanlı işgücü azalmış; yarı zamanlı, esnek ve sosyal güvencesiz çalışan grupların sayısı artmıştır. Dolayısıyla, süreci belirleyen yeni dinamik, ortaya çıkan yeni zenginliğin ve yeni yoksulluğun birbirinden gittikçe ayrışan mekânsal dağılımı olmuştur [158].

Büyük ölçekli sermayeyi ve kentlerin kamusal alanlarını yeniden yapılandırma kapasitelerine rağmen bu yatırımlar ilk etapta kentlerin bütünü üzerinde müdahalede bulunacakları varsayımıyla gerçekleşmemiştir [16]. 1980'ler ve 1990'larda küreselleşme tartışmalarının odağı olan İstanbul'da bu projeler Türkiye ekonomisini yönlendiren büyük holdingler tarafından ağırlıklı olarak kendi çalışanlarına hizmet etmek üzere gerçekleştirilmiştir. Tüm bu gelişmeler şehrin büyük çoğunluğuna dokunmayıp ikili bir kent yapısı ortaya koymuştur: Bir yanda "kendi haline bırakılan İstanbul, diğer yanda onun üzerine yapıştırılan, projelendirilmiş ikinci İstanbul". Küreselleşmenin bu aşamasını, 2000'ler sonrasında yaşanacak olan ikinci aşamasından ayıran nokta, tüm bu gelişmelerin şehrin büyük çoğunluğuna dokunmadan ve vatandaşların yaşam dünyalarını pek etkilemeden gerçekleşmiş olmasıdır [142]. 1980'lerde üst ve orta sınıfların konut alanlarında var olan çeşitlilik, 1990'larda homojen fakat birbirlerinden keskin farklarla ayrılarak mekânsal ve kültürel parçalanmaya dönüşmüştür [143].

Bu farklılaşmayı, kent çeperlerinde oluşan bahçe kentler ve siteler üzerinden okumak mümkün. Örneğin, İstanbul'un dünya ekonomisine açılmasıyla gelir düzeyleri hızla yükselen üst düzey şirket yöneticileri ve yüksek meslek sahipleri kente yakın mesafede ve doğa içinde yaşam vadeden müstakil villa komplekslerine yönelirken, orta ve alt-orta sınıfların yeni konut ve yeni yaşam tarzı arayışları otoyollar boyunca sıralanan blok apartmanlarda bir daireye taşınma eğiliminde olmuştur. Çok katlı türdeş apartman bloklarından oluşan bu sitelerin çoğu, yerel yönetimler tarafından toplu konut alanları olarak tahsis edilen arazilerde toplu konut kredileriyle büyük müteahhit firmalar tarafından gerçekleştirilen projelerdir. Bu kooperatiflerden konut satın almak, ilk peşinatı yatırdıktan sonra temelden başlayarak taksitler halinde ödeme yapmak anlamında gelirken, üst-orta sınıfın bahçe kentlerde konut sahibi olması -o dönemde Türkiye'de krediyle gayrimenkul satın alma imkânı olmadığı için- tüm birikimlerini henüz tanımadığı bir yaşam biçimine yatırımları anlamına geliyordu [143].

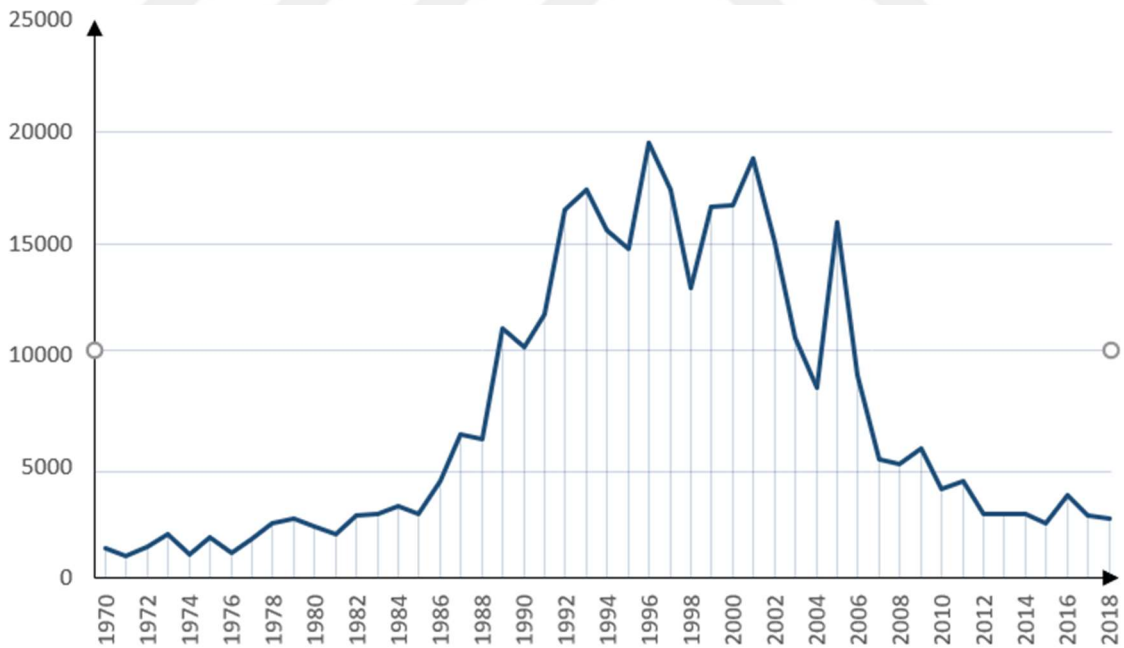
20. yüzyıla damgasını vuran tüketim alışkanlıkları ev içi tüketime yönelen fordist sektörlerin bir ürünü olurken, 1980 sonrası sektörel değişimlerle, kentliler ev dışı yaşam ve faaliyet alanlarının ve dışarda geçirdikleri zamanın genişlemesine teşvik

edilmiştir. Ancak, önceki dönemlerden çok farklı bir kamusal yaşamla sağlanmaktadır. Ev dışında geçen yaşam, eskiden olduğu gibi tesadüflere ve “kendi haline bırakılmış bir boşluk olarak değil”, geniş anlamıyla “hizmet sektörü tarafından önceden hazırlanmış, örüntülendirilmiş rekreasyon seçenekleri olarak” görülmüştür. Dolayısıyla gayrimenkul yatırımları artık bina üretiminden ziyade düpedüz bir işletme sürecini temsil etmeye başlamıştır. Bu projelerin önemli iki yapısal özelliği; ölçeklerinin iriliği ve karma kullanımlı (*mixed use*), yani çok işlevli (*multifunctional*) olmalarıdır [16].

Gerek kapalı siteler gerekse yeni yoksulluğun mekânları olan yeni toplu konutların ortak özelliği kendi içlerine dönük bir yaşam sunmalarıdır. Kullanıcılarının dışarıyla ilişkilerini koparan ve onları izole eden mekân koşulları, onları farklı biçimlerde kamusal alandan ve sokaktan çekerken, [136] özgül ağırlığı gittikçe artan hizmet sektörünün ev dışı yaşamı önceden hazırlanmış rekreatif etkinliğe dönüştürmesinin yarattığı sinerji, küçük girişimciyi de hizmet sektörünün genişleyen kapasitesine dahil etmek cazip bir alan haline getirmiştir. Bu eğilimin altyapısının hazırlanmasında kuşkusuz yerel yönetimler hatırı sayılır biçimde itici güç oluşturmaktadır [16]. Yerel yönetimlerin bir tür ‘girişimci’ olarak rol üstlendiği bu yeni rejimde, “kent sahasının tümüyle piyasa ilişkileri içine çekilmesi ve metalaşması anlamına gelen bir yatırım alanı” açılmakta ve böylece kapitalist büyüme için gerekli sermaye fazlası sağlama aracına dönüşmektedir [142]. Parçalı girişimler kanalıyla gerçekleştirilen kentsel dönüşüm programlarıyla marka yaratmak üzere örgütlenen konsept projeler, yeni eğlence ve rekreasyon endüstrisinin farklı alt sektörlerinin hitap ettiği farklı alt kültürlerin ve onların yaşam biçimlerine karşılık geliyor ve böylelikle bu durum kentteki ayrışma (*segregation*) eğilimini yeni bir biçimde harekete geçiren itici bir güç oluşturuyordu. Bir yandan yeni eğilimin birbirlerine olduğu kadar kentlerin geri kalanına karşı da kapalı olan girişimleri, öte yanda kentin önceki dönemlerinden kaldığı gibi yeniden de üretilen işgücü depoları, son olarak da yeniden cazibe merkezi haline gelen kent merkezlerinin soylulaştırılması (*gentrification*) olgusu da yeni birikim rejiminin bir yan ürünü olmaktadır [16].

Merkezi yönetimin elindeki bazı yetkilerin yerel yönetimlere devri, enformel yerleşim bölgelerini kapsayacak şekilde tasarlanmasına karşın, o zamana dek kimsenin yerleşmediği ve bazıları orman ve su havzalarını içeren kent çevresindeki arazileri de içine alacak biçimde genişletilen belediyelerin “arsa üretme ve yeniden imar” planları kanalıyla inşaat faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Böylece, yerel yönetimler yalnızca kent çevresindeki arazileri büyük inşaat şirketlerine pazarlamak suretiyle muazzam gelir kaynakları elde etmekle kalmayıp rant arayışını da görülmedik boyutlara taşımışlardır. Bu gelişmeler, yasayla koruma altına alınması gereken orman alanlarına, su havzalarına ve Boğaz gibi kent peyzajını oluşturan yerlere ciddi zararlar vermektedir. Öte yandan, söz konusu yasama faaliyetleri başlangıçtaki gecekonducuların normalleştirilmesi amacıyla uzaklaşarak büyük komplekslerin ortaya çıkmasını mümkün kılmaktadır [10]. Bu durum bir yandan gelir bölüşümü ve tüketim kalıplarında ayrışma eğilimini yansıtırken öte yandan en varlıklı ve en yoksul kesimlerin karşı karşıya geldiği bir takım alanlar oluşturmuştur [139].

Tablo 4.1 Kooperatif üretiminin yıllara göre dağılımı (1970-2018) [174].’ten üretilmiştir.

Yasal konut piyasasından konut elde etmiş olanlar, bu konutların güncel değerlerinin ötesinde bir rant bekleyemezken, kent toprağını ya da konutunu yasadışı yollarla elde etmiş olanlar ve sürece dışardan katılan yapsatçı aktörler inşa edilen apartmanların bir kısmının ve hatta giriş katında bulunan bir işyerinin rantını

elde ediyorlardı. Bu faaliyetler, her ailenin konutunu sağlıklaştırma amacından saparak kent çevresindeki köy, orman alanı ve hatta su havzası arazilerinin de yağmalanmasına neden olmuştur. Bu alanlar içinde özel çevre koşullarına ya da manzara olanaklarına sahip olanlar üst gelir gruplarının eline geçerken, daha az nitelikli olanlar orta gelir grubu kooperatiflerine satılmıştır [130]. 1984'te hayli kabarık bütçesi ve Toplu Konut Fonu'nun denetiminde bulunan ek bütçedeki kamu kaynaklarıyla kısa sürede ülkenin en büyük konut finansman kurumu haline gelen TKKOİ'nin kuruluşundan sonra kooperatifler eliyle toplu konut üretimi hız kazanmıştır. 1941-1991 arasında kurulan konut kooperatiflerinin %79'u 1980 sonrasında ortaya çıkmıştır. Toplam konut stoku içinde kooperatif konut üretiminin 1970'te %5,2 ve 1980'de %8,7 olan payı 1990'da %25,2'ye ulaşmıştır (Tablo 4.1) [10].

1970'lere kadar süren ve göçle gelen yoksulların zorunlu barınma koşulu olarak bilinen gecekondulaşma, özellikle 1980 sonrasındaki yasal düzenlemelerden sonra artık doğrudan toprak rantını özendiren ekonomik politikalara dönüşmüştür. Bu politikaların bazı açık göstergeleri vardır. Bunlardan ilki, 1982 tarihli "Turizm Teşvik Yasası" ile imar kısıtı olan kent, orman alanları ve kıyıların ayrıcalıklı yapılaşmaya açılmasıdır. İkincisi, önceki bölümde ele alınan gecekondular yasalarıdır. Üçüncüsü, 1985 tarihli imar yasası değişiklikleri ile nâzım plan bürolarının kapatılması ve planlamanın terk edilmesi ile kent arazilerinin spekülâtif hareketlere açık hale getirilmiştir. Dördüncüsü, 1986-1990 yılları arasında tarım alanlarının tarım dışı faaliyetler için kullanımını engelleyen yönetmeliklerde yapılan değişiklikle bu alanlar sanayi ve ticaret yapılaşmasına açık hale gelmiştir. Beşincisi, 1987-1992 yılları arasında çıkarılan "Orman Yasası" ve değişiklikleriyle orman alanları ticaret, turizm, hizmet, eğitim ve hatta iskâna açılmıştır. 1990'larda özelleştirme kararlarıyla toplumsal gereksinimler için rezerv alan olarak korunması gereken araziler imara açılmıştır. Ayrıca, koruma mevzuatında ve Koruma Kurulları örgütlenmesi ve yapılanmasındaki değişiklikler doğal, tarihsel ve arkeolojik sit alanları üzerinde spekülâtif amaçlı imar faaliyetlerine olanak sağlamıştır [107].

1989 sonrasında yapılan yasal değişikliklerle hükümet, gecekonduya özel bir vurgu yaparak TKKOİ'nin faaliyetlerini yeniden imkânları kıt olanların konut ihtiyaçlarını karşılamaya yönlendirse de o zamana kadar gecekondular bu yeniden yönlendirme girişimini sınırlandıracak biçimde gelişmişti. Formel sektörde çalışan kentli yoksulların düşük maliyetle konut sahibi olmasında devletin çok önemli bir rolü olmamakla birlikte enformel konut sektörünün gelişmesinde önemli bir payı vardı [10]. Enformel kentleşme sürecine geçişle, plansız imar faaliyetleri yalnızca yoksul gecekondular için değil, geniş olanaklara sahip varsıl kesimlerce de önemli bir iş ve yatırım alanına dönüşmüştür. Af uygulamaları ve rant kaynağı yaratan yasal düzenlemelere bakıldığında, 12 Eylül müdahalesinin temel gerekçesinin 24 Ocak 1980 kararlarının toplum ve demokratik güçler üzerinde baskı uygulanarak hayata geçirilmesi olduğu görüşü haklılık kazanmıştır. Çünkü 24 Ocak kararları, kamu yararını öncelikle iktisadi alandan kaldırarak rant gelirlerinin önündeki toplum çıkarlarını gözeten engellerin yok edilmesini ve spekülâtif süreçlerden beslenen birikim modellerinin tüketim ekonomisiyle piyasaya kazandırılarak finans kaynaklarının üretim dışı araçlarla arttırılmasını hedeflemekteydi [107]. Bu gelişmeler, spekülâtif fon akışlarındaki hareketliliğin iktisadi yaşamı belirlediği bir ortamda, yeni çağın ruhunu yansıtmakla birlikte, öte yandan 1990'lardan itibaren sıklaşacak olan bunalımların maddi koşullarını hazırlamaktaydı.

1990'lı yıllarda neoliberalizmin getirileri –götürüleri- süreklileşen krizler oldu. Clinton'un iktidara gelmesi ile birlikte ABD ekonomisine çekidüzen vermek için uygulamaya konan politikalar sonucu sermaye akışı gelişmekte olan ülkelerin sermaye piyasalarından çekilerek ABD borsasına yöneliyor ve bu durum gelişmekte olan ülkeleri krizden krize savuruyordu. Mali fon hareketliliği ve yeni serbestlik koşulları yükselen pazar ülkeleri için artan riskler anlamına geliyordu. Bu riskleri denetlemenin uluslararası sistem açısından bir yolu rating kurumlarının kurulması olurken, Türkiye gibi yükselen pazar ekonomilerinde bir diğer denetleme yolu özelleştirme uygulamaları olmuştur [137]. KİT'lerin borçlandırma politikalarıyla özel sektöre devri hükümet programlarında konut bağlamında da yansımıştır. 1993-1995 yılları arası hükümet programında önceki dönemlerin aksine kamuya ait lojman ve tesislerin satılarak ekonomiye kaynak sağlanmasına değinilmektedir [144].

Dünya ekonomisinde yaşanan finansallaşma hareketleri, 'bilgi'nin piyasadaki dolaşımının dolaysız bir hale gelmesi, hizmet sektörünün genişlemesi gibi gelişmelerin kent mekânında en önemli etkilerinden birisi, 1990'lardan itibaren İstanbul'un kentsel gelişme vizyonunun finans, kongrecilik, turizm ve hizmetler başkenti ekseninde kurgulanmaya başlaması ve böylelikle neoliberalizmin küreselleşme evresini belirleyen politikaların başlangıcını oluşturmasıdır [142]. Bu yıllarda İstanbul'un bir dünya kenti olma arayışının gündeme gelmesiyle, Tekeli'nin "azman sanayi kenti" olarak nitelediği İstanbul'un sanayisi Marmara Bölgesi içinde desantralize olmuş, dış pazarlarda yarışmak zorunda olan bu sanayiler, yapısal uyumu gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeler Marmara Bölgesi'nin dünya pazar ağıyla bütünleşmesini de beraberinde getirmiştir [91].

Girişimci belediyeciliğin başlattığı "yenileme girişiminin arka planında, İstanbul'un 1990'lardan bu yana kendisini küresel kentler yarışında sanayi-sonrası bir hizmet ve finans başkenti olarak konumlandırması, küresel akımlara açıklığının yarattığı sermaye girişi ve talep patlaması" bulunmaktadır [142]. 1992'de çıkarılan yasanın verdiği imkânlar çerçevesinde gayrimenkul projelerine yatırım yapılmasının mümkün hale gelmesiyle kentler ve konut sektörünün sermaye birikim aracı haline gelmesi finans kapitalin büyük çaplı gayrimenkul projelerine yönelmesini sağlamıştır [136]. İstanbul'un bir dünya metropolü olarak kurgulanması, küresel sermayeyi kendine çekerken beraberinde olağanüstü varlık ve zenginlik getirirken, bu birikimin arsa ve emlak piyasalarında yarattığı spekülasyon artışlarının kontrolü zorlaşmaktadır, neoliberal politikaları benimseyen devletin refah harcamalarında kısıntıya gitmesi nedeniyle de mevcut durum bütünüyle çözümsüz hale gelmektedir [145]. Öte yandan, inşaat sektörünün uzun zamandır kayıt dışı özellikleri içinde barındırması, özellikle düşük gelir grubu göçmen kesimlerin şehirde tutunmasını kolaylaştırmaktadır [136]. Ayrıca, küresel metropollerde palazlanan kayıtdışı sektör, her an sınır dışı edilme tehdidi altında düşük ücretli ve kaçak çalışan yabancı uyruklu işçi dolaşımını içermektedir [145].

Banker krizinin ardından güvenli bir sermaye piyasası kurmak, yatırımcıların hak ve çıkarlarını korumak ve tasarrufları piyasaya çekebilmek için çıkarılan 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ile düzenleme görevi Sermaye Piyasası Kurulu'na

verilmiştir [146]. Bu kanun çerçevesinde SPK (Sermaye Piyasası Kurulu) tarafından düzenlenen “gayrimenkul yatırım ortaklıkları (GYO), gayrimenkullere, gayrimenkul projelerine, gayrimenkule dayalı haklara ve sermaye piyasası araçlarına yatırım yapabilen, belirli projeleri gerçekleştirmek ya da belirli bir gayrimenkule yatırım yapmak amacıyla kurulabilen ve izin verilen diğer faaliyetlerde bulunabilen, gelirleri kurumlar vergisinden istisna tutulmuş sermaye piyasası kurumlarıdır.” [147] İnşaat ve emlak alanıyla finans dünyasını bir araya getiren GYO türü girişimlerin planlama, finansman ve pazarlama amacıyla geliştirdikleri projeleri ulusüstü ilişkilerle gerçekleştirerek küresel fonların akışını sağlamaktadır [148]. 1997 itibarıyla İMKB’de işlem görmeye başlayan GYO şirketleri sayısı günümüzde 33’e yükselmiştir [149].

Tüm bu dönüşümlere rağmen, Türkiye’de kent yönetimi ve konut politikaları bağlamında tam anlamıyla neoliberal küreselleşmeye geçiş 2001 krizine kadar gerçekleşmemiştir. Bunun iki sebebi vardır; birincisi, yerel ve merkezi hükümetlerin kent toprağı üzerinden popülist kaynak dağıtım mekanizmalarını sürdürmesi; ikincisi, devletin kentlerde halen büyük miktarda taşınmaz ve arazi sahibi olmaya devam etmesidir [138]. Türkiye arazilerinin envanterini çıkaran Milli Emlak Genel Müdürlüğü’nün 2000 yılı verilerine göre, Türkiye topraklarının yüzde 54.7’sini Hazine arazileri oluşturuyordu. Müdürlük buna karşın internet üzerinden arazileri satışa çıkararak bu miktarı yüzde 15 dolayına indirmeyi amaçladığını açıklamıştır (Şekil 4.30) [150]. 2004 yılında basında yer alan bir başka habere göre ise 815 bin kilometrekarelik yüzölçümüne sahip Türkiye’de Hazine adına tescilli ve devlet tasarrufu altındaki toplam alanın yaklaşık 425 bin kilometrekare olduğu, yani toplamın yüzde 52’sini oluşturduğu ve bu alanlar üzerinde 2 milyon 182 bin adet taşınmaz mülk bulunduğu belirtilmektedir [151].

1980 sonrasında kent toprağının metalaşması ve büyük girişimcilerin kontrolüne geçmesi hızlanmış olsa da düşük gelirlilerin konut sorununun çözümünde 1950’lerden itibaren uygulanan ve kapitalist piyasa mantığıyla tam örtüşmeyen gecekondü sistemi devletin açık ya da gizli desteğiyle devam ederken, 1960’lardan 80’lere dek konut alanlarının biçimlenmesinde kat karşılığı inşaat yapımını olanaklı kılan Kat Mülkiyeti Kanunu ve konut kooperatiflerinin kurulmasına ilişkin

düzenlemeler temel yönlendiriciler haline gelmiştir. Ancak hem inşaat sektörü hem de yan sektörlerin ekonomiye getirdiği hareketlilik ve geçici istihdam⁷ nedeniyle [139] hem de tüketici olarak ekonomiye katılmaları ve siyaseti belirleme gücüne ulaşmaları sebebiyle gecekondulara yönelik çıkarılan çeşitli af yasalarıyla devlet enformel konut piyasasını büyüterek legalleştirmiş ve rantın aflar yoluyla formel ekonominin içine dahil edilmesini sağlamıştır [138].

Şekil 4.30 Türkiye'nin yarısı internette satılacak! [150]

Aflar yoluyla gecekonduların zamanla çok katlı apartmanlara dönüşmesiyle hem buralarda "mülk sahibi" olanlara ciddi kazançlar sağlamış hem de taşıdığı oy potansiyeli açısından ve liberalleşmeyle bozulan gelir adaletsizliğine karşı bu belirli

⁷ İnşaat sektörünün büyümeye katkısının ve istihdama etkisinin dönemsel olarak ele alındığı analiz çalışması için bkz [152].

kesimler için geçici bir çözüm yaratmasından dolayı, gecekondulu üretimi hiçbir hükümet tarafından sonlandırılmayıp aksine desteklenmiştir. Her ne kadar devlet düşük gelirlilerin konut sorununa TOKİ eliyle alternatif çözümler geliştirme çabasına girişse de TOKİ kredileriyle üretilen kooperatif konutlar alt gelir grupları için ulaşılamaz kalmış ve gecekondulaşma tüm hızıyla sürmüştür. Dolayısıyla, kent toprağının tam anlamıyla metalaşması ve kapitalist girişimcilerin kontrolüne geçmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. 1990'lar boyunca birçok enformel konut bölgesi taşıdıkları rant potansiyeli açısından büyük kapitalist girişimcilerin iştahını kabartsa da piyasaya entegrasyonları ancak parseller bazında ve oldukça düşük seviyede gerçekleşmiştir [138]. 2002'ye kadar gecekondulu bölgelerinin devlet eliyle tasfiyesi zayıf kalmış ve devletin enformel konut sektörüne gizli desteği sürmüştür.

Türkiye'de hem Osmanlı'dan beri süren toprak mülkiyeti rejiminin hem de ithal ikameci sanayileşme modelinin niteliği nedeniyle devlet şehirlerde en büyük toprak sahibi kurum olagelmıştır. Gecekondulu bölgelerinin çoğunluğu dâhil olmak üzere devletin elinde halen limanlar, tersaneler (metruk ya da faal), fabrika binaları, depolar, toplu taşıma istasyonları ve okul binaları gibi değerleri taşınmazlar ve boş durumdaki çok değerli arsalar bulunmaktadır. Bu taşınmazların piyasaya dahil edilmesi konusunda özel girişimcilerin yoğun talebi olmasına karşın, 1980-2001 arasında devlet bunları özelleştirmede çok aktif bir politika geliştirememiştir. 1980'lerden itibaren Türkiye'nin liberalleşme sürecini yavaşlatan tüm politik ve iktisadi engeller, Cumhuriyet tarihinin en derin birikim krizlerinden biri olan 2001 krizi sonrasında tasfiye edilmiştir [138]. 2001 krizinin Türkiye için taşıdığı anlam, tipik bir yüzyıl sonu/başı krizi olmanın ötesinde geleneksel ahlaki ekonominin işlevini yerine getiremeyecek bir noktaya gelmiş olmasında yatıyordu. Dolayısıyla, ekonominin Türkiye toplumundaki yerinin geçirmekte olduğu dönüşümün içinde yer alan Türk halkı ilk defa kendini dünyanın bir parçası kılan kapitalist bir krizle karşı karşıya bulmuştu [153].

Böyle bir arka plana dayanan bir ortamda, 2002 yılında iktidar olan AKP yönetimi, geleneksel popülist yeniden dağıtım mekanizmalarını ortadan kaldırarak yasama ve yürütmede elde ettiği gücün etkisiyle yeni iktisadi sistemin kurumsallaşmasını

sağlamıştır. Muazzam bir yasama faaliyetiyle sağladığı bir dizi yapısal reformlar sonucu, 1980'lerden beri süregelen neoliberalleşme sürecini niceliksel olarak sıçratmış ve niteliksel dönüşümünü sağlayarak neoliberal ilkelerle uyumlu bir ekonomik modelin altyapısını hazırlamıştır [138]. Özellikle İstanbul'un yabancı sermayeye ve küresel aktörlere pazarlanabilecek küresel bir metaya dönüştürülme çabaları ve kentin liberalleşmesi, AKP'nin büyükşehir dâhil olmak üzere birçok belediye başkanlığını kazanmasıyla muazzam bir ivme kazanmıştır [136].

Tüm bu gelişmelerin paralelinde, 2002-2010 yılları arasında hızla çıkarılan birçok yasayla yerel yönetimlerin özerkliği arttırılmış, konut ve arsa piyasaları yeniden yapılandırılarak rant mekanizmalarının önündeki engeller kaldırılmıştır. Bu süreçte, kentsel dönüşüm projeleriyle, kentin çeşitli yerlerinde belediyeler kanalıyla ekonomik, mekânsal ve sosyal müdahaleler olanaklı hale gelmiştir. "Emlak rantının büyümesinde ve rantın büyük kapitalist aktörlerin elinde toplanmasında devlet hem yerel yönetimlerce hem de merkezi yönetim kanalıyla temel bir rol oynamaktadır." Burada, yerel yönetimler imar ve planlama kararları üzerinde artan yetkileri ile devreye girerken, merkezi yönetim, devlet mülkiyetindeki arazileri piyasa mekanizmalarına dâhil eden TOKİ kanalıyla aktörler arasındaki yerini almaktadır [138]. 1984'te kurulan ve 2001 kriziyle beraber finansal kaynaklarını tamamen yitirmiş olan TOKİ, AKP iktidarı sonrasında yeniden yapılandırılarak doğrudan Başbakanlık'a bağlanmış ve neoliberal rejimin kurulmasında kilit bir aktör haline getirilmiştir. Hızla geçirilen bir dizi yasal reform sonrası TOKİ, hazine arazisi satışları ve imar düzenlemeleri konusunda tek yetkili kurum olmuş, hazine arazisi üzerinde kâr amaçlı konut inşa etme yetkisini kazanmıştır [54].

TOKİ bu konutları ya kendine bağlı iştirak şirketleri ya da kamu-özel ortaklıkları yoluyla inşa etme hakkına sahip olmuştur. Dahası, planlama ve imar revizyonları yapma ve gecekondü dönüşüm alanlarındaki mülkleri kamulaştırma gücünü bünyesinde toplamıştır. Ayrıca, 1990'da ANAP iktidarı tarafından İdare'ye Kamu İhale Kanunu'ndan muaf tutularak ihale vermesini sağlayan yetkiler AKP döneminde genişletilerek her türlü inşaat faaliyeti için geçerli kılınmıştır [2]. Finansal ve idari gücü muazzam artan TOKİ'nin iki önemli amacı bulunmaktadır: birincisi, düşük gelirli kesimler için formel bir konut piyasası yaratmak; ikincisi,

yüksek değerli hazine arazilerini özelleştirmek (Şekil 4.31) [138]. Başta İstanbul olmak üzere kentlerdeki kamu arazileri TOKİ kanalıyla özel mülkiyete dönüştürülerek astronomik kentsel rantlar elde edilmiş ve bu rant iktidar, siyasi liderler ve müteahhitler arasında⁸ bölüştürülmüştür [54].

Şekil 4.31 Hazine taşınmazlarının açık arttırma ihaleleriyle satışı [154]

Konut ihtiyacını enformel sektörde çözen, dolayısıyla kapitalist sisteme tam dahil olmayan kesimler AKP politikaları sonucunda -TOKİ kanalıyla- formel konut ekonomisine entegre edilmektedir [138]. Kentsel dönüşüm programları kapsamında kent merkezlerinde yaşayan yoksul ve güvencesiz grupların arsalarında devlet müdahaleleri aracılığıyla büyük kapitalist girişimcilere mülkiyet transferi yaşanmaktadır. Bu uygulamalar, doğrudan servet dağılımını etkilediği için, kısa vadede gelir bölüşümünde gerilime yol açmamış ve burjuvazinin bir kesimiyle içli dışlı bağlantıların kurulması ve geliştirilmesine yol açarak AKP iktidarına önemli yararlar getirmiştir [54]. Buna ek olarak, AKP döneminde orta ve üst gelir düzeyindekilerin konut edinimine yönelik en önemli değişiklik, finans piyasalarının

⁸ Sermaye ve iktidar ilişkilerine yönelik haritalama çalışmaları için bkz [172].

konut üretimi ve tüketimiyle çok daha sıkı bir şekilde eklemlenmesi ve “mortgage” sisteminin kurumsallaşmasıdır. Bu radikal değişim, Türkiye’de konut ekonomisinin kapitalistleşmesi sürecinde müthiş öneme sahip bir adımdır. Son olarak, AKP genel ekonomi politikasına paralel olarak, şehirlerde önceki dönemlere kıyasla çok daha agresif bir özelleştirme atağına girilerek devletin sahip olduğu değerli taşınmazları piyasaya sokmaya başlamıştır [138].

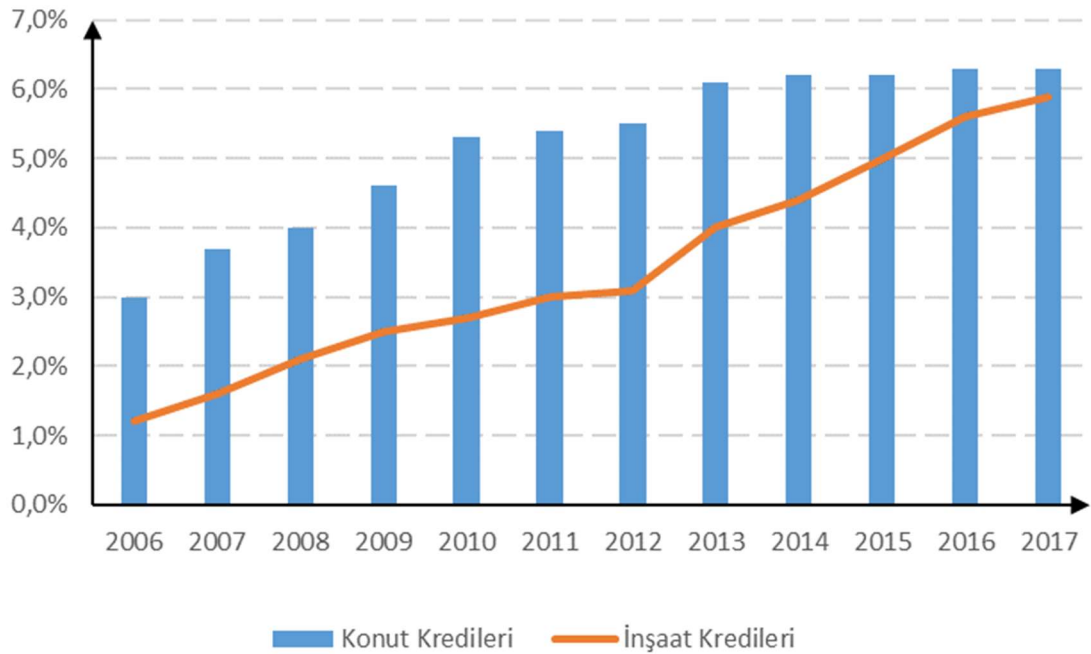
2003 yılı Acil Eylem Planı’nın son maddesinde Türkiye’nin hem deprem riski hem de istihdam sorunu ve büyüme amacının gerçekleştirilmesi için bir gecekondu önleme ve konut üretimi atılımına girilmesinin ve bunun da devlet öncülüğünde yapılmasının şart olduğu belirtilmiştir [138]. 2000-2001 krizi konut sektörünü diğer sektörlerle göre daha sert biçimde etkilerken, istihdama katkısını ise çok daha negatif boyutlara taşımıştır [152]. Krizle beraber ekonominin genelinde yaklaşık %6’lık bir daralma yaşanırken konut sektöründeki daralma %17,4 olmuştur. Bu sektörün alt piyasalarıyla bağlantıları düşünülecek olursa, bu boyutta bir daralmanın kümülatif etkileri de daha iyi anlaşılabilir olur. İşte bu sebeplerden dolayı, AKP yönetimi konut piyasalarının canlandırılmasına ve bu yolla ekonomik büyümenin hızlanmasına büyük bir önem vermiştir [138].

TOKİ’nin yeniden yapılandırılması için hızla hayata geçirilen bir dizi kanunla İdare, askeriyenin elinde bulunan araziler dışında, devlete ait tüm araziler üzerinde düzenleme yetkisine sahip tek kurum haline gelmiştir. Ayrıca, 2004 yılında yürürlüğe giren 5037 no.lu Yeni Ceza Kanunu ile gecekondu yapımı 5 yıla kadar cezalandırılması öngörülen suç kapsamına alınmıştır. Bu değişikliği takiben tüm dönemler içindeki en yüksek sayıdaki gecekondu yıkımı gerçekleşmiştir. 2005 yılında yürürlüğe giren 5366 sayılı yasa ile ilçe belediyelerine kentin terk edilmiş veya işlevini yitirmiş alanlarında dönüşüm projeleri gerçekleştirme yetkisi verilmiştir. Bu yasa ile AKP yönetimi aynı zamanda şehirlerin koruma kanunlarıyla muhafaza edilen tarihi ve doğal koruma alanlarının da dönüştürülerek piyasaya entegre edilebilmesinin önünü açmıştır [138].

5366 sayılı kanunun getirdiği en önemli araçlardan birisi “acil kamulaştırma”dır. Buna göre, belediye mal sahipleri ile anlaşmaya çalışır, ancak anlaşma sağlanamaması durumunda söz konusu proje acil kamulaştırma yoluyla gerçekleşir

[142]. Bunun sonucunda özellikle İstanbul'un tarihi bölgelerinde uygulanan dönüşüm projelerinin hem halk kesiminden hem de çeşitli sivil toplum örgütlerinden büyük tepki alması, ayrıca kentsel dönüşümle gündemde olan Maltepe ve Sarıyer'de AKP'nin yerel seçimleri kaybederek yerini ana muhalefet partisine bırakması sonucu projelerin uygulanmasında sorunlar yaşanmış ve süreç ciddi ölçüde yavaşlamıştır. Bu çekişmeler AKP'yi kentsel dönüşüm politikasında değişiklikler yapmaya itmiş, 2010 yılında geçen bir yasayla dönüşüm projeleri yapma yetkisi ilçe belediyelerinden büyükşehir belediyelerine aktarılmıştır [138].

Tablo 4.2 Konut ve İnşaat Kredilerinin GSYH'ye oranı (%), 2006-2017 [155].'den geliştirilmiştir.

Son reform dizisi, DYY (Doğrudan Yabancı Yatırım) alanında gerçekleştirilmiştir. Finans piyasalarının konut sektörüyle entegrasyonuna tarihsel olarak bakıldığında, Türkiye'de çok düşük seviyelerde seyretmiştir. Türkiye -yüksek oranda gecekondulaşmanın etkisiyle- ev sahipliği oranı açısından oldukça şişkin bir ortalamaya sahip olsa da konut kredileri kullanımı oldukça düşük bir seviyede kalıyordu. 2000 yılında konut kredileri GSMH'nin sadece %0,75'ini oluşturuyordu. AKP finans ve gayrimenkul piyasalarını birleştirmek amacıyla hem faiz ve enflasyon oranlarını düşürecek politikaları uygulamış hem de 2006 tarihinde yürürlüğe giren 5582 sayılı "Konut Finansmanı Sistemine İlişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması

Hakkında Kanun"u çıkararak mortgage veren kurumların sermaye piyasalarında faaliyet göstermesini yasallaştırmıştır [138]. Bunun sonucunda konut kredileri 2006 yılında GSYH (Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla)'nin %3'üne ve 2017'de %6,3'üne kadar genişlemiştir (Tablo 4.2) [155].

DYY alanında AKP'nin 2003 yılında geçirdiği ve yabancı uyrukluların Türkiye'de gayrimenkul sahibi olmasına izin veren 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu kanun sonucunda, 1973-2003 yılları arasındaki 30 yılda Türkiye'ye toplam DYY girişi 15 milyar ABD doları seviyesindeyken, 2003-2017 yılları arasındaki 15 yılda 193 milyar ABD doları seviyesine yükselmiştir [156]. DYS (Doğrudan Yabancı Sermaye)'nin gayrimenkul yatırımları 2003 yılında 998 milyon ABD doları seviyesinden [157] 2017'de yaklaşık 6 milyar dolara yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler, 2003 yılında yürürlüğe giren 4875 no.lu yasayla DYY'lerin gayrimenkul sahibi olmasının serbest bırakılması ve Tapu Kanunu'nda yapılan değişikliklerle yabancı uyrukluların 30 hektara kadar taşınmaz mülkler satın alabilmesini olanaklı kılmasının bir sonucudur [138].

5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu (2004) ve 5393 sayılı Belediye Kanunu (2005) ile yetkileri oldukça artan yerel yönetimler, hem sermaye yanlısı yeni planlar yaparak hem de devlete ait taşınmazların satışını gerçekleştirerek özel girişimcilere ve gayrimenkul geliştiricilerine büyük olanaklar tanımıştır. Mesela İstanbul'da 2003-2008 arasında toplam 1400'e yakın plan tadilatı yapılmıştır. Bu rakam 1983-2003 arası 20 yılda yapılan toplam 950 plan tadilatının bir buçuk katından fazladır. Bunlar sayesinde şehrin birçok yeri ya imara açılmış ya da var olan yoğunluklar arttırılarak yatırımcılara fırsatlar yaratılmıştır. Aynı dönemde İstanbul'da Karayolları Arazisi (Zincirlikuyu), Beşiktaş Tütün Deposu, Mecidiyeköy Likör Fabrikası, Levent İETT arazisi gibi muazzam değerli taşınmazlar özel şirketlere satılmış ve kamuya ait olan bu yerlerde otellerin ve lüks konutların yapılmasının önü açılmıştır. Bunlara ek olarak 2009'da geçen bir kanunla orman statüsünü yitirdiğine hükmedilen 2B arazileri de imara açılmış ve bu yolla büyük inşaat şirketlerine çok büyük ve kârlı yatırım alanları yaratılmıştır [138].

Dönüşüm projelerinin desantralizasyon sürecinden sonra kent içindeki boşalan sanayi alanları ve bazı liman faaliyetlerinin yapıldığı alanları seçme nedenlerinden

birisi, mevcut altyapı olanaklarıdır. Bu olanakları kullanarak geliştirilecek projelerde maliyetlerin düşmesi ve uygulanabilirliğin kolaylaşması hem özel sektör hem de kamu yatırımcıları için alanı cazip bir seçenek haline getirmektedir. Bir diğer neden mülkiyet yapısıdır. İşlevini yitirmiş liman ve sanayi alanları büyük mülkiyetler olduğu için genelde karşılarında bir kurum ya da kişi bulabilecek olan yatırımcı açısından projenin ihtiyacına cevap verebilen büyük bir alan böylece bulunmuş oluyordu. Son olarak da erişilebilirlik imkânı bu alanları daha gözde alanlar haline getirmekte, uygulanacak olan projelerle bu alanlara getirilecek olan işlevler kent merkeziyle organik ilişkiler içerisinde olabilmektedir [159].

Böylelikle, neoliberal küreselleşmenin yeni evresinin gündemini belirleyen temel anlayış kentin artık parçalı olarak değil topyekûn dönüşümü olmuştur. Bu uygulamaların temel dinamiği arazi üretimi üzerinden gerçekleşmektedir. Yani, sermaye birikim aracı haline gelen kent arazisinin yeniden kullanıma açılmak üzere üretimi üzerinden yapılmaktadır. Eskiden farklı olarak arazi üretimini belirleyen unsur, tüketicilerin yüksek kaliteli konut, eğlence, alışveriş merkezi ve kültür turizmi için yarattıkları talep olup çok büyük arazilerde çok amaçlı kullanımları içermeye başlamasıdır. Sanayisizleşme sonrası kamu malı olan parsellerin, limanların, endüstriyel alanların, tarihi mahallelerin ve enformel yerleşim bölgelerinin tümüyle el değiştirme, özelleştirme ve kentsel yenileme kapsamına girmesi, yerel yönetim ve özel sermayenin stratejik ortaklığı ile gerçekleşmektedir. Bu ortaklığa öncülük ederek ilgili alanların yatırıma hazırlanmasını kolaylaştıran taraf yerel yönetimler olmaktadır [142].

Bu tür girişimci politikalara çok iyi bir örnek İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin özel bir iştiraki olan BİMTAŞ'a bağlı İstanbul Metropolitan Planlama (İMP) ofisince hazırlanan yeni 1/100.000 ölçekli Çevre Düzenleme Planı'dır. Planın hazırlanması 2006 yılında bitmiş olsa da açılan davalar yüzünden yürürlüğe girmesi 2009 yılını bulmuştur. Şehrin anayasası niteliğinde olan ve şehrin çeşitli bölgelerini mega projeler ile dönüştürmeyi hedefleyen bu master planın temel fonksiyonu, İstanbul'u daha rekabetçi, global kapitalist sisteme daha iyi entegre olmuş, ulusal ve ulusüstü sermayeyi daha fazla çekebilen bir şehir haline getirebilmektir. Bu yapısal reformlar ve niceliksel sıçramalar, özel müteahhitlik şirketleri, girişimciler, ulusal ve küresel

finansörler, çeşitli aracı devlet kurumları ve diğer ilişik aktörler için büyük fırsatlar yaratmış ve bütünüyle metalaşmış ve kapitalistleşmiş bir kent ekonomisinin temelini oluşturmuştur [138].

Her ne kadar sorunlu görülen ve çöküntü bölgesi olarak yaftalanan alanların oluşumunu engelleyecek birçok politika aracı en azından 1966 yılında çıkan Gecekondu Kanunu'ndan beri kamu otoritesinin elinde bulunuyorsa da devlet dar gelirliilere yönelik daha nitelikli ve güvenli yaşam alanları yaratabilecek imkânları neredeyse hiçbir zaman kullanmamıştır. Bu alanları piyasanın dinamiğine teslim etmiştir. Yani, devlet daha sonra çöküntü alan olarak yaftalayıp radikal müdahalelerle dönüştüreceği yerleşkelerin ortaya çıkmasında doğrudan rol oynamıştır. Çoğunlukla devlet politikaları sonucunda ortaya çıkan bu son derece karmaşık ekonomik, sosyal, kültürel ve yönetsel sorunlar, şimdi bu sorunlu görülen alanlarda yapıli çevrelerin fiziksel olarak iyileştirilmesiyle çözülmeye çalışılmaktadır [138].

Yukarıda özetlenen 5393 sayılı Belediye Kanunu (2005) ve 5366 sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun (2005) ile TOKİ'yi yeniden yapılandıran yasalar sonucunda, kamu otoritesine şehirlerin sorunlu olarak görülen her bölgesine müdahale etmek için neredeyse sınırsız yetki verilmiştir. Bu projelerin asıl amacı, şehirlerin potansiyel rant bölgelerini mevcut standart-altı yapı stokundan temizlemek, alanların altyapı ve üst yapısını geliştirmek ya da değiştirmek ve bu yolla bölgeleri neoliberal şehir ekonomisine çok daha sıkı entegre etmektir. Buna ek olarak, ikinci temel fonksiyonları da dönüştürülen alanlarda tutunması imkansızlaşan yoksul ve güvencesiz grupları TOKİ kanalıyla yaratılan düşük gelirli formel konut piyasasının içine sokmak ve bu yolla piyasanın işleyişini pekiştirmektir [138]. Koruma ve canlandırma projelerinde maliyetlerin yüksek olması ve çöküntü alandaki mülk sahiplerinin tek parsel üzerinden devam edecek olan koruma yaklaşımını sürdürmek için yeterli finansmanı sağlayamamaları nedeniyle bu alanlar için planlanan dönüşüm modelleri, parsel bazlı yerine ada bazlı yenileme ve kentsel dokuyu kalkındırmaya odaklanarak büyük sermaye gruplarını ve prestijli konut tüketicisini alana çekmeyi hedeflemektedir [142]. Bu tip bir

dönüşüm süreci, dönüştürülen alanlarda yaşayanlar için ciddi ekonomik mağduriyetler ve sosyokültürel zorluklar yaratırken, yatırımcılar ve inşaat şirketleri için büyük fırsatlar doğurmaktadır [138].

Öncelikle İstanbul'un gecekondu bölgelerinde ve koruma alanlarında uygulanan dönüşüm ve yenileme projelerine baktığımızda projelerin uygulanacağı alanların seçilmesinde keyfilik ve muğlaklık göze çarpmaktadır. Bu projeleri mümkün kılan yasalarda dönüşüm alanlarının nasıl belirleneceğine dair yıpranma ve deprem riski ve işlevini/fonksiyonunu yitirme gibi bazı kaba ölçütler haricinde hiçbir nesnel ölçüte yer verilmemekte, projelerin yönetmeliklerinde de alanların hangi sebeplerden dolayı seçildiği belirtilmemektedir. Örneğin, Başbüyük mahallesinde hangi gerekçelerle gecekondu dönüşüm projesinin uygulandığı açıklanmamaktadır. Proje öncesi belediye ya da TOKİ'nin bir anket çalışması bile yapmamış olduğu görülmektedir. Proje uygulayıcıları alanın sosyal, demografik ve ekonomik yapısı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değildir. Ellerindeki tek bilgi Başbüyük'ün gecekondu mahallesi olması ve mahalledeki binaların yaklaşık yarısının tamamen kaçak, diğer yarısının ise tapu tahsis belgesi sahibi olması ve etrafında gelişen yeni konut ve ticaret alanlarıyla birlikte artış gösteren rant değeridir (Şekil 4.32) [138].

Şekil 4.32 Başbüyük kentsel dönüşüm projesi ve uygulama alanı [160]

Yoğun nüfuslu ve düşük nitelikli yapılaşma gösteren eski gecekondu yerleşmeleri, nüfusun fazla olması ve karmaşık mülkiyet yapısı nedeniyle hak sahiplerinin çok fazla olması sebebiyle pek çok sorun yaratabilmekte ve yatırımcılara cazip gelmemektedir. Bu örneklerin aksine, Başbüyük -buna Ayazma, Gülsuyu, Gülsuyu örnekleri de eklenebilir- örneğinde olduğu gibi görece daha düşük yoğunluklu ve karayolları bağlantısı güçlenmekte olan alanlar, etrafındaki boşluklarda yeni

projelerin gelişmesine paralel olarak yeni yatırım alanları olarak gündeme gelmektedir.⁹ Tüm bu projelerin ortak noktası, alanların tasfiye edilerek bölgeye yüksek gelir gruplarının yerleştirilmesi ve TOKİ'nin aktör olarak devreye girmesi ile yoksulluğun yer değiştirmesidir [139].

Yenileme projeleri, gecekonduların yanı sıra tarihi alanlar için de geçerlidir. Bunların başında Fener-Balat, Tarlabası, Ayvansaray, Sulukule projeleri yer almaktadır. Örneğin, Tarlabası yenileme alanı için konut alanlarının yanı sıra turizm ve nitelikli hizmet sektörü alanlarını içeren bir yenileme projesi hazırlanmış ve projenin toplam maliyeti 500 milyon lira olarak belirlenmiştir (Şekil 4.33). "Tüm paydaşları kucaklayan topyekûn sosyo-ekonomik bir iyileştirme" olarak öngörülen proje kapsamında, büyüklükleri 50 ila 100 metrekare olan küçük tarihi evlerin beşer-onar birleştirilerek tek bir blok haline getirileceği, bu binaların alışveriş merkezleri, butik otel ve pansiyonları içerdiği ve tüm konutlar için yeraltı otoparklarının yer alacağını duyurulması, gerçekleştirilecek projenin sosyal profil olarak çok fakir olan mevcut kullanıcılardan ziyade yeni kullanıcılara hitap edeceğini göstermektedir. Mülk sahipleri ile yapılan görüşmeler sonucu %30 oranında mutabakat sağlanamadığı ve kamulaştırma yoluna gidildiği, mülk sahiplerinin bir kısmının mülkünün bedeli karşılığında satın alınırken, çok küçük bir hisse sahibi olanların TOKİ Kayabaşı konutlarından %5 peşinatla mülk edinme hakkı tanındığı [161] ifade edilmektedir. Bu yeni dinamik, proje uygulayıcılarının esas amacının alanları içlerinde yaşayan insanlarla ve o insanlar için yenilemek ve iyileştirmek olmadığını bize göstermektedir. Projelere dair ikinci temel sorun mahallelerde yaşam sürenlerin, hazırlık ve uygulama aşamalarında karar alma süreçlerinden tamamen dışlanmış olması ve bölgede yaşayanların kendi yaşam alanlarında gerçekleşecek olan radikal dönüşümlerden ancak tüm imzalar atıldıktan ve tüm kararlar alındıktan sonra haberdar olmalarıdır [138].

Bu tür projelerin mekânsal iyileştirmeye odaklı sosyal ve ekonomik programlarının olmayışı nedeniyle projeler yoksulluğu derinleştirmekte ve yoksulluğun coğrafi olarak yer değiştirmesine yol açmaktadır. Bu projelerin bir diğer sorunu da

⁹ Başbüyük ve Ayazma kentsel dönüşüm alanlarının yapılandırılmasında mülkiyet ilişkilerinin yapısı ve hukuki belirsizliklerin kullanımı hakkında detaylı bir araştırma için bkz [171].

kiracıların tamamıyla dışlanmasıdır.¹⁰ Özellikle Tarlabası, Sulukule gibi tarihi merkezlerdeki mahallelerde kiracı oranı oldukça yüksek olup gelir düzeyleri çok düşüktür. Dönüşüm projeleri sonucunda bu kiracı nüfusunun yerlerinden edilmeleri, işyerlerinin mahallelerine çok yakın bölgelerde yer aldığı da göz önünde bulundurulduğunda hem ekonomik hem sosyal etkilerinin daha da derinleştiği anlaşılabilir. Kiracı olmayanlar, yani hak sahibi kabul edilenlere ise proje uygulayıcıları tarafından mevcut konutları için belirli bir meblağ teklif edilmektedir. Kabul eden hak sahipleri bu miktarı peşin alabilmekte ya da proje alanında yeni yapılacak konutlardan ya da TOKİ tarafından alanda ya da başka bir bölgede yapılacak olan düşük maliyetli konutlardan satın almak için kullanabilmektedir. Ancak önerilen miktarlar alanda yapılacak yeni konutlardan satın almak için çok yetersiz olup TOKİ konutlarına geçmek isteyenler için de durum pek farklı olmamaktadır. Dolayısıyla, proje alanında birden çok konut sahibi olan haneler dışındaki hemen herkes ekonomik anlamda dezavantajlı çıkmakta ve kamulaştırma yasalarının TOKİ'ye verdiği yetkiler nedeniyle bu şartları kabul etmeyenler içinse çok fazla itiraz kanalı bulunmamaktadır [138].

Şekil 4.33 Tarlabası kentsel yenileme projesi [161] ve uygulama alanı [162]

Her iki örnekte de ciddi ekonomik zorluklar, sosyal ve kültürel parçalanmalar yaşayan hak sahipleri hem mobilite sorunları ve artan hane harcamaları hem de yeni konutların mekânsal özellikleriyle kendi yaşamları arasındaki uyumsuzluklar nedeniyle konutları terk ettikleri ve eski yaşadıkları yerlere yakın mahallelerde kiracı olarak yaşamak durumunda kaldıkları görülmektedir. Bu gruplar, evlerini yasal yolla ya da karaborsadan satarak çoğunlukla kiracı olarak hayatlarını

¹⁰ Başbüyük ve Tarlabası'nda kentsel dönüşüm süreçlerini karşılaştırmalı olarak ele alan çalışma için ayrıca bkz [163].

sürdürmektedir. Dolayısıyla, sosyal konut ürettiğini öne süren İdare'nin, bu konutlara taşınanların evlerini birer birer satmasına ve böylece spekülatif bir piyasanın oluşmasına göz yumduğu [138] ve bu sistemin güvencesizleştirme ve mülksüzleştirme hareketi ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

2000'li yıllarda kent mekânını belirleyen projeler kent merkezlerinin yanı sıra çeperlerde yer alan konut alanları olmuştur (Şekil 4.34). Bir yandan, yukarıda değindiğimiz gecekondu alanlarının dönüşmesiyle ortaya çıkan yüksek yoğunluklu, sosyal donatı açısından zayıf konut alanları ortaya çıkarken, kentin çeperlerinde bulunan bu alanların yakınlarında eski tarım ve orman arazilerinin üzerine kurulan siteler, kentin gündemine oturmaya başlamıştır. Bu tip yerleşmeler, pazarlanabilir alanlar yaratarak emlak sektörünü kent ekonomisinin itici gücü haline getirme hedefine yönelik olup pazarlamanın en temel ögesi olan tüketime yönelik ortaya çıkardığı yaşam tarzı paketlerini kullanıcıya sunmaktadır. Yani, konut sistemini oluşturan üretim süreci, bütünüyle serbest piyasa koşullarına bağlı bir yapılanmayı ortaya koyarken, meta olarak piyasalarda dolaşıma giren konutun tüketimi, kimlikler üzerinden değil, toplumsal statü göstergesi olarak yaşayanın kendini ifade etmekte kullandığı alanlar olarak gerçekleşmektedir [139]. Varlıklı kesimlerin tercih ettiği bu tip kapalı yerleşmelerde yaşayan kullanıcıların şehir içindeki hareketlerine bakıldığında, gidip gelmeyi tercih ettikleri yerlerin çok sınırlı olduğunu ortaya koyan araştırmalar dikkat çekicidir. Yukarıda alt gelir gruplarının mobilite sorunları ile ele alındığında, bu durum, yeni zenginliğin ve yeni yoksulluğun kent mekânında birbiriyle karşılaşmadan ve kendi kısıtlı kent coğrafyaları içinde hareket ettiği görülmektedir [158].

Kentin çeperlerinde yer alan bu arsalar, hem topluca bulunabilmesi ve kent merkezlerindeki arsalarla göre daha ucuz olması hem de ulaşım olanaklarının gelişmesi nedeniyle otomobile bağlı bir yaşam sürenler için görece kolay ulaşım imkânı sunan konut alanlarının yapımı için olanak sağlamıştır. Ayrıca, deprem afeti nedeniyle görece sağlam zemin üzerinde bulunan konut alanları için talep oluşmaya başlamıştır. Bu alanlar, yalnızca içe kapalı bölgeler oluşturarak kent mekânını parçalamakla kalmayıp aynı zamanda orman ve su havzalarına doğru yayılmaktadır. Dışa kapalı duvarlarla çevrelenen bu yerleşmeler özel güvenlikler tarafından

korunmakta olup apartman bloklarından müstakil villalara kadar farklı tipte konutları içinde barındırmaktadır. Bu yerleşmelerde temel eğilim, konut üretiminin tamamen piyasa koşullarına göre düzenlenmesi; “orta ve üst gelir gruplarına yönelik pazarlanabilir ve yatırım değeri taşıyan” konutların üretimi ve kamunun dengeleyici bir rol üstlenmemesidir [139].

Şekil 4.34 Tema İstanbul (solda) [164] ve Beykoz Konakları (sağda) [165]

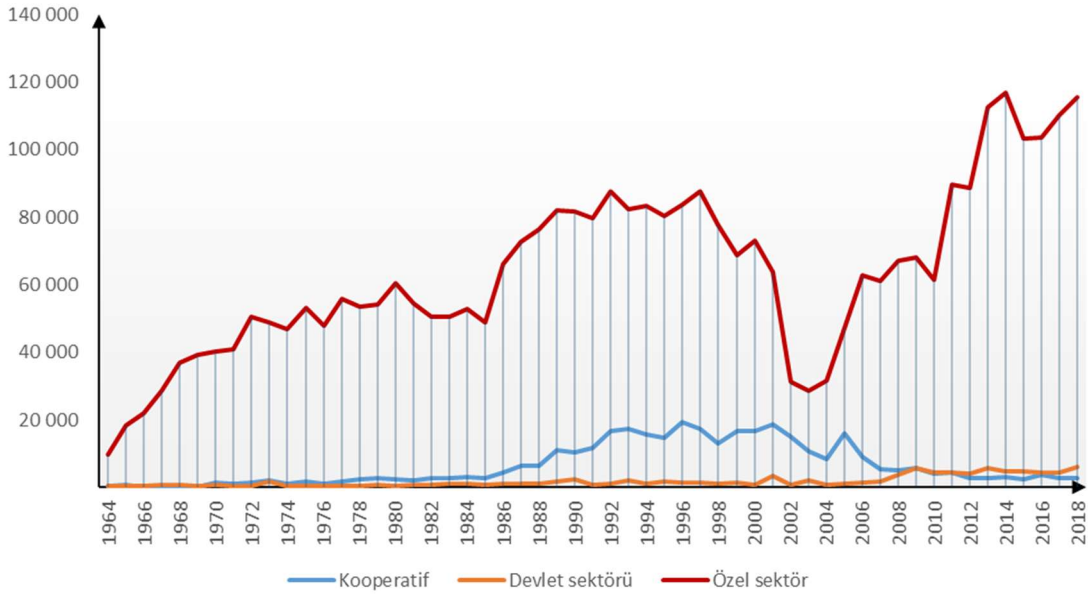
2008 krizinin başlamasıyla doğrudan yabancı yatırımlar azalırken, merkez bankalarının çabaları ile dünya piyasalarında artan likidite ve düşen faizler sayesinde dış açıkların sıcak para ile finansmanı mümkün hale gelmişti [1]. Kısa vadeli fonlarda 1990'lı yıllara benzer fon hareketleri olmaya başlamıştı. Kısa vadeli fonlar, devlet tahvillerinde gezinerek nemalanan fonlar olup esas yararları dış açıkları geçici olarak kapatmak ve buna ihtiyaç duyan ülkelerde döviz krizini önlemekten ibarettir [137]. Bankacılık sektörü üzerindeki denetleme mekanizmalarının iyi işlemesiyle ve sıkı maliye politikalarıyla krizin etkisi sınırlandırılmıştır. Bankacılık sistemi uluslararası piyasalarda rekor miktarda kredi bulabiliyor ve bu kredilerin bir kısmı özel sektöre aktarılırken bir kısmı da özel tüketim finansmanına yöneltiliyordu. Böylece, büyük kentlerde alışveriş merkezleri ve konut inşaatlarındaki muazzam artış daha fazla dış borçla sağlanan daha fazla özel tüketim modelinin işaretleriydi [1]. Ancak, kısa vadeli fon hareketlerine tabi ülkelerde ekonomik büyümenin zaman içinde tabana doğru gitmesi çok olasıdır. Oysa uzun vadeli fon hareketlerinde gittikleri ülkelerde uzun süreli yatırımlara bağlı olmaları nedeniyle böyle hareketler bulunmaz. Uzun vadeli yatırımlara bağlı fonların hareket kabiliyeti uzun vâdeli kârlılığa bağlıdır [137]. Nitekim, yakın

geçmişte spekülâtif döviz hareketliliğine dayalı paniğin ölkemizde özellikle inşaat ve konut sektörünü olumsuz etkilemesi bu gelişmelerin sonucudur.

Özetle, geçmiş dönemleri karakterize eden popülist yeniden dağıtım mekanizmalarının tasfiye edilmesi, kamunun elinde bulunan taşınmazların muazzam bir hızla özelleştirilmesi ve kent yönetiminin sermaye yanlısı hale getirilmesiyle, neoliberal dinamiklerle çok daha uyumlu bir kent rejimi yaratılmıştır. Kentin sosyal ve ekonomik coğrafyasına ve ekolojik dengesine yapılan büyük müdahaleler çoğunlukla kentlinin onayı alınmadan, hatta onların haberi bile olmadan, kapalı kapılar arkasında, antidemokratik yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Kentlerin neoliberal rejime entegre edilmesinde ve araçlarının uygulamaya konulmasında devlet merkezi bir rol oynamaktadır. Bu rol gerekli yasama faaliyetlerini gerçekleştirmekle ve rejimin hukuki altyapısını hazırlamakla sınırlı değildir. Özellikle TOKİ ve yerel yönetimler kanalıyla, devlet muazzam bir mülkiyet transferini hayata geçirmektedir. Mülkiyetin yeniden tanımlanması ve el değiştirme süreci, TOKİ'nin kamu taşınmazlarını özelleştirmesi ve belediyelerin uyguladığı kentsel dönüşüm projeleriyle mümkün olmaktadır. Bu satışlar ve projeler sonucunda gerçekleşen ise gerek kamunun gerekse düşük gelirli ve güvencesiz hanelerin mülklerinin daha varlıklı ve güçlü kesimlerin eline geçmesidir [138].

Konut üretiminde dengelerin gözetilmeyişi benzer bir şekilde istihdam imkânlarında ve ödemeler dengesinde sorunlar yaratmaktadır. Kayıtdışı istihdamın yoğunluğu ve konuta erişim, kirayı ödeyebilme gibi konularda problemler yaşanmaktadır. Mevcut anlayış, bütüncül bir planlamadan uzak olup tamamen piyasa dinamiklerinin yönlendirmesiyle şekillenmektedir. Piyasaların denetimsiz bırakılması nedeniyle tamamen yatırımcının beklentileri ön plana çıkmakta ve nitelikli bir çevre oluşturma imkânları giderek yok olmaktadır. Konut üretiminin bütünüyle ranta bağlı hale gelmesi toplumsal eşitsizliğe ve yoksulluğun yer değiştirmesine yol açarken kamu kesimi kapsayıcı sosyal politikalar geliştirmek yerine emlak sektörünü hareketlendirerek ekonomiyi canlı tutma gayreti içerisinde (Tablo 4.3) [139].

Tablo 4.3 Kamu sektörü, özel sektör ve kooperatif üretiminin yıllara göre dağılımı (1964-2018) [174].

Öte yandan, konut edinimi giderek tümüyle piyasa içinde yer alan ve kredi verebilen kurumlar kanalıyla ve kredi kullanabilen kesimlerce gerçekleştirilme eğilimindedir. Bu açıdan, Reidin'in İş Bankası için hazırladığı 2017 tarihli konut satın alma ve kiralama gücü endeksi raporu oldukça çarpıcıdır. Bu rapor, Türkiye'nin 68 şehrinde, ortalama gelir düzeyine sahip bir ailenin mevcut finansal koşullarda 10 yıl vadeli konut kredisi kullanarak bir ev sahibi olamayacağını ortaya koymaktadır. Yine aynı raporda Türkiye'nin 68 şehrinde ortalama gelire sahip bir ailenin aylık gelirinin üçte birini ayırarak konut kiralayamadığı, bunun için hanehalkı ya da aile bütçesinin çok daha fazla bir kısmının kiraya ayrılması gerektiği belirtilmektedir [166].

Türkiye'de bugüne dek hem liberal devlete özgü rekabetçi piyasa ekonomisini oluşturacak kurumlar hem de refah devletine özgü etkin kamusal düzenlemeleri sağlayacak kurumların ortaya çıkmadığı söylenebilir. Devletin küçülmesi yönündeki eğilim, Türkiye'de örgütsüz ve demokratik mekanizmaları tıkanmış bir ortamda, örgütlü bir kamusal yaşam ve demokratik mekanizmaları işleyen gelişmiş piyasa toplumlarından farklı sonuçlar vermektedir. Değişmekte olan kentlerimizde değişmeyen karşılıklı ilişkilerini yeniden üreten devlet-sermaye-toplum ilişkileri, toplumsal kutuplaşmayı tırmandırmaktadır [167]. Öte yandan, sayıları gittikçe artan sivil kentsel hareketler, geleceğin çifte hareketine zemin hazırlama

potansiyelini içinde barındırmakta ve Türkiye'deki toplumsal hareketlere önemli bir katkı yapmaktadır. Kent hakkı daha yaygın bir şekilde akademilerde ve sivil toplum kuruluşlarında tartışılan bir gündem olarak yerini almaktadır. Ayrıca, piyasa mekanizmalarının etkisindeki gelişmeler yerelde dönüşümü hazırlamış fakat yerel toplulukların farklı direnç gösterme kapasiteleri nedeniyle bu hareketlerde ayrılıklar görülmekte ve homojen bir süreç yaşanmamaktadır. Pek çok yerel topluluk, artan arsa değeri nedeniyle mülkünü satmak suretiyle rant elde ederek yer değiştirmekte ve kiracılar ise bu süreçte en mağdur kesimi oluşturmaktadır [115].

Küreselleşmenin etkileriyle, gündemi belirleyen karşıtlıklar ve eşitsizliklerin ulusal siyasi parametreler içinde denetimi giderek zorlaşsa da kent içi gündelik yaşam içinde kurulan mekânsal, siyasal ve kültürel ilişkilerde devlet, iktidar alanının sınırlanmasına karşın güçlü bir aktör olarak rol almaya devam etmektedir [145]. Dolayısıyla, bu parametreler içinde yer almayan hareketlerin siyasileşmesi, kent düzleminde önemini koruyan devlet kurum ve pratiklerinin dönüşümünü sağlayabildiği ölçüde çifte hareketin başarıya ulaşmasından bahsedebiliriz. Ancak, neoliberalizmin, kentleri orta sınıfın rahatsızlığına meydan vermeden bütünüyle dönüştürecek bir çekim gücüne sahip olduğu görülüyor. Kentin yeni elitleri de küreselleşmenin derinleştirdiği sosyal dışlanmaya sırt çevirmekte ve neoliberalizmin otoriter bir kimliğe bürünmesi ile kent mekânının kapitalist büyüme ve birikim, metalaşma ve piyasa mekanizmalarının yeniden üretimi için faaliyete geçirilmesinin engellenmesi zorlaşmaktadır [142]. Bu açıdan, Polanyi'nin ekonominin toplumsal alandan koparak onun bütünüyle piyasa mekanizmasına tâbi kılmasının toplumun doğal özünü yıpratarak sosyal bir felakete yol açacağı yönündeki savı yeniden güncelliğini ortaya koymakta olup adeta günümüz toplumlarına bir uyarı niteliğindedir.

Konutun diğer tüm mal ve hizmetler gibi arz-talep ilişkileri içinde dolaşıma giren bir meta olarak piyasada yer alması ve değişim ilkeleri bağlamında geçirdiği niteliksel dönüşüm süreci, piyasa mekanizmalarının yapısal özellikleri ile değerlendirildiğinde yapılan çalışmanın sonuçları şöyledir;

1. Piyasa öncesinde konut üretiminin kurumsal organizasyonu, geçimlik üretime dayanmaktadır. Piyasa öncesi toplumlarda ekonomi, sosyal yaşamın bir parçası olarak işlev görüyor ve simetri, merkezleşme ve kendine yeterlilik kalıpları içinde işleyen karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi ilkelerine göre işliyordu. Üretim-tüketim ilişkilerinin takas yoluyla işlediği dönemlerde piyasa var olsa da üretim kazanç elde etmek amacıyla değer, geçimi sağlamak amacıyla gerçekleşiyordu. Bu durum, tıpkı diğer mal ve hizmetlerin üretim ve tüketiminde olduğu gibi konut üretimi için de geçerlidir. Osmanlı'nın küreselleşme dalgasından etkilenerek dünya ekonomisine eklemlendiği 19. yüzyıla dek kent yönetimi ve konut üretimi, karşılıklılık ve karşılıklılığın yönlendirdiği yeniden dağıtım ilkelerinin işleyiş mekanizmalarını yansıtmaktadır. Kent yönetiminde mahalle idari birim olarak kabul edilmiş ve kendine yeterlilik kalıpları içerisinde işleyişini sürdürmüştür. Mahallede yaşayanların gelirine göre bir merkezde toplanan ve mahallenin ortaklaşa oluşturduğu bir fon niteliği taşıyan avarız akçesi, mahallenin hizmetlerini karşılamak için kullanılır ve bu harcamalardan sonra kalan kısmı mahalledeki yoksulların geçimi için ya da mahalleden geçen yoksul yolcuların parasız konaklayacağı hanlar için kullanılırdı. Konut üretimi loncalar içinde örgütlenir ve bu loncalarda yer alan kalfalar ve ustalar tarafından gerçekleştirilir, Yeniçeri Ocağı'na bağlı Mimarlar Ocağı mensupları tarafından denetlenirdi. Tüm bu üretim organizasyonu,

karşılıklılık ilişkilerinin kaynak dağılımını belirlediği bir sistem içinde kendine yeterlilik kalıpları çerçevesinde gerçekleşmektedir.

2. Konut üretiminde yapısal bir farklılaşma, 19. yüzyılda küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan ticaret kesimi ve bürokrat tabaka tarafından gerçekleştirilmeye başlamıştır. Alt piyasaların birleşerek ulusal piyasaları oluşturduğu, ulusal piyasaların genişleyerek piyasa ekonomisine ulaştığı göz önünde bulundurulduğunda, yerel ve bölgesel piyasalar olarak adlandırdığımız alt piyasaların birleşmesi merkantilist devlet müdahaleleriyle sağlanabilmiş, birleşen ulusal piyasaların meta arzına dayalı genişlemesi uluslararası ticaretin serbestleşmesiyle gerçekleşmiştir. Merkantilist çağda ticaret, tekelci şirketlerin denizaşırı girişimleri olup büyük riskleri içermekteydi. Bu nedenle, korumacı devlet desteği talep ediyorlardı. Bankacılık sisteminin henüz gelişmemiş olduğu da düşünülürse, bu girişimlerin gerçekleşmesi için korumacı politikaların gerekliliği ortadadır. Ulusal piyasaların devlet desteğinde dışa açılmasıyla ithalat fazlası veren ülkelere yapılan ticaret yoluyla ihracat fazlası kazanan -Britanya öncülüğündeki- Batı Avrupa kapitalizmi, bir yandan İngiltere’de gelişen Sanayi Devrimi ile muazzam bir büyüme gerçekleştirmiş ve İngiltere’de geliştirilen serbestleşmeye dayalı iktisat kuramları evrenselleştirilmeye başlamıştır. Böyle bir ortamda, Batı Avrupa ülkelerinin sanayileşme hamlesi gerçekleştirmek için gümrük duvarlarını yükseltmesi İngiltere’yi yeni pazarlar aramaya yöneltmiş ve Osmanlı devleti başta İngilizler olmak üzere zamanla diğer Avrupalı tüccarlar için cazibe merkezi olmaya başlamıştır. İmparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ile birlikte hem yabancı tüccarların hem de Avrupalı tüccarlarla irtibat halinde olan gayrimüslim Osmanlı unsurlarının ticari faaliyetlerinde canlanma görülür.

Yükselen ticaret burjuvazisi, konut ve yerleşme düzeninde de ilk farklılaşmayı ortaya koyar. 19. yüzyılın gözde ticaret merkezi haline gelen Galata’da ve Pera sırtlarında ilk örnekleri görülmeye başlanan apartman üretimi, bu kesimin gerçekleştirdiği bir üretim biçimi olarak başlamıştır. Kentte sınıfsal ayrışmanın ilk defa gözlemlenmeye başladığı bu dönemde, Osmanlı’nın başta İstanbul ve İzmir olmak üzere önemli liman ve ticaret

kentleri kapitalist üretim biçimlerinin erken örneklerinin görüldüğü merkezler olmuştur. Konumuz açısından önemi, bu üretim biçiminin üretici ile tüketicinin karşılıklı yüz yüze ilişkisi içinde gerçekleşiyor olmasıdır. Üretici burada pazar için değil ağırlıklı olarak kendisinin ve aile bireylerinin kullanımı için konut üretmektedir. Dolayısıyla, üretim kâr amaçlı değildir, üretilen konut kullanım değeri taşımaktadır. Ancak, sınıfsal konumu itibarıyla konut kullanıcısının ait olduğu sosyal çevrenin beğenilerine hitap edecek nitelikler taşıması olağan bir durum olup bu noktada prestij değerinin söz konusu olabileceğini belirtmek gerekir. Pazar mekanizmalarını tanımlayan üretici ve tüketici ayrışması burada söz konusu değildir. Konut üreticisi, konutun yapımı için hem projelendirme hem de yapım aşamasında teknik elemanla karşılıklı irtibat içerisindeydi ve yüksek arsa değerleri ve inşaat maliyetleri nedeniyle konut yapımı oldukça pahalı bir işti.

Dünya konjonktürünü belirleyen olayların Osmanlı coğrafyasına nüfuzu kuşkusuz iktisadi kurumların yanı sıra siyasi kurumlarda da değişime yol açmıştır. Özellikle Tanzimat'la birlikte görülen merkezleşme hamlesi, güç dengelerini merkezi bürokrasiden yana değiştirirken, geleneksel Osmanlı kurumlarının yeni ortamda zayıf kalması ve sürekliliğini koruyamaması, yeni bir yapılanmaya duyulan gereksinmeyi ortaya çıkarmıştır. Böylece hem kent yönetiminde hem de merkezi bürokraside modernleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde modern belediyeçilik atılımının ilk örnekleri gerçekleşirken, kent içi ulaşım ağının genişlemesiyle ağırlıklı olarak bürokrat tabakanın öncülük ettiği banliyöleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Tıpkı apartman konut üretiminde görüldüğü şekliyle bir diğer bireysel üretim modelini oluşturan bu konut tipi, başarılı bir sanayileşme hamlesi gerçekleştirilemeyen Osmanlı kentlerinde batıda olduğu gibi yoğun işçi konutlarından oluşan yerleşim birimleri oluşturmadığı için yönetici tabakayı kent merkezlerinden kaçmaya yöneltmemiş ve dolayısıyla banliyö evleri mevsimlik kullanım için üretilmiştir. Karşılıklı ilişkiler içinde üretilen, pazara sunumu olmayan banliyö evleri kullanım değeri taşıyan ürünler olmuştur.

Tablo 5.1 Ekonomik liberalizmin Konut Üretimine Yansımaları

Dünya	Türkiye	Konut Üretimi
Uluslararası serbest ticaret	Yeni ticaret burjuvazisi	Apartman Banliyö evi Sıra evler
Serbest işleyen piyasalar	Piyasalara âdem-i müdahale anlayışı	
Liberal devlet	Kapitülasyonlar	
Altın standardı	Tashih-i sikke	

Konut alanında sipariş usulü üretime dayalı bu iki tipolojinin yanı sıra dönemin yapısal açıdan farklılaşan önemli bir konut üretim tipi olan sıra evler, konut alanına devlet müdahalesinin ilk örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca, konut kullanıcısı hem projelendirme hem de yapım sürecinde tüketici ile karşılıklı bir ilişkide bulunmamakla birlikte, üretim tamamlandıktan sonra kullanıcının ikametine sunulması bakımından pazar mekanizmasının ilk örneğidir. Ancak, burada söz konusu olan bireysel kâr güdüsü değil kullanım amacıdır. Konutun üretimi ve tüketimi (kullanımı) değişim ilkeleri içerisinde değil, karşılıklılık ilişkilerinin cömertlik kalıpları içerisinde kurumsallaştığı formel bir yeniden dağıtım mekanizmasının işleyişi içinde gerçekleşmiştir.

Özetle, ticaret burjuvazisinin ortaya koyduğu konut üretim biçimleri, Osmanlı'nın önemli ticaret kentlerinde kapitalist kentleşmenin öncülleri olurken, devlet müdahalesiyle gerçekleşen konut üretim modeli, pazar dinamiklerini içeren yapısal bir değişimi gerçekleştirmiştir.

3. Devlet müdahalesinin konut alandaki öncülüğü bakımından, dünyanın yaşadığı büyük buhran koşullarında benimsenen devletçi model, piyasa mekanizmalarının oluşumu açısından çok daha net bir tablo ortaya koymaktadır. Birinci Dünya Savaşı, çöken altın standardının dünya düzeyinde bir alt üst oluşa sebep olduğu yönünde yaygın bir inanca neden oldu. Bu yüzden, yeniden altın standardına dönme çabaları 1920'lere damgasını vurmuştu. Ancak, 1929 bunalımının etkisiyle eski düzene dönülemeyeceği artık kesinlik kazanmıştı. Devletler alt üst olan dünya sisteminin etkisinde 1930'larda içe kapalı ekonomilere yönelmiş ve sabit kur

rejimi ve sıkı para politikaları uygulamışlardır. Dünyadaki gelişmeleri -en gelişmiş piyasa ekonomilerinde dahi- korumacı politikaların yönlendirdiği bir ortamda Türkiye de 1908 devriminden beri uygulamaya çalıştığı ulusal burjuvazi oluşturma hamlesini gerçekleştirme imkânı bulmuştur. 1930'ların ilk iki yılında korumacı politikalar, daha sonrasında devletçi model uygulamaya konularak önceki dönemlerde elde edilen ilkel birikim sanayi sektörüne aktarılmış ve bir yandan KİT'ler yaygınlık kazanırken öte yandan devlet eliyle bürokratlara ya da onlarla yakın ilişkilere sahip özel sektör sermayesine ayrıcalıklar tanınarak yerli burjuvazi yaratmak için harekete geçilmiş ve sonraki dönemlerde palazlanacak olan özel sektör sermaye birikiminin ilk adımları bu dönemde atılmıştır.

Devletin yeni kurumsal yapılanmasının bir parçası olan bürokrasi ve teknokraside yer alan memurların barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla devletin konut alanlarına müdahalesinin bir ürünü lojman konut üretimi olmuştur. Devlet sahip olduğu toprakları yapılaşmaya açarak lojman konut inşasını kamu üretim sermayesi ile gerçekleştirir. Böylece devlet, memurlara görevleri süresince kullanma imkânı sunan düşük kirali konut sunmuştur. Lojman konut, kullanım değeri taşıyan ve yalnızca belirli bir gruba sunulan bir üründür. Bu açıdan, karşılıklılık ilişkilerinin formelleşerek bireysel olmayan kurallara dayalı yeniden dağıtımın örneğini oluşturur. Lojman konutun üretim süreci her ne kadar üretici ve tüketicuyu ayrıştırırsa da pazara dönük değişim ilişkilerine tâbi bir ürün olmadığından tam anlamıyla piyasa mekanizmalarının işleyişini yansıtmamaktadır.

Konut talebini karşılamak için yoğun bir üretimi örgütleyemeyen devletin özel mülkiyet ilkelerine uygun bir biçimde özel sektörü de üretim alanına çekerek ve yeniden dağıtım araçlarını uygulamaya sokarak konut üretiminde piyasa mekanizmalarını faaliyete geçirdiği üretim biçimi kooperatif olmuştur. Kooperatif konut üretimi kamu sektörünün arsa temini ve kredi teminine yönelik teşvikleriyle başlayıp özel sektör sermayesi tarafından gerçekleştirilen büyük ölçekli bir üretim biçimi olmuştur. Ağırlıklı olarak orta ve üst-orta tabakaya yönelik mülk konut üretiminin gerçekleştirildiği bu model, ortaya çıktığı dönemde yeterli arsaların olmayışı ve inşaat sektörü alt

piyasalarındaki örgütlenme eksikliği nedeniyle malzemelerin büyük çoğunluğunun ithal edilmesi nedeniyle maliyeti yüksek olduğu için başta yeterince yaygınlık kazanmamıştır. Kooperatif konut her ne kadar değişim kalıpları içinde dolaşıma giren bir ürün olarak var olmaya başlasa da kullanım değerinin ön plana çıktığı ürünler olup henüz “kârın maksimizasyonu” amacına göre işlememektedir.

Tablo 5.2 Devlet müdahalesinin konut üretimine yansımaları

Dünya	Türkiye	Konut Üretimi
Birinci Dünya Savaşı	Korumacı kalkınma	Lojman konut Kooperatif konut
1929 Bunalımı	Devletçi sanayileşme	Baraka
İkinci Dünya Savaşı	Savaş ekonomisi ve durgunluk	Apartman

Bu dönemde her ne kadar kentsel alana yayılma eğilimi göstermese de kırdan kopan küçük ölçekli nüfusun başkente yerleşerek bireysel olarak gerçekleştirdiği barakalar görülmektedir. Ancak, tarımda makineleşme henüz başlamadığı için kırdan kitlesel bir kopuş gerçekleşmemiş ve baraka üretimini gerçekleştiren bu gruplar önemsenmemiştir. Öte yandan, önceki dönemde ortaya çıkan sipariş usulü bireysel konut üretimi, bu dönemde de varlığını sürdürmüş ve üst gelir grupları kendi mülk konutlarını üretmişlerdir. Kat mülkiyetinin henüz serbest olmaması nedeniyle bireysel üretimi oldukça kısıtlı bir grup gerçekleştirebilmiştir.

Özetle, konutun özel mülkiyet ilkelerine uygun bir şekilde üretim ve tüketiminin örgütlenerek piyasaya sunumu devlet müdahalesi ile gerçekleştirilirken, kapitalist üretime açılan kentsel alanda bireysel üretim varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

4. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni dünya düzeninin merkezi aktörü ABD, sistemin üst organları Bretton Woods kuruluşları olmuştur. Kapitalizmin altın çağı olarak bilinen ve İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lere dek süren döneme savaş sonrası uzlaşmayı sağlayan refah devleti uygulamaları hâkim olmuştur. Ekonomik büyümenin sağlanması için devlet müdahalesinin gerekliliği yönündeki Keynesyen anlayış, devletin dengeleyici bir unsur

olarak ekonomide rol almasını öngörüyordu. Bretton Woods sistemiyle döviz kuru ABD dolarına sabitlenirken, olası ödemeler dengesi sorunlarının yaratacağı yükün tamamı açık sahibi ülkelere yüklenmiştir. Öte yandan, ABD -Sovyetler Birliği ülkeleri haricinde- savaşta zarar gören ülkelerin yararlanabileceği Marshall Planı'nı ortaya atmıştır. Sovyet tehdidine karşı uluslararası ittifakın yanında yer almak, özgür dünyanın bir parçası olmak isteyen Türkiye bu dönemde yoğun bir dış kaynak arayışına girmiş ve Marshall Planı kapsamında yardım almaya başlamıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucu, devletçi sanayileşme döneminden kalma korumacı politikaların gevşetilmesi ve liberalleşme eğilimi olmuştur.

Tablo 5.3 Liberalleşmenin konut üretimine yansımaları

Dünya	Türkiye	Konut Üretimi
Bretton Woods kuruluşları	Liberalleşme	İkramiye evleri Yapsatçı konut
Refah devleti	Popülizm	Gecekondu Apartman Lojman konut
Bütçe açığı	İthal ikameci sanayileşme	Kooperatif konut

Böyle bir arka plana dayanan bir ortamda, liberalleşmenin ekonomik yaşamdaki ilk göstergelerinden birisi bankacılık sektöründeki gelişmeler olmuştur. Kitleleri tasarrufa teşvik ederek yastık altı menkulleri piyasada tedavüle sokmak amacıyla bankalar başlattıkları ikramiye çekilişleri ile konut pazarına ciddi miktarda konut sunmuştur. Reklam ve afişler aracılığıyla da orta sınıf tüketim normlarına teşvik etmeleri dikkat çekicidir. Üretiminin piyasaya yönelik oluşu spekülasyon eğilimleri beraberinde getirmiş ve bu uygulamaların terk edilmesine neden olmuştur. Tüketim boyutu ise hitap ettiği sınıfsal çeşitliliğe göre değişmektedir. Çekilişi kazananların yaş, cinsiyet ve meslek bilgileri ile birlikte basında yer aldığı ve kazananların farklı sınıfsal profillere sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, piyasaya sunulmaları kullanım ve değişim değerleri üzerinden olabilmektedir.

Konutun piyasa içindeki dolaşımının esas taşıyıcısı, devletin kat mülkiyeti kısıtını kaldıran müdahalesiyle gerçekleşmiştir. Kat Mülkiyeti Kanunu ile yapsatçı modelin ortaya çıkması özel sektörü aktif bir şekilde piyasalara çekerken, aynı zamanda kamu kesimi üretim sermayesinin inşaat sektörüne girdi üreten çimento ve demir sanayiine aktarılmasıyla birlikte alt piyasalar oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece alt piyasaları ile birlikte kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi kurulmuş ve işlerlik kazanmıştır. Bu dönemde bankalardan kredi alamayan küçük müteahhitin sorunu, temelden başlayarak inşaat sürecinde daire satışı yapıp gerekli maliyeti çıkartabilmesini sağlayan yapsat sistemiyle çözülmüştür. Elinde küçük miktarda birikimi olan orta sınıf mensubu konut alıcısına yönelik bireysel krediler de tüketicinin sorununa çözüm getirmiştir. Küçük arsa sahibi ise arsasını kat mülkiyeti oranında bölüşerek hem kendisi için hem de ailenin diğer bireyleri için ya da kiraya sunmak üzere birden fazla konut sahibi olmuştur.

Savaş sonrasındaki genişleme konjonktürünün son bulmasıyla birlikte ekonomide görülen dalgalanmalar, yeni korumacılık uygulamalarını gündeme getirmiş ve ithal ikameci sanayileşme stratejisine geçilmiştir. Öte yandan tarımda makineleşmenin etkisiyle kırdan kitlesele kopuş, kentlerde sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu işgücünü oluşturuyordu. Ekonomik alandaki bu gelişmelerin sonucu kentlerde ortaya çıkan gecekondu üretimi olmuştur. Başta kendisinin ve ailesinin emeğini kullanarak karşılıklı ilişkilerine dayanan ve kendine yeterlilik kalıpları çerçevesinde yer alan bir üretim organizasyonu olan gecekondu üretimi, yasal konut piyasasının dışında gelişen bir faaliyet alanını oluşturmuştur. Ancak, zamanla iktisadi alanın ihtiyaç duyduğu insan kaynağını barındırması nedeniyle kayıtdışı karşılıklı ilişkilerini içeren bu sistem giderek yeniden dağıtım uygulamalarını yönlendirmeye başlamış ve merkezi ve yerel otoriteler tarafından gerek tapu tahsis belgeleri dağıtılmasıyla gerekse altyapı sistemlerinin bu alanlara ulaştırılmasıyla yasal hale getirilmiştir. Bu kitlelerin seçmen olarak siyasi alana ve tüketici olarak ekonomik alana katılmaları bu sürecin belirleyici unsurları olmuştur. Gecekondu yapımı aynı

zamanda inşaat sektörünün alt piyasalarına yönelik bir talep oluşturduğundan inşaat piyasasına ekonomik katkı sunmuştur.

Özetle, piyasa dinamiklerinin yükselişiyle, konutun meta olarak dolaşımının örgütlenmesi, piyasa ekonomisinin temel kurumu olan özel mülkiyetin devlet müdahalesiyle kurumlaştırılmasıyla mümkün olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan yapsatçı üretim, aynı dönemde ortaya çıkan ikramiye evleri ve gecekondü üretimi ile birlikte kendiliğinden işleyen bir piyasa sistemi oluşturmuştur. Önceki dönemlerde ortaya çıkan diğer üretim biçimleri olan lojman konut ve kooperatif üretiminin ise bu dönemde konut üretim hacmi içindeki oranı düşük bir düzeyde seyretmiştir.

5. Refah devletinin krizi, 1973'te Bretton Woods sisteminin sona ermesiyle sonuçlanmış ve etkilerini 1980 sonrasında tüm dünyada göstermeye başlamıştır. ortaya çıkan nesnel koşullar etkisini 1980'lerden itibaren tüm dünyada göstermeye başlamıştır. Düzenleyici işlevini yitiren paranın uluslararası borsalarda bir spekülasyon aracına indirgenmesi, muazzam bir finansallaşma hareketini beraberinde getirmiştir. Kent ekonomisinde sanayi üretiminin zayıflayarak yerini hizmet sektörlerine bırakması bu sektörlerde yer alan yeni bir kentli zengin tabaka yaratırken, neoliberal rejimin birikim ağlarını oluşturan dünya metropollerinde yarattığı muazzam zenginliğin yanında mevcut yoksulluğun yer değiştirerek şehirde tutunmasını sağlamıştır.

Bu dönemde konut alanına yönelik devlet müdahalelerinin radikal bir şekilde geri çekildiği merkez ülkelerinin aksine, Türkiye'de devlet TOKİ ile konut sektörüne aktif bir rolle girmiştir. Ancak, devlet burada dengeleyici olmaktan ziyade özel sektöre büyük ölçekli mülkiyet transferi sağlamak için düzenleyici bir rol üstlenmektedir. Bu dönemde konut üretimindeki farklılaşmayı belirleyen iki önemli etken; Toplu Konut Fonu ile TOKİ'ye ciddi ölçüde kamu kaynaklarının aktarılmasını sağlayan ve kurumu idari ve ekonomik açıdan geniş yetkilerle donatan Toplu Konut Kanunu ile girişimci belediyeciliği kurumsallaştıran Belediye Kanunu ve Büyükşehir Belediye Kanunu düzenlemeleridir. Bu iki gelişme, kamu sektörünün konut piyasasına

yönelik rollerini belirlemektedir. Piyasaya üretimin ana taşıyıcısı olan kazanç dürtüsü, bu dönemin konut alanındaki yaygın eğilimini yansıtmaktadır.

Tablo 5.4 Neoliberal küreselleşmenin konut üretimine yansımaları

Dünya	Türkiye	Konut Üretimi
Dolar-altın standardının terk edilmesi	Finansallaşma	Gecekondu
Petrol krizi	Gayrimenkul üzerinden sermaye birikimi	Rezidans-Kapalı site- Bahçe-kent
Enflasyonist ortam	İstikrar paketleri	Yapsatçı konut Lojman konut Kooperatif konut

Yerel yönetimlerin girişimci olarak rol aldığı yeni ortamda kent alanı bütünüyle piyasa ilişkileri içine çekilmekte ve büyük kent parçaları metalaşarak konut üretimine açılmaktadır. Kitlesele konut üretimine olan talep yalnızca hizmet sektörünün genişlemesiyle ortaya çıkan üst düzey yönetici ve yüksek meslek grupları tarafından değil, aynı zamanda orta sınıf mensubu kitleler tarafından otoyollar boyunca kentin çevrelerine doğru yayılan toplu konut alanlarına yönelik olmaktadır. Sermaye piyasalarındaki genişleme ile bankacılık hareketlerinin hız kazanması kredi olanaklarının genişlemesine yol açmış ve mortgage sisteminin önünü açan yasal düzenlemelerle konut sektörü karmaşık piyasa araçlarını içermeye başlamıştır. Öte yandan, ulusüstü sermaye ilişkileriyle gerçekleştirilen küresel fon akışlarını sağlayan GYO şirketleri 1990'ların sonunda faaliyete geçmiş ve borsalarda işlem görmeye başlamıştır. Tüm bu göstergeler, gayrimenkul sektörünün sermaye birikim aracı haline gelmesinin bir sonucudur. İnşaat sektörünün ekonomik kriz ortamından en çok etkilenen sektörlerden birisi olması bu gelişmelerin sonucudur.

1980 sonrasında büyük ölçekli üretimi örgütlemek üzere yapılan yeni sistemde, hem kent içi mülkiyet yapılarının parsel bazlı olması nedeniyle hem de otomobil kullanımının yaygınlaşmasıyla üst ve orta sınıflar kent çeperlerine yönelmişlerdir. Kent içinde kalan özellikle tarihi alanlarda ise soylulaştırma projeleri gündeme gelmiştir. Gecekondu alanlarına yönelik af

uygulamaları ise bu yerleşmelerin apartmanlaşmasıyla ve bu yolla gecekondulu grupların kentsel ranttan faydalanmasıyla sonuçlanmış ve bu gelişmeler gecekonduyu yaratan yoksulluğu varsılığa dönüştürmekle ve rant beklentisini yükseltmekle kalmamış, rant kazancını bir sektör haline getirmiştir. Bu ilişkiler aynı zamanda kayıtdışı karşılıklı ilişkilerinin yeniden dağıtımını ve piyasayı yönlendirmesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Öte yandan, yasal konut piyasası içerisinde de karşılıklı ilişkilerinin yeniden dağıtımını biçimlendirdiği görülmektedir.¹¹ Bu ilişkiler, piyasanın biçimsel olarak eşit kabul ettiği taraflar arasındaki değişim ilişkilerinin aksine piyasa dışı kalıplardan beslenmektedir.

1980'den günümüze kentlerin neoliberal rejime eklenmesi birden ve homojen bir şekilde gerçekleşmemiştir. 1980 sonrasında neoliberalleşme eğilimi, TOKİ yasalarıyla kooperatif üretiminde artışa neden olurken bir yandan af yasalarıyla gecekonduların alanları apartman alanlarına dönüşmekteydi. 1990'larda finans hareketlerinin serbestleşmesi her ne kadar fon akışında hareketliliğe neden olsa da dünya ekonomisine eklenme isteği kentler üzerinden parçalı bir şekilde gerçekleşmiş ve ikili bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. 2000-2001 krizini takip eden yıllarda ise Türkiye daha önce görülmedik biçimde finansallaşma sürecine girerek dünya ekonomisine eklenmiş ve piyasa dışı popülist uygulama araçlarını devre dışı bırakacak agresif politikalar izlemiştir. Ancak, finans sermayesinin spekülasyonlarına açık hale gelen iktisadi bir yapı inşaat sektörü ve özel olarak da konut sektöründe kırılmalı bir yapıya yol açmaktadır.

Sermaye birikim alanı olarak gayrimenkul sektörünün krizlere ve spekülasyona duyarlı yapısı yakın zamanda hem 2001 krizinde hem de mortgage krizi olarak bilinen 2008 krizinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Türkiye ekonomisinde 2018 yılı itibarıyla görülmeye başlanan kur dengesizlikleri ortamında konut kredisi kullanımı ve satışlarda düşüşler görülmesi bu durumu gözler önüne sermektedir. Öte yandan, kent toprakları üzerinde gerçekleştirilen mülkiyet transferleri yoksulluğun kent coğrafyasında yer

¹¹ Meclis gündemine taşınan bir örnek için bkz [168]. Ayrıca bkz [169].

değiştirerek varlığını derinleştirmektedir. Neoliberal rejim her ne kadar bunu orta sınıfa rahatsız etmeyecek biçimde gerçekleştirebiliyor gibi görünse de çevre ve emek politikaları, kent ve konut hakkı gibi alanlarda üniversitelerde ve sivil toplum kuruluşlarında yapılan çalışmaların görünürlüğü artmakta ve toplumun bütününe duyarsız hale gelen ve toplumu ondan bağımsız işleyen piyasa mekanizmalarına teslim eden sisteme karşı geleceğin çifte hareketini hazırlayacak potansiyeli içinde barındıran hareketler gündeme gelmektedir. Buna karşın, sistem de krizlere karşı dayanımını arttırmakta ve giderek otoriterleşmektedir. Dolayısıyla, kent mekânının piyasa disiplini yeniden üretmek üzere faaliyete geçirilmesini önleyecek bir çifte hareketin gelişmesi için sosyal önceliklerin ön planda olduğu, toplumdan kopuk ekonomik gelişmeleri yeniden sosyal yaşamın gerekliliklerine göre yapılandıran katılımcı mekanizmaları savunmak bir yurttaş olarak önceliğimiz olmalıdır. Parçalı olarak gelişmekte olan yerel müdahalelere karşı yerelde gösterilen direncin heterojenliği, kolektif bir bilinçle dönüştürülmesi ve buna yönelik ortak bir stratejik tahayyüle dönüşmesi amaçlanmalıdır. Toplumsal güçlerin bu ortak tahayyül etrafında konumlanmasıyla oluşturulacak tarihsel blok ancak devleti toplum yararına şekillenen bir sosyal politika paketlerini devreye sokmasında itici güç oluşturabilecektir. Toplumun sürdürülebilirliğinin sağlanması için sosyal dışlanma yerine sosyal içermeyi, bireysel kâr yerine dayanışmayı, piyasa dinamikleri yerine demokratikleşmeyi, yabancılaşma yerine katılımı savunmalıyız.

- [1] Pamuk, Ş. (2017). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [2] Gülhan, S. T. (2017). Devlet Müteahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye'de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği: Konuta Hücum, İnşaat Ya Resulullah içinde. Birikim Kitapları, İstanbul, 33-45.
- [3] Polanyi, K. (2016). Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri. Çev: Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [4] Buğra, A. (2003). Piyasa Ekonomisi Macerası: Dün ve Bugün. Birikim Dergisi, 170(171), 10-20.
- [5] Groat, L., Wang, D. (2013). Architectural Research Methods. John Wiley & Sons, New Jersey.
- [6] Çınar, C. (1999). Konut Piyasasının Yapısal Analizi (Doktora tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü).
- [7] Eren, A. A. (2008). Piyasa: Tarihi Teorisi ve Eleştirileri (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- [8] Parker, R. (2003). Ekonomistler Ekonomiyi Kurtarabilir Mi?. Birikim Dergisi, 170(171), 138-147.
- [9] İnel, A. (2003). Piyasaların İdeolojik İşlevi. Birikim Dergisi, 170(171), 21-27.
- [10] Buğra, A. (2010). Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [11] Ironmonger, D. (1996) Counting Outputs, Capital Inputs and Caring Labor: Estimating Gross Household Product, Feminist Economics, 2:3, 37-64, DOI: 10.1080/13545709610001707756.
- [12] Jessop, B. (2009). Hayali Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 163-186), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [13] Lacher, H. (2009). Hafif Dönüşüm: Karl Polanyi'nin Mirasına İtiraz, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 77-98), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [14] Akman, C. (2003). Antika Bir Samuray Kılıcı Olarak Piyasa. Birikim Dergisi, 170(171), 52-62.
- [15] Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2014). Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri. Doğan Kitap, İstanbul.
- [16] Bilgin, İ. (2006). Kent Üretimini ve Kamu Yaşamının Örgütlenmesinde Güncel Eğilimler. Birikim Dergisi, 105, 166-177.

- [17] Acemoğlu, D. (2017). İngiltere Nasıl Büyük Devlet Oldu?. <http://liberteryen.org/2014/04/ingiltere-nasil-buyuk-devlet-oldu/> (Erişim tarihi: 18.11.2018).
- [18] Buğra, A., Ağartan K. (2009). 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [19] Fairlie, S. (2009). A Short History of Enclosure in Britain, *The Land Magazine*, 7 (Summer). <http://www.thelandmagazine.org.uk/articles/short-history-enclosure-britain> (Erişim tarihi: 11.09.2018).
- [20] Yırtıcı, H. (2010). Rant Ediniminde Kent Toprağı. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, dosya 21; 5-9. <http://www.mimarlarodasiankara.org/dosya/dosya21.pdf> (Erişim tarihi: 18.02.2019).
- [21] King, J. (2013). David Ricardo, *Great Thinkers in Economics* (ed. A.P. Thirlwall). Macmillan Distribution Ltd., Hampshire, İngiltere.
- [22] Soyak, M. (2007). Rant ve Rant Aramanın Ekonomi Politikası: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 160.
- [23] Standing, G. (2009). Küresel Dönüşümde Emegın Yeniden Metalaşması, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 101-138), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [24] Murdoch, F. B. (1935). The English System of Real Property Taxation. *University of Pennsylvania Law Review and American Law Register*, 84(2); 179-193. https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=8831&context=penn_law_review (Erişim tarihi: 04.11.2018).
- [25] Elton, G. R. (1953). An early Tudor poor law. *The Economic History Review*, 6(1); 55-67. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2591021.pdf?refreqid=excelsior%3A7a4db4dab105fd80fd757680836b639f> (Erişim tarihi: 04.11.2018).
- [26] Taylor, J. S. (1976). The impact of pauper settlement 1691-1834. *Past & Present*, (73), 42-74.
- [27] Purdy, F. (1860). The Statistics of the English Poor Rate before and since the Passing of the Poor Law Amendment Act. *Journal of the Statistical Society of London*, 23(3), 286-329.
- [28] Blaug, M. (1963). The myth of the old poor law and the making of the new. *The Journal of Economic History*, 23(2), 151-184.
- [29] The Old Poor Law, The Workhouse. <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/oldpoorlaw.shtml> (Erişim tarihi: 16.11.2018).
- [30] Sir William Young's Amendment Act, The Workhouse. <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/oldpoorlaw.shtml#Youngs> (Erişim tarihi: 16.11.2018).

- [31] Sturges Bourne's Act, The Workhouse. <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/oldpoorlaw.shtml#Bourne> (Erişim tarihi: 16.11.2018).
- [32] Abingdon, Berkshire, The Workhouse. <http://www.workhouses.org.uk/Abingdon/> (Erişim tarihi: 17.11.2018).
- [33] Henriques, U. (1968). How Cruel Was the Victorian Poor Law?. The Historical Journal, 11(2), 365-371.
- [34] Kazak, İ. (1992). İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği). Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (37-38), 63-81.
- [35] Güran, T., (2004). İktisat Tarihi (M. Burhan Erdem, Ed.), 1.baskı, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 1577, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 833, Eskişehir. https://books.google.com.tr/books?id=isl7bG_5nMC&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false (Erişim tarihi: 12.07.2018).
- [36] Alatlı, A., (2008). Mali Kaos 1929 Krizinin Görünmeyen Yüzü 4. Bölüm. <http://www.alevalatli.com.tr/makale.asp?s=detay&ID=250> (Erişim tarihi: 13.07.2018).
- [37] Revolutions of 1848, Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Revolutions-of-1848> (Erişim tarihi: 12.07.2018).
- [38] Seven Weeks' War, Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Seven-Weeks-War> (Erişim tarihi: 12.07.2018).
- [39] Franco-German War, Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Franco-German-War> (Erişim tarihi: 12.07.2018).
- [40] Fülberth, G. (2011). Kapitalizmin Kısa Tarihi. Yordam Kitap, İstanbul.
- [41] Five-Year Plans, Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Five-Year-Plans> (Erişim tarihi: 13.07.2018).
- [42] New Deal, Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/New-Deal> (Erişim tarihi: 13.07.2018).
- [43] Devine, P. (2009). 1970'ler ve Sonrası: Enflasyonun Ekonomi Poliğiği ve Sosyal Demokrasinin Krizi, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 57-76), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [44] Bienefeld, M. (2009). Finans Diktatörlüğünün Muhafazası İçin Çifte Hareketin Bastırılışı, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 31-55), İstanbul, İletişim Yayınları.
- [45] Chang, H.J. (2003). Tarih Karşılarında İyi Yönetişim. Birikim Dergisi, 170(171), 38-47.

- [46] Irzık, G. (2009). Neoliberal Dünyada Bilimin Ticarileşmesi, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 187-210), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [47] Brown-Keyder, V. (2009). Fikrî Mülkiyet: Metalaşma ve Bundan Hoşnut Olmayanlar, Ed. Ayşe Buğra, 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak içinde, (s. 211-234), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [48] Borrelly, R. (2003). Marx Küreselleşmenin Müdafii Mi?. Birikim Dergisi, 170(171), 92-97.
- [49] Mortan, K., Küçükerman, Ö. (2011). Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [50] Keyder, Ç. (2017). Türkiye'de Devlet ve Sınıflar. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [51] Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi'. Liberal Düşünce Dergisi, 2, 103-112.
- [52] Sezgin, C. (2011). Sanayi Devrimi'nin etkisinde İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye. Arçelik Yayın, İstanbul.
- [53] Pamuk, Ş. (2008). Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [54] Boratav, K. (2016). Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2007. İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- [55] Aytekin, E.A. (2005). Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:3, Sayı:5, 723-744.
- [56] Baydar, O. (1999). Osmanlı'dan 2000'e İstanbul İşçileri, 75 Yılda Çarkları Döndürenler içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Oya Baydar ve Gülay Dinçel, 207-220.
- [57] Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 46(28); 53-69.
- [58] Koraltürk, M. (1999). İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi, 75 Yılda Çarkları Döndürenler içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Oya Baydar ve Gülay Dinçel, 291-298.
- [59] Arpacı, M. (2014). 1930'lar Türkiye'sinde Devlet, Emek ve Toplumsal Uzlaşmanın Tanzimi: 3008 Sayılı İş Kanunu (1936). III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III (Siyaset – Uluslararası İlişkiler – İktisat – İletişim), Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya.
- [60] Pamuk, Ş. (2016). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [61] Erdem, E. (2006). Osmanlı Para Sistemi ve Tağış Politikası: Dönemsel Bir Analiz. Bankacılar Dergisi, 56, 10-28.

- [62] Pamuk, Ş. (2018b). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [63] Pamuk, Ş. (2018a). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [64] Toprak, Z. (2010). Küreselleşme Evreleri ve Türkiye'de Finansal Yapının Evrimi. 2. İstanbul Sempozyumu, 11-12 Aralık 2009, Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi içinde. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 85-90.
- [65] Buğra, A., Savaşkan, O. (2015). Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [66] Nişanyan Sözlük. <https://www.nisanyansozluk.com/?k=bar%C4%B1nak> (Erişim tarihi: 08.11.2017)
- [67] Sey, Y. (1996). Giriş: Bir Sergi Hazırlamak, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (ed. Sey, Y.) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, XIX-XXIV.
- [68] Oskay, B. (2017). Konutun Kısa Öyküsü. Yayımlanmamış Öğrenci Ödevi, SBP 5013 Konutun Evrimi dersi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- [69] Yenen, Z. (2017). Konutun Evrimi ders notları, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- [70] Çelik, Z. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [71] Çadırcı, M. (1996). Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi), Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (ed. Sey, Y.) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 257-263.
- [72] Çelik, Z. (1993). The Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century. University of California Press, California.
- [73] Arû, K.A. (1996). Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (ed. Sey, Y.) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 329-334.
- [74] Tanyeli, U. (1996). Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (ed. Sey, Y.) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 405-471.
- [75] Öncel, A.D. (2010). Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi. Kitap Yayınevi, İstanbul.
- [76] Eldem, S.H. (1993). Boğaziçi yalıları. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/49532/001641937010.pdf?sequence=1> (Erişim tarihi: 03.06.2019).
- [77] Seyitdanlıoğlu, M. (2010). Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu. İş Bankası Yayınları, İstanbul.

- [78] Clark, E.C. (2006). Osmanlı Sanayi Devrimi, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde. Phoenix Yayınevi, Ed: Halil İncelik ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 467-480.
- [79] Yücel, A. (1996). İstanbul'da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (Ed. Yıldız Sey) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 298-312.
- [80] Ortaylı, İ. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi I. Cilt (Ed: Murat Belge) içinde, 231-244. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [81] Bilgin, İ. (1996). Anadolu'da Modernleşme Sürecinde Konut ve Yerleşme, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (ed. Sey, Y.) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 472-490.
- [82] Tekeli, İ. (2012). Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1989). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [83] Tekeli, İ. (1982). Türkiye'de Konut Sorununun Davranışsal Nitelikleri ve Konut Kesiminde Bunalım. Konut '81 içinde. Kent-Koop Yayınları, Ankara, 59-101.
- [84] Batur, A., Yücel, A., Fersan, N. (1979). İstanbul'da 19. Yüzyıl Sıra Evleri "Koruma ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monografik Araştırma". O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 5 Sayı:2, Güz 1979, 185-205.
- [85] Akaretler Row Houses (24 Şubat 2010), Domus web. <https://www.domusweb.it/en/news/2010/02/24/-akaretler-row-houses-.html> (Erişim tarihi: 06.06.2019)
- [86] Bilgin, İ. (1998b). Konut Sorunlarının Çeşitlenmesi. Defter (7); 37-49. <https://www.metiskitap.com/catalog/periodical/issue/5155> (Erişim tarihi: 20.02.2019).
- [87] Keleş, R. (1982). Nüfus, Kentleşme, Konut ve Konut Kooperatifleri. Konut '81 içinde. Kent-Koop Yayınları, Ankara, 15-55.
- [88] Sağdıç, Z. (1999). Sıraev Kavramının İncelenmesi ve Osmanlı Mimarisi'nde Akaretler Sıraev Grubu'nun Yeri ve Önemi (Yüksek Lisans tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü).
- [89] Doğusan, G.N. (2010). Türk Orta Sınıfların Kurgusunda Konut Kooperatiflerinin Rolü. 3. İstanbul Sempozyumu, 15-16 Ekim 2010, Osmanlı Başkentinden, Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010 içinde, 96-121. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- [90] Akçura, T. (1998). Ankara'nın Başkent Olması, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 4-11.
- [91] Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 1-24.

- [92] Bilgin, İ. (1998a). Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyet'in İmarı, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık (ed. Sey, Y.) içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 255-272.
- [93] Tekeli, İ. (2010). Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [94] Eldem, S.H. (1933). Ceylân Apartmanı-Taksim, Arkitekt Dergisi, 35, 331-346.
- [95] Ziya, A. (1933). Bir kira evi. Adana, Arkitekt Dergisi, 26, 41-44.
- [96] Balamir, M. (1996). Türkiye'de "Apartkent"lerin Oluşumu: Mülkiyet İlişkilerinin Dönüşümüne Dayalı Kentleşme, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (Ed. Yıldız Sey) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 335-344.
- [97] Buğra, A. (2018). Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [98] Arkan, S. (1935). Amele Evleri, ilkokul, mutfak ve çamaşırılık binası. Kozlu-Zonguldak, Arkitekt Dergisi, 57, 253-258.
- [99] Akpınar, İ., Uz, F. (2016). Türkiye Tasarım Kronolojisi: Konut. GEÇ OLMADAN EVE DÖN: Konutun Serüveni Üzerine Bir Sergi kapsamında, İstanbul Modern, İstanbul.
- [100] Keleş, R. (2008). "Kentleşme Politikası. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- [101] Özükren, Ş. (1996). Kooperatifler ve Konut Üretimi, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme (Ed. Yıldız Sey) içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 355-365.
- [102] Kansu, A. (2012). Jansen'in Ankara'sı için Örnek Bir "Bahçe Şehir" ya da Siedlung: "Bahçelievler Yapı Kooperatifi 1934-1939". İcad Edilmiş Şehir Ankara içinde. İletişim Yayınları, İstanbul, 125-144.
- [103] Tekeli, İ., İlkin, S. (1984). Bahçelievler'in Öyküsü Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması. Kent-Koop Yayınları, Ankara, 59-101.
- [104] Wagner, B. (1956). Türkiye'de Mesken Meselesi I, Arkitekt Dergisi, 284, 78-80.
- [105] Sayar, Z. (1955). Belediyemizin Mesken Davasını Anlayış!/, Arkitekt Dergisi, 280, 50.
- [106] Arû, K.A, Gorbon, R. (1952). Levend Mahallesi 1'inci Kısım İnşaatı, Arkitekt Dergisi, 253(254), 174-181.
- [107] Ekinci, O. (1998). Kaçak Yapılaşma ve Arazi Spekülasyonu, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 191-198.
- [108] Sey, Y. (1998a). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Mimarlık ve Yapı Üretimi. 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 25-41.

- [109] Cantürk, E. (2016). Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Konut Sorunu ve Konut Politikalarının Gelişimi, *Altüst Dergisi*, 18.
- [110] Sey, Y. (1998b). Cumhuriyet Döneminde Konut, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 273-300.
- [111] Reisoğlu, S. (1963). Kat Mülkiyeti Konusunda Yeni Gelişmeler. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 18(01), 265-299.
- [112] Erhan Çamlıbel Arşivi.
<https://tr.pinterest.com/pin/615867317771704171/> (Erişim tarihi: 06.07.2019).
- [113] Bozdoğan S. (2010) From 'Cubic Houses' to Suburban Villas: Residential Architecture and the Elites in Turkey. *Turkey's Engagement with Modernity* içinde. Ed. Kerslake C., Öktem K. Ve Robins P., St Antony's Series. Palgrave Macmillan, Londra.
- [114] Çeçener, B. (2003). Evden Apartmana. *Mimarist* (7), 47-49.
- [115] Çavuşoğlu, E. (2010). İstanbul'da Planlama: Mekânın Yeniden Üretimi ve Sınıfsal Sonuçlar. 2. İstanbul Sempozyumu, 11-12 Aralık 2009, Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi içinde. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 36-52.
- [116] Erman, T. (1998). Kentteki Kırsal Kökenli Göçmenlerin Yaşamında Gecekondu ve Apartman, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 317-324.
- [117] Yüzgün, A. (1985). Türk Bankacılığının Tarihsel Gelişimi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 7 içinde. İletişim Yayınları, İstanbul, 155-170.
- [118] Koraltürk, M. (2002). 1930'dan 1970'lere İkramiye Çekilişleri: 'Daireniz Bizden'. *Popüler Tarih*, 17 (Nisan 2002), 72-75.
- [119] Şumnu, U. (2018). Mimarlar ve Apartmanları: Ankara'da Konut ve Barınma Kültüründen Örnekler. Kitap Yayınevi, İstanbul.
- [120] İkramiye Süreci, Umut Şumnu.
<https://usumnu.wixsite.com/ikramiye/ikramiye-suereci> (Erişim tarihi: 16.06.2019).
- [121] Mortaş, A. (1950). İş Bankası Piyango Evleri, *Arkitekt Dergisi*, 1-2 (217-218), 10-11.
- [122] Mortaş, A. (1949). İş Bankası Piyango Evi, *Arkitekt Dergisi*, 3-4 (207-208), 54-55.
- [123] Yapılar, İş Bankası, Umut Şumnu. <https://usumnu.wixsite.com/ikramiye/is-bankasi> (Erişim tarihi: 16.06.2019).
- [124] Erkman, K. (1964). Türkiye İş Bankası A.Ş. İkramiye Apartmanları Mahallesi, *Arkitekt Dergisi*, 04 (317), 145-149.

- [125] Şenyapılı, T. (2016). "Baraka"dan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü: 1923-1960. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [126] Salt Araştırma, Jean-François Pérouse Arşivi. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1566> (Erişim tarihi: 25.05.2019).
- [127] Yavuz, F. (1981). Başkent Ankara ve Jansen. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 7(1), 25-33.
- [128] Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivi. <http://www.eskiistanbul.net/4936/zeytinburnu> (Erişim tarihi: 25.05.2019).
- [129] Tekeli, İ. (2009). Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?. 1. İstanbul Sempozyumu, 10-11 Nisan 2009, Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular içinde. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 11-34.
- [130] Şenyapılı, T. (1998). Cumhuriyet'in 75. Yılı Gecekondunun 50. Yılı, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 301-316.
- [131] Erhan Yalazan, 500px. <https://500px.com/photo/208121689/kadifekale-by-erhan-yalazan> (Erişim tarihi: 25.05.2019).
- [132] Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ocak 1950, Sayfa 1.
- [133] Hürriyet'ten aktaran Geçmiş Gazete, 24 Haziran 1968.
- [134] Tercan, B. (2018). İmar Affı: 1948'den Bugüne İmar Afları, Mimarlık Dergisi, (403), 20-26.
- [135] Çavuşoğlu, E. (2016). Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [136] Candan, A.B., Kolluoğlu, B. (2010). 2000'ler İstanbul'unda Mekân Siyaseti. 2. İstanbul Sempozyumu, 11-12 Aralık 2009, Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi içinde. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 53-60.
- [137] Kazgan, G. (2016). Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [138] Kuyucu, A.T. (2010). Bir Mülkiyet Transfer Aracı Olarak TOKİ ve Kentsel Dönüşüm Projeleri. 3. İstanbul Sempozyumu, 15-16 Ekim 2010, Osmanlı Başkentinden, Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010 içinde, 122-134. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- [139] Özgür, E.F. (2009). İstanbul'un Konut Alanlarında Yeni Eğilimler, Voyvoda Caddesi Toplantıları 2008-2009. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul. <https://docplayer.biz.tr/amp/3071585-Istanbul-un-konut-alanlarinda-yeni-egilimler-yard-doc-dr-ebru-firidin-ozgur-13-mayis-2009.html> (Erişim tarihi: 19.06.2019)

- [140] Keyder, Ç. (2013). Enformel Konut Piyasasından Küresel Konut Piyasasına, İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında içinde. Ed: Çağlar Keyder, Metis Kitap, İstanbul, 171-191.
- [141] Halkalı toplu konut projesi, Alarko Holding. <https://www.alarko.com.tr/ajax/page/halkal-toplu-konut-projesi> (Erişim tarihi: 06.07.2019).
- [142] Aksoy, A. (2008). Tarlabası Yenileme Projesi: Küresel İstanbul'da Yeni Kent Siyaseti, Voyvoda Caddesi Toplantıları 2008-2009. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul. <https://docplayer.biz.tr/1412740-Tarlabasi-yenileme-projesi-kuresel-istanbul-da-yeni-kent-siyaseti-asu-aksoy.html> (Erişim tarihi: 19.06.2019)
- [143] Öncü, A. (2016). "İdealinizdeki Ev" Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı, Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler içinde. İletişim Yayınları, Ed: Ayşe Öncü ve Petra Weyland, 85-103.
- [144] Coşgun, N., Aydın, E.Ö., Uzungüngör, F. (2011). Konut Sunumunda Lojman Modelinin Türkiye'deki Gelişimi. Mimarlık Dergisi, 358.
- [145] Öncü, A., Weyland, P. (2016). Giriş: Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadeleleri, Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler içinde. İletişim Yayınları, Ed: Ayşe Öncü ve Petra Weyland, 9-39.
- [146] Sönmez, Ü. (2011). Piyasanın İdaresi: Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi. İletişim Yayınları, İstanbul.
- [147] Sermaye Piyasası Kurulu Tanıtım Rehberi. <http://www.spk.gov.tr/Sayfa/AltSayfa/409> (Erişim tarihi: 07.07.2019).
- [148] Erder, S. (2014). Yeni İstanbul Çalışmaları ve İstanbul'da Yapılan Yeni Çalışmalar, Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar içinde. Ed: Ayfer Bartu Candan ve Cenk Özbay, Metis Kitap, İstanbul, 107-114.
- [149] Sermaye Piyasası Kurulu Şirket İletişim Bilgileri. <http://www.spk.gov.tr/SiteApps/SirketIletisim/List/gyo> (Erişim tarihi: 07.07.2019).
- [150] Türkiye'nin yarısı internette satılacak (17.01.2000), Hürriyet Gazetesi. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiyenin-yarisi-internette-satilacak-39126600> (Erişim tarihi: 30.06.2019).
- [151] Türkiye'nin yarıdan fazlası devlet arazisi ve mülkü çıktı (17.05.2004), Vatan Gazetesi. <http://www.gazetevatan.com/turkiye-nin-yaridan-fazlasi-devlet-arazisi-ve-mulku-cikti-28040-ekonomi/> (Erişim tarihi: 30.06.2019).
- [152] Yılmaz, K., Yılmaz D.Ö. (2019). AKP ve "İnşaata Dayalı İstihdam": İnşaat Sektörünün İstihdam ve Büyüme Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Analizi, 1923-2015. Çalışma ve Toplum Dergisi, 2019/2 (61), 1287-1320. <http://www.calismatoplum.org/sayi61/yilmaz.pdf> (Erişim tarihi: 30.06.2019)
- [153] Buğra, A. (2001). Bir Krize ve Bir Ahlaki Ekonominin Çöküşüne Dair. Birikim Dergisi, 145, 46-59.

- [154] Milli Emlak Bülteni 2018 Yılı Faaliyetleri, Ocak 2019, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Milli Emlak Genel Müdürlüğü. <http://kurumsal.milliemlak.gov.tr/Aylik%20Blten/Mile-Bulteni-Ocak-2019.pdf> (Erişim tarihi: 30.06.2019)
- [155] Sezgin, A.Ş. (2018). İnşaat Sektörü, Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/sr201802_insaatsektoru.pdf (Erişim tarihi: 01.07.2019).
- [156] Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım, T.C. Ticaret Bakanlığı. <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorsguide/Pages/FDIinTurkey.aspx> (Erişim tarihi: 16.11.2018).
- [157] Eğilmez, M. (2018). Uluslararası Doğrudan Yatırımlar. <http://www.mahfiegilmez.com/2018/07/uluslararası-dogrudan-yatirimlar.html> (Erişim tarihi: 01.07.2019)
- [158] Kolluoğlu, B., Candan, A.B. (2009). Kentsel Değişim Sürecinde Yer Değiştiren Yoksulluk, Voyvoda Caddesi Toplantıları 2008-2009. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul. <https://docplayer.biz.tr/7983217-Kentsel-degisim-surecinde-yer-degistiren-yoksulluk-yard-doc-dr-ayfer-bartu-candan-yard-doc-dr-biray-kolluoglu.html> (Erişim tarihi: 19.06.2019)
- [159] Erbey, D.E. (2009). Haliç’te Dönüşüm ve Tarihsel Süreklilik, Voyvoda Caddesi Toplantıları 2008-2009. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul. https://docplayer.biz.tr/4810000-Halic-te-donusum-ve-tarihsel-sureklilik-yard-doc-dr-dilek-erden-11-mart-2009-http-www-obarsiv-com-e_voyvoda_0809-html.html (Erişim tarihi: 19.06.2019)
- [160] TOKİ Haberler, 15 Ağustos 2017. <https://www.toki.gov.tr/haber/kentsel-donusum-projesi-kapsaminda-istanbul-maltepeye-305-konut> (Erişim tarihi: 04.07.2019)
- [161] Beyoğlu Büyük Dönüşüm, Taksim360, Tarlabası Yenileniyor. <http://www.beyoglubuyukdonusum.com/tarlabasi/detay/Genel-Bakis/30/35/0> (Erişim tarihi: 04.07.2019)
- [162] 50 Soruda Tarlabası Yenileme Projesi (2008). Mimdap. <http://www.mimdap.org/?p=6493> (Erişim tarihi: 04.07.2019).
- [163] Kuyucu, T., Ünsal, Ö. (2011). Neoliberal Kent Rejimiyle Mücadele: Başbüyük ve Tarlabası’nda Kentsel Dönüşüm ve Direniş. İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa içinde. Metis Kitap, Ed: Deniz Göktürk, Levent Soysal ve İpek Türel, 85-106.
- [164] Tema İstanbul 1. Etap. <https://www.temaistanbul.com/birinci-etap/> (Erişim tarihi: 07.07.2019).
- [165] Beykoz Konakları. <https://www.beykozkonaklari.org/galeri/> (Erişim tarihi: 07.07.2019)

- [166] Reidin Konut Fiyat Endeksleri 2017 Şubat Ayı Sonuçları, (99). (15 Mart 2017). Reidin. https://blog.reidin.com/wp-content/uploads/2017/03/TR170315_1.pdf (Erişim tarihi: 01.07.2019)
- [167] Erder, S. (1998). Kentlerdeki Enformel Örgütlenmeler, “Yeni” Eğilimler ve Kent Yoksulları Ya Da Eski Hamamdaki Yeni Taslar, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde. Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Ed: Yıldız Sey, 107-114.
- [168] Erdoğan-Ali Ağaoglu İlişkisi Meclis Gündemine Taşındı. <http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/erdogan-ali-agaoglu-iliskisi-meclis-gundemine-tasindi-haberi-61940> (Erişim tarihi: 08.07.2019).
- [169] Ağaoglu, TOKI, Emlak Konut GYO Partnerships. <http://mulksuzlestirme.org/agaoglu-toki-emlakkonutgyo-ortakliklari/> (Erişim tarihi: 08.07.2019).
- [170] Eryaman Toplu Konut Projesi 1. Etap 4572 Konut, Tuna İnşaat. <http://www.tunainsaat.com.tr/eryaman-toplu-konut-projesi.html> (Erişim tarihi: 04.07.2019).
- [171] Kuyucu, T. (2014). Hukuk, Mülkiyet ve Muğlaklık: İstanbul’un Kayıtdışı Yerleşimlerinin Yeniden Yapılandırılmasında Hukuki Belirsizliğin Kullanımları ve İstisnaları. Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar içinde. Metis Kitap, Ed: Ayfer Bartu Candan ve Cenk Özbay, 71-90.
- [172] Mülksüzleştirme Ağları. <http://mulksuzlestirme.org/> (Erişim tarihi: 10.07.2019).
- [173] Sayar, Z. (1946). Saraçoğlu Mahallesi, Arkitekt Dergisi, 171(172), 56-59.
- [174] Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanı.

İletişim Bilgisi: berkayoskay@yandex.com

Konferans Bildirileri

1. Oskay, B., Çıtak, C. (2019). Piyasa Ekonomisi ve Konut Üretimi İlişkileri, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Ulusal Geleneksel Mimari ve Sürdürülebilirlik Sempozyumu, 3-4 Ocak 2019, İstanbul, Türkiye.

